

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΟΝΤΕΙ

Περίοδος Β', τεύχος 234, Παρασκευή 17 Ιουνίου 1983

Δρχ. 50

Συνεργάζονται:

- Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ
- Β. ΔΡΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ
- Γ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ
- Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ
- Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ
- ΕΥΤ. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ
- Π. ΝΟΥΤΣΟΣ
- ΑΣΤ. ΣΤΑΓΚΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΙΟ ΠΛΗΡΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΙΟ ΣΩΣΤΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΡΕΙΣΜΟ**

**ΕΝΑΣ ΜΙΚΡΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΣ**

● ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
<i>του Ντaihβιντ Χόροβιτς</i>	Δρχ. 300
● ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ
<i>του Έρνεστ Μαντέλ</i>	Δρχ. 350
● ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
<i>του Ανδρέα Παπανδρέου</i>	Δρχ. 150
● Η ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΣΕ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΛΙΜΑΚΑ (τόμοι 2)
<i>του Σαμίρ Αμίν</i>	Δρχ. 1200
● ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
<i>του Β.Φ. Χάουγκ</i>
<i>Πρόλογος: Μάριου Νικολινάκου</i>	Δρχ. 300
● Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
<i>του Κριστιάν Παλουά</i>
<i>Πρόλογος: Μάριου Νικολινάκου</i>	Δρχ. 400
● ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
<i>του Παρμενίωνα Αβδελίδη</i>	Δρχ. 250
● ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
<i>του Σταύρου Ρουσσέα</i>	Δρχ. 350
● Η ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
<i>του Πιερ Ζαλέ</i>	Δρχ. 250
● ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
<i>του Π. Σαλαμά - Ι. Βαλιέ</i>
<i>Πρόλογος: Μάριου Νικολινάκου</i>	Δρχ. 350

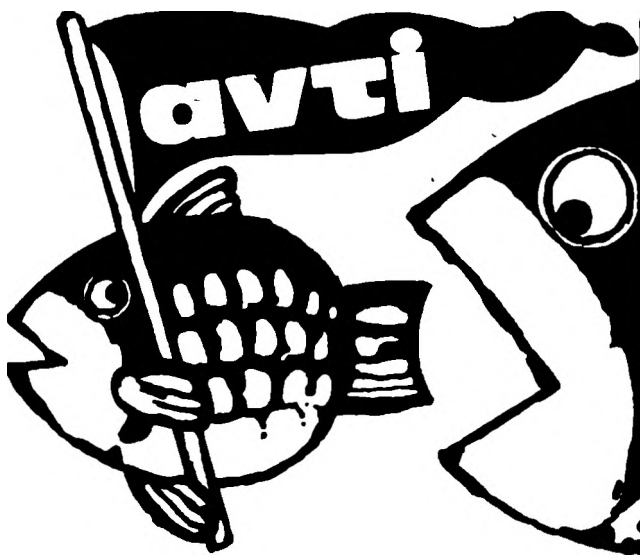
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ - ΠΑΡΑΓΓΕΛΙΕΣ

**Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ & ΣΙΑ Ε.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»**

Σόλωνος 94, Τηλ. 3600.398 - 3610.589

ειδικη εκδοση

Περίοδος Β' • Χρόνος 10ος • Τεύχος 234

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σαν πρόλογος	4
ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ: 1818-1883 — Χρονολόγιο	5
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Ο ανολοκλήρωτος επαναστάτης	12
ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ: Φωτογραφικά ντοκουμέντα	19
ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΡΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ: Δαρβίνος και Μαρξ — ο μύθος μιας αφιέρωσης	24
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ: Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ	28
ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ: Κείμενα για την Τουρκία και την Ελλάδα	30
ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ: Πάνω στην κρίση της μαρξιστικής θεωρίας	35
ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ: Δύο μαρξισμοί	40
ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ: Το ανθρωπολογικό στοιχείο στο έργο του Καρλ Μαρξ	43
ΑΣΤΕΡΗΣ ΣΤΑΓΚΟΣ: Σοβιετική Ένωση και Τρίτος Κόσμος	49

• Το τεύχος —αφιέρωμα στον Μαρξ— που κρατάτε στα χέρια σας θα διατίθεται στα περίπτερα μέχρι τις 21 Ιουλίου.

• 24 Ιουνίου: θα κυκλοφορήσει κανονικά το 235 τεύχος του ANTI

• 8 Ιουλίου: θα κυκλοφορήσει το 236 τεύχος του ANTI, με ειδικό αφιέρωμα στην Νεότερη Κυπριακή Λογοτεχνία και άλλη ενδιαφέρουσα ύλη για την Κύπρο, αλλά και την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα.

ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΚΔΗΛΩΣΗ

• 9,10, και 11 Ιουλίου (Πάρκο Ελευθερίας - πρώην ΕΑΤ / ΕΣΑ).

Το ANTI συμμετέχει στην οργάνωση των εκδηλώσεων: «Κύπρος · Πολιτιστική Πράξη '83», που πραγματοποιούνται με τη συμπλήρωση εννέα χρόνων από το πραξικόπημα του Ιωαννίδη στην Κύπρο και την τουρκική εισβολή στο νησί. Οι εκδηλώσεις θα καλύπτουν όλες τις μορφές δημιουργικής έκφρασης: Μουσική, ποίηση, θέατρο, ζωγραφική, φωτογραφία, κινηματογράφο (από βίντεο), χορό, αναδεικνύοντας την ελληνικότητα της Κύπρου του πάντα και του σήμερα.

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
Δημοχάρους 60
Αθήνα 601
Τηλ. 72.32.713 — 72.32.819

• Εκδότης:
ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ
Δεινοκράτους 131
Αθήνα 601

• Υπεύθυνος τυπογραφείου:
ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
Μιλτιάδου 23β
Χαλάνδρι

• Δημόσιες σχέσεις
Διαφημίσεις:
ΤΑΚΗΣ ΜΩΡΑΪΤΗΣ

• Καλλιτεχνική επιμέλεια:
ΜΠ. ΜΠΟΖΕΝΑ

• Μοντάζ:
ΤΑΣΙΑ ΛΕΒΟΝ

• Φωτοστοιχειοθεσία:
«ΠΟΛΥΤΥΠΟ» ΕΠΕ
Δεινοκράτους 131
Τηλ. 72.29.237

• Αναπαραγωγή φιλμς:
«ΠΟΛΥΤΥΠΟ» ΕΠΕ
Δεινοκράτους 131
Τηλ. 72.29.237

• Εκτύπωση:
«ΛΙΘΟΤΥΠ» Α.Ε.
Ιασίου 5 - Περιστερί
Τηλ. 57.22.201

• Κάθε ενυπόγραφο άρθρο εκφράζει την προσωπική άποψη του συγγραφέα του.
• Χειρόγραφα δεν επιστρέφονται.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Εσωτερικού

Εξαμ. 600 δρχ. - Ετήσια 1.200
Ετήσια Οργανισμών
Τραπεζών, κτλ.: 4.000 δρχ.
Φοιτητική έκπτωση 15%

Εξωτερικού

Ευρώπη · Μεσογ. χώρες:

εξάμηνη: απλή δολ. 11

» αεροπ. δολ. 13

ετήσια: απλή δολ. 22

» αεροπ. δολ. 26

Η.Π.Α. · Καναδάς · Αν. Ασία:

εξάμηνη: απλή δολ. 11

» αεροπ. δολ. 15

ετήσια: απλή δολ. 22

» αεροπ. δολ. 30

Αυστραλία · Ωκεανία:

εξάμηνη: απλή δολ. 11

» αεροπ. δολ. 20

ετήσια: απλή δολ. 22

» αεροπ. δολ. 40

• Εμβάσματα, επιταγές:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ

Δημοχάρους 60, ΑΘΗΝΑ 601

• ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: δρχ. 50

• ΠΑΛΙΑ ΤΕΥΧΗ: δρχ. 80

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

• Για τα βιβλιοπωλεία της Αθήνας:

Εκδόσεις «Νεφέλη»

Μαυρομιχάλη 9,

Τηλ. 36.07.744 - 36.39.962

• Για τα βιβλιοπωλεία

Β. Ελλάδος: Βιβλιοπωλείο

Μ. Κοτζιά και Σία Ο.Ε.

Τσιμισκή 78, τηλ. 279.720

Θεσσαλονίκη

σαν πρόλογος

Ένα αφιέρωμα για τα 100 χρόνια από το θάνατο του Καρλ Μαρξ, δεν θα είχε λόγο ύπαρξης αν λειτουργούσε σαν καταγραφή, (ανα)σύνθεση, ή ακόμα και αποκατάσταση μιας πνευματικής, ή άλλης, αυτοβιογραφίας: το επώνυμο άτομο, το υποκείμενο - άνθρωπος Μαρξ πέθανε έναν αιώνα και κάτι μήνες πριν· όμως, η θεωρία και η πρακτική που ιχνηλάτησε σαν «ιστορικό υποκείμενο», το πολύμορφο, αντιφατικό και, ενίοτε, τραγικό κίνημα, που η πορεία του διατηρεί, μεταλλάσσει, διαλύει, ίσως, το πρόπλασμα της ιστορικής του αφετηρίας και της οραματικής του έμπνευσης, βιώνουν την Ιστορία, εγγράφονται σ' αυτήν, και βιώνονται από την κοινωνική ύπαρξη όσων διαπράττουν πολιτικό έργο: είναι αυτή η διπλή ιστορικότητα που ανακαλεί τον θάνατο του Μαρξ σαν (συμβατική) επέτειο και, αφού την αναγνωρίσει και την άρει, σαν τέτοια, μεταγράφει το 1883 —όπως και τόσες άλλες επέτειους— όχι σαν μοναδική και τελετουργική στιγμή στο οδοιπορικό του «ατόμου», αλλά σαν πολιτική αφορμή και κίνητρο για στοχασμό και ανασύνταξη.

Ανασύνταξη όλων των κληροδοτημένων μορφών και σχημάτων που ενσαρκώνουν καθημερινά τον μαρξικό λόγο σε πράξη και που συγκροτούν τη μόνη μας εξάρτηση για να πορευτούμε στις καμμένες Πολιτείες της βαρβαρότητας και της κρίσης, αλλά και στα ανεξερεύνητα τοπία κάποιας σαγηνευτικής, δυσπρόσιτης και, ίσως, υποσχετικής ενδοχώρας· για να ψαύσουμε τα πλάσματα και τα ρήγματα που χρεώθηκαν στο δύστροπο και εκρηκτικό σώμα του μαρξισμού· για να διαβάσουμε τα όνειρα που γέννησε και την ακύρωσή τους, βλέποντάς τα μέσα από τις χειρονομίες των πρωταγωνιστών ενός θεάτρου, που χάνουν, κάποιες φορές, την ιστορική εστία· για να διεκδικήσουμε την αναγνώριση του δικαιώματος της πολιτικής απορίας μπρος στη θεωρητική ένδεια και τον ιδεολογικό φενακισμό του εργατικού κινήματος· για να σκεφτούμε την ιστορία και το παρόν (της) των ταξικών αγώνων —στην θεωρία και την πράξη— σαν ανώνυμη πρόκληση, που απευθύνεται στο μέχρι τώρα «σχέδιο ύπαρξης» του «ανθρώπου» και που το εγκαλεί σαν εκ-κέντρο όχημα της ζωής του και των δημιουργημάτων του· για να κοιτάξουμε, με αψιμυθίαστο το βλέμμα και λυτούς τους αρμούς, τις χαίνουσες πληγές των όπου γης ανατροπών και αρνητών του κείμενου, και θέσμιου, του υπαρκτού, και τα διάτρητα άλλοθι των ανιστόρητων υβριστών τους· για να αισθανθούμε —μέσα από τις πολυσχιδείς γονιμοποιήσεις του μαρξικού λόγου και το διηνεκές έργο του κοινωνικού του κινήματος— το παρόν, όχι σαν πεπερασμένη, φτωχή στιγμή συμπτωματικών προθέσεων και συνεπειών, αλλά σαν προμηθειική κοσμοπλασία που εκτυλίσσει το υφάδι του ιστορικού ειρμού, μετωνυμόντας μας σε έκπληκτους (τότε...) αυτουργούς του δικού μας ήθους και πράξης, σε πρισματικούς δέκτες της κυτταρικής αμεσότητας της ουτοπίας μας και του ρεαλισμού μας μπρος στον «παλιό κόσμο» ή τις επικίνδυνα μετεωριζόμενες «νέες κοινωνίες».

Το ξέρουμε πόσο δύσκολο είναι να ντυθούν όλα αυτά σε τυπογραφημένη σελίδα, σχήμα περιοδικότητας, εγχείρημα προαίρεσης μπρος σε αιώνες ιστορίας. Αυτές οι έμμονες σκέψεις δέσποζαν στο λογισμό μας πριν, πολύ πριν, συλλάβουμε την ιδέα του αφιερώματος, κάνοντας δυσκολώτερη την αιτιολόγησή του. Προσπαθήσαμε, όμως, αυτήν την αίσθηση να την χαλιναγωγήσουμε, υποτάσσοντάς την στην ανάγκη διεκπεραίωσης της απόφασής μας να πούμε «κάτι», γιατί καλούμαστε να «το» πούμε —μέσα ακριβώς στην πολιτική συγκυρία που μας χρεώνει με ιστορικούς τίτλους το παρόν μας. Όπως και καλούμαστε να αναγνωρίσουμε, πρώτα απ' όλα, την μερικότητα και την ελλειπτικότητα του διαβήματός μας και της σκοπιάς «του», γιατί μόνον έτσι θα μπορέσουμε να καταλάβουμε μια θέση στο διατεταγμένο μέτωπο του κοινωνικού αγώνα και του πολιτικού (του) λόγου, που άνοιξε εκατονταετίες πριν, συνεχίστηκε στα 1848, 1871, 1917, 1919, 1936... για να καταλήξει, προσωρινά, σήμερα, στη Βαρσοβία, τη Γδύνια, το Σαλβαδόρ, το Σαντιάγο. Και για να καταλάβουμε αυτή τη θέση ήταν επιτακτικό να σεβαστούμε αυτό που διαπερνά σαν κόκκινος ιστός τον νου και την ψυχή της εν αγωνία μαχόμενης αριστεράς: την κρίση του μαρξισμού. Και μόνος τρόπος να την σεβαστούμε ήταν να αγγίξουμε και να ονοματίσουμε τις πτυχές της: δίνοντας τον λόγο σε ρεύματα που κυοφορούν τους όρους, σήμερα, για την ιστορική βιωσιμότητα και πολιτική επάρκεια των οσοδήποτε στοιχειακών συλλήψεων και οραματισμών των «Κλασσικών»· κάνοντας, όμως, και μια παρέκβαση στο χώρο της υπαρκτής εκδοχής ή/και αναίρεσης του σοσιαλισμού.

Επειδή έχουμε επίγνωση ότι τούτο το αφιέρωμα θα καταχωρηθεί ανάμεσα σε τόννους γραμμένης ύλης, αμέσως μετά την όποια ανάλωσή του, θα θέλαμε, τελειώνοντας, να παραθέσουμε δύο αποσπάσματα από γράμματα της Ρόζα Λούξεμπουργκ, γραμμένα στη φυλακή, ανάμεσα 1916 και 1917.

«Κατά βάθος, νιώθω πολύ πιο ευχάριστα στη γωνίτσα ενός κήπου... ή σ' έναν κάμπο ξαπλωμένη στα χόρτα, παρά σ' ένα συνέδριο του κόμματος. Σε σένα μπορώ να τα λέω αυτά, αφού δε θα τρέξεις να με υποψιαστείς ότι προδίνω τον σοσιαλισμό. Το ξέρεις ότι παρ' όλα αυτά, ελπίζω να πεθάνω στο πόστο μου: σε μια οδομαχία ή σ' ένα κρατητήριο».

«Αχ, δεν ξέρω να γράφω συνταγές, για το πώς πρέπει να 'ναι ο άνθρωπος, το μόνο που μπορώ να ξέρω είναι το πώς είναι. Και συ το 'ξερες πολύ καλά, σαν περπατούσαμε στα χωράφια και το κόκκινο χρώμα του ήλιου ξαπλωνόταν πάνω στα στάχια. Ο κόσμος είναι τόσο ωραίος μ' όλη τη φρίκη του, και θα 'ταν σίγουρα πιο ωραίος, αν δεν τον βάραιναν οι αδύναμοι και οι δειλοί».

Καλή σας ανάγνωση.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ: ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΡΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΤΑΚΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ

Καρλ Μαρξ 1818-1883

Ιστορικά γεγονότα	Γραπτά	Στοιχεία βιογραφίας
1818		Γέννηση (5 Μαΐου) στο Τρίερ.
1824		Βάπτιση σε λουθηριανή εκκλησία (Οι γονείς του είναι εβραϊκής καταγωγής. Ο πατέρας του έχει ασπασθεί το Χριστιανισμό).
1830		Αρχίζει η μαθητεία του στο Γυμνάσιο του Τρίερ «Φρίντριχ Βίλχελμ».
1835		Τελειώνει τις γυμνασιακές του σπουδές και τον Οκτώβριο εγγράφεται στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βόννης.
1836		Μεταγράφεται στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Αρραβωνιάζεται κρυφά με την Τζένη φον Βεστφάλεν, πρώην συμμαθήτρια της μεγαλύτερης αδελφής του Σοφίας.
1837	Αρχίζει η βασιλεία της Βασίλισσας Βικτωρίας.	Τα πρώτα του ερωτικά ποιήματα, αφιερωμένα στην Τζένη φον Βεστφάλεν. Αλληλογραφεί με τον πατέρα του. Ανάμεσα στα άλλα, ο Μαρξ, που είχε έρθει σε επαφή με το «Ντοκτόρκλουμπ» —που ήταν και λέσχη των νέων εγγεγραμμένων— και τη φιλοσοφία του Χέγκελ, γράφει για την τελευταία: «Αν πρώτα οι θεοί βρίσκονταν πάνω από τη γη, τώρα έγιναν το κέντρο της».
1838	Το συνδικαλιστικό κίνημα στην Αγγλία μπαίνει σε νέα φάση. Εμφανίζεται το πρώτο ειδικά εργατικό κίνημα, με πολιτική μορφή, που παίρνει την ονομασία του (κίνημα «Χαρτιστών») από τη δημοσίευση ενός Χάρτη διεκδικήσεων («Χάρτης του Λαού») με έξι σημεία: κατάργηση των περιουσιακών περιορισμών στο δικαίωμα ψήφου, καθολική ψηφοφορία για τους πολίτες άνω των 21 ετών, μυστική ψηφοφορία, ίσες εκλογικές περιφέρειες, ετήσια θητεία του Κοινοβουλίου, βουλευτική αποζημίωση για τους αντιπροσώπους του λαού.	Διαβάζει αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους από το πρωτότυπο και αρχίζει την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής με θέμα: <i>Για τη διαφορά της Επικούρειας και της Δημοκρίτειας Φιλοσοφίας της Φύσης</i> .
1839	Συνεχίζει την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής.	Πεθαίνει ο πατέρας του Χάινριχ Μαρξ. Ο Μαρξ εγκαταλείπει τις νομικές σπουδές και στρέφεται στη φιλοσοφία.
1840	Άνοδος στην εξουσία του Φρειδερίκου Γουλιέλμου του 4ου.	Συνεχίζει την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής.
1841	Ποιήματα.	Στις 30 Μαρτίου τελειώνει τις πανεπιστημιακές του σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και στις 15 Απριλίου παίρνει το

Ιστορικά γεγονότα

Γραπτά

Στοιχεία βιογραφίας

FERDINANDO I

IMPERATOR ROMANORUM GERMANICORUM
ANNO MDLVII CONSECRA
SERRA SERRA SERRA
MAGNI DUCIS ET DUCIS SAXONIAE
NUTRITORUM ACADEMIAE IENENSIS

CAROLO FRIDERICO

RECTORIS ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE
MAGISTRI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI
PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE

ERNESTO REINHOLDO

PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE
MAGISTRI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI
PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE

CAROLO FRIDERICO BACHMANNO

PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE
MAGISTRI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI
PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE

CAROLO HENRICO MARY

DOCTORIS PHILOSOPHIAE MONACHENSIS
MAGISTRI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI
PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE

PUBLICO HOC DIPLOMATE

PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE
MAGISTRI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI
PROFESSORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMAE

1842

Το διδακτορικό δίπλωμα του Μαρξ.

Γράφει το πρώτο άρθρο του (Ιαν.-Φεβρ.) στα *Γερμανικά Χρονικά* του Άρνολντ Ρούγκε, με θέμα την πρωσική λογοκρισία. Τον Μάιο γράφει 6 άρθρα, σχετικά με την ελευθερία του Τύπου, στην *Εφημερίδα του Ρήνου*.

Τον Αύγουστο δημοσιεύει στην ίδια εφημερίδα το *Φιλοσοφικό Μανιφέστο της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου*.

Δημοσιεύει στην εφημερίδα το πρώτο του άρθρο για τον κομμουνισμό.

Τον Ιανουάριο δημοσιεύει 7 άρθρα στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, με θέμα την απαγόρευση έκδοσης της *Εφημερίδας της Λειψίας*.

Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου.

Το Εβραϊκό Ζήτημα.

διδακτορικό του δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο της Ιένα.

Κηρύσσεται ανίκανος για θητεία στον πρωσικό στρατό λόγω ασθενείας στους πνεύμονες.

Τον Οκτώβριο γίνεται αρχισυντάκτης της *Εφημερίδας του Ρήνου* και φεύγει από τη Βόννη για την Κολωνία, όπου εκδίδεται η εφημερίδα.

Πεθαίνει ο πατέρας της μηστής του βαρώνος φον Βεστφάλεν.

Συναντιέται το Νοέμβριο για πρώτη φορά με τον Ένγκελς, στα γραφεία της *Εφημερίδας του Ρήνου*.

Έρχεται σε ρήξη με τους νέους εγγελιανούς, με αιτία την πολιτική της *Εφημερίδας του Ρήνου*.

Αρχίζει να μελετάει τους Γάλλους ουτοπικούς Φουριέ, Προυντόν, Καμπέ, κ.α.

Παρατείνεται από την διεύθυνση της *Εφημερίδας του Ρήνου*, που την 1η Απριλίου κλείνεται από την πρωσική λογοκρισία.

Παντρεύεται την Τζένη φον Βεστφάλεν τον Ιούνιο και περνάει το καλοκαίρι του στο Κρέζναχ.

Τον Οκτώβριο εγκαθίσταται στο Παρίσι και μαζί με τον Άρνολντ Ρούγκε προετοιμάζει την έκδοση των *Γαλλογερμανικών Χρονικών*.

1844 Die heilige Familie,

oder

Kritik

der

Kritischen Kritik.

Gegen Bruno Bauer & Consorten.

von

Friedrich Engels und Karl Marx.

Frankfurt a. M.

Literarische Anstalt.

(J. Neuen.)

1845.

Η σελίδα τίτλου της «Αγίας Οικογένειας», του πρώτου κοινού έργου των Μαρξ και Ένγκελς, γραμμένου το 1844. Ο τίτλος «Αγία Οικογένεια» αναφέρεται στους αδερφούς Bauer και άλλους νεο-Εγγελιανούς

Στο πρώτο και μοναδικό —λόγω διαφωνίας του με τον Ρούγκε— διπλό τεύχος των *Γαλλογερμανικών Χρονικών* (Φεβρουάριος), δημοσιεύονται η *Εισαγωγή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* και το *Εβραϊκό Ζήτημα*.

Την άνοιξη και το καλοκαίρι δουλεύει πάνω στα *Οικονομικά-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (θα εκδοθούν για πρώτη φορά το 1932 στο Βερολίνο).

Τον Αύγουστο δημοσιεύεται στο Forwards το *Κριτικές Σημειώσεις για το άρθρο "Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση"*. Το άρθρο αυτό είχε γραφτεί από τον Ρούγκε, ο οποίος υποστήριζε ότι η εξέγερση των υφαντουργών στη Σιλεσία, τον Ιούνιο του 1844, έγινε από «απελπισμένους φτωχούς» και ήταν «ανώφελη». Στην απάντησή του ο Μαρξ χαρακτηρίζει την εξέγερση σαν τον πρώτο μεγάλο αγώνα του γερμανικού προλεταριάτου εναντίον της αστικής τάξης.

Μαζί με τον Ένγκελς αρχίζει να δουλεύει πάνω στην *Αγία Οικογένεια*.

Στις 24 Φεβρουαρίου εκδίδεται η *Αγία Οικογένεια*.

Την άνοιξη γράφει τις *Θέσεις για τον Φώνερμαχ*.

Μαζί με τον Ένγκελς, αρχίζει τον Σεπτέμβριο να δουλεύει πάνω στη *Γερμανική Ιδεολογία*.

Τον Μάρτιο συναντάει στο Παρίσι τον Μιχ. Μπακούνιν.

Γεννιέται στο Παρίσι τον Μάιο η κόρη του Τζένη.

Τον Ιούλιο συναντάει στο Παρίσι τον Πιέρ Ζοζέφ Προυντόν.

Τον Αύγουστο συναντιέται για δεύτερη φορά στο Παρίσι με τον Ένγκελς και περνάνε δέκα μέρες μαζί. Ο Ένγκελς θα γράψει αργότερα γι' αυτή τη συνάντηση:

«Η απόλυτη συμφωνία μας σε όλα τα θεωρητικά ζητήματα είναι πια γεγονός» η συνεργασία μας αρχίζει από τότε».

Το Σεπτέμβριο έρχεται πρώτη φορά σε επαφή με ριζοσπαστικές ομάδες Γάλλων εργατών και αρχίζει να μελετάει Οικονομία.

Συνδέεται φιλικά με τον Χ. Χάινε.

Μετά από πίεση της πρωσικής κυβέρνησης, οι γαλλικές αρχές εκδίδουν διαταγή, που υποχρεώνει τον Μαρξ να εγκαταλείψει «σε 24 ώρες» το γαλλικό έδαφος. Εγκαθίσταται στις Βρυξέλλες.

Τον Σεπτέμβριο γεννιέται η κόρη του Λάουρα.

Μαζί με τον Ένγκελς ταξιδεύει στην Αγγλία (Μάντσεστερ), όπου έρχεται σε επαφή με τον «Σύνδεσμο των Δικαίων» του Βάιτλινγκ και μελετάει Πολιτική Οικονομία. Τον Δεκέμβριο παραιτείται από την πρωσική υπηκοότητα.

Ιστορικά γεγονότα

Γραπτά

Στοιχεία βιογραφίας

1846 Με την κατάργηση των νόμων επιβολής περιορισμών στις εισαγωγές δημητριακών (αυτοί οι νόμοι χρονολογούνται από τον 12ο αιώνα), ενισχύονται οι άγγλοι βιομήχανοι εις βάρος των μεγάλων γαιοκτημόνων.

Το καλοκαίρι τελειώνει μαζί με τον Ένγκελς τη συγγραφή της *Γερμανικής Ιδεολογίας*.

Εγκύκλιος εναντίον του Χέρμαν Κρίγκε, γερμανού δημοσιογράφου της ομάδας των «αληθινών σοσιαλιστών» (Βάιτλινγκ κ.ά.). Το κείμενο αυτό θα συμπεριλαμβανόταν αρχικά στη *Γερμανική Ιδεολογία*.

Επιστολή στον Άνενκοφ, (ρώσο διανοούμενο), όπου ο Μαρξ διατυπώνει την πρώτη του κριτική στη φιλοσοφία του Προυντόν (που την είχε διαβάσει τρεις ημέρες πριν την επιστολή, δηλαδή 25/12/1846) και εκθέτει συνοπτικά τον Ιστορικό Υλισμό.

Στις αρχές του χρόνου ιδρύει στις Βρυξέλλες μαζί με τον Ένγκελς την «Κομμουνιστική Επιτροπή Αλληλογραφίας», με σκοπό την προπαγάνδισή της κομμουνιστικής ιδεολογίας στους επαναστάτες διανοούμενους και στους προωθημένους, ιδεολογικά, κύκλους εργατών. Συστηματοποιούνται οι επαφές με τους Άγγλους χαρτιστές, τους κομμουνιστικούς ομίλους της Γερμανίας και τους Άγγλους και Γάλλους ηγέτες του «Συνδέσμου των Δικαίων». Έρχεται σε ρήξη με τον Βάιτλινγκ (Μάρτιος). Γεννιέται τον Δεκέμβριο το τρίτο του παιδί, ο Έντγκαρ Μαρξ.

1847 Στο πρώτο Συνέδριο του Λονδίνου (Ιούνιος), ο «Σύνδεσμος των Δικαίων» μετονομάζεται σε «Σύνδεσμο των Κομμουνιστών». Το δεύτερο Συνέδριο γίνεται πάλι στο Λονδίνο (29/11/1847).

Από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο γράφει στα γαλλικά την *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας. Απάντηση στη Φιλοσοφία της Αθλιότητας του Προυντόν*, που εκδίδεται τον Ιούλιο.

Στο δεύτερο Συνέδριο του Συνδέσμου Κομμουνιστών, ανατίθεται στον Μαρξ η σύνταξη του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*.

Οι διαλέξεις του (τέλη Δεκεμβρίου) στους εργάτες των Βρυξελλών, δημοσιεύονται δύο χρόνια αργότερα στη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* με τίτλο *Εργασία, Μισθός και Κεφάλαιο*.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσχωρούν τον Ιανουάριο στο «Σύνδεσμο των Δικαίων». Τον Ιούνιο οργανώνουν τον γερμανικό «Κομμουνιστικό Σύνδεσμο Βρυξελλών». Συμμετέχουν στην ίδρυση της Δημοκρατικής Εταιρείας των Βρυξελλών. Ο Μαρξ επιστρέφει στις Βρυξέλλες (13/12).

1848 Επανάστασεις στην Ιταλία, στο Παρίσι, στη Βιέννη, στο Βερολίνο. Το «κυνήγι του χρυσού» στην Καλιφόρνια.

MISÈRE

LA PHILOSOPHIE

RÉPONSE A

LA PHILOSOPHIE DE LA MISÈRE

DE M. PROUDHON.

Par Karl Marx.

Λόγος για το ελεύθερο εμπόριο.

Κομμουνιστικό Μανιφέστο (ολοκληρώνεται τον Ιανουάριο και εκδίδεται τον Φεβρουάριο στο Λονδίνο).

Στην εφημερίδα που εκδίδει την 1η Ιουνίου μαζί με τον Ένγκελς (*Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*) και που θα σταματήσει να κυκλοφορεί στις 19 Μαΐου 1849, δημοσιεύει μέχρι το τέλος του χρόνου 80 περίπου άρθρα.

Μαζί με τον Ένγκελς, επεξεργάζεται τις *Διεκδικήσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος της Γερμανίας* (21-29/3).

Η αστική τάξη και η αντεπανάσταση.

Η προσωρινή κυβέρνηση της Γαλλίας καλεί τον Μαρξ (1-3-1848) να επιστρέψει στο Παρίσι (μετά την επανάσταση του Φεβρουαρίου). Στις 3-3-1848 η βελγική κυβέρνηση τον διατάζει να εγκαταλείψει τη χώρα.

Στις 12 Μαρτίου εκλέγεται Πρόεδρος του «Συνδέσμου των Κομμουνιστών».

Στις 6 Απριλίου φεύγει από το Παρίσι και μαζί με τον Ένγκελς εγκαθίσταται στην Κολωνία για να συμμετάσχει στην επανάσταση του '48.

Την 1η Ιουνίου εκδίδει τη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* (υπότιτλος της εφημερίδας: «Όργανο της Δημοκρατίας»).

Συμμετέχει, στην Κολωνία, στο Συνέδριο των Δημοκρατικών Εταιρειών Ρηνανίας (Αύγουστος).

Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς εκλέγονται μέλη της Επιτροπής Ασφαλείας από την Εργατική Ένωση Κολωνίας.

Στις 16 Οκτωβρίου ο Μαρξ εκλέγεται Πρόεδρος της παραπάνω Ένωσης.

1849

PARIS.
A. FRANK,
40, rue Richelieu

BRUXELLES.
C. G. VOGLER,
2, petite rue de la Madeleine.

1847

«Η αθλιότητα της φιλοσοφίας...».

Δημοσιεύει 20 άρθρα στη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*. Στο τελευταίο φύλλο της εφημερίδας (τυπωμένο με κόκκινη μελάνη) δημοσιεύεται το άρθρο του *Γράμμα στους εργάτες της Κολωνίας*.

Μετά από περιοδεία του στη Γερμανία για την αναδιοργάνωση του «Συνδέσμου των Κομμουνιστών» (Απρίλιος), στις 19 Μαΐου διατάζεται να εγκαταλείψει το πρωσικό έδαφος.

Στις 3 Ιουνίου εγκαθίσταται στο Παρίσι. Στις 19 Ιουλίου οι γαλλικές αρχές ακολουθούν το παράδειγμα των Πρώσων. Ο Μαρξ φεύγει για το Λονδίνο στις 24 Αυγούστου: εδώ θα περάσει τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του.

Στα τέλη Αυγούστου βοηθάει στην ανασυγκρότηση του «Συνδέσμου των Κομμουνιστών» του Λονδίνου.

Στις 5 Νοεμβρίου γεννιέται ο γιός του Γκουίντο και στις 10 Νοεμβρίου φτάνει στο Λονδίνο ο Ένγκελς. Μαζί του ο Μαρξ θα εργαστεί για την έκδοση ενός νέου φύλλου,

Ιστορικά γεγονότα	Γραπτά	Στοιχεία βιογραφίας
		της <i>Νέας Εφημερίδας του Ρήνου - Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση</i> .
1850 Καθιερώνεται νομοθετικά στην Αγγλία η ημέρα των 10 ωρών εργασίας.	Στα 6 τεύχη της <i>Νέας Εφημερίδας του Ρήνου — Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση</i> , δημοσιεύονται άρθρα του Μαρξ. <i>Γράμμα της Κεντρικής Επιτροπής στο Σύνδεσμο των Κομμουνιστών</i> — γράφτηκε από κοινού με τον Ένγκελς. Δημοσιεύεται τον Μάρτιο και περιέχει προτάσεις για την τακτική και το πρόγραμμα του επαναστατικού κινήματος. Συνέβαλε στην ανασύνταξη του <i>Συνδέσμου...</i> μετά την ήττα των επαναστάσεων του '48. <i>Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία</i> .	Τον Σεπτέμβριο πεθαίνει ο γιός του Γκουίντο. Μετά την έξωση της οικογένειας Μαρξ από το σπίτι που έμεναν, εγκαθίστανται τον Δεκέμβριο στην Dean Street. Τον Ιούλιο αρχίζει να μελετάει Πολιτική Οικονομία στο Βρετανικό Μουσείο.
1851 Η Διεθνής Έκθεση του Λονδίνου. Ο Μαρξ γράφει σχετικά: «Οι αστοί στήνουν τώρα το Πάνθεόν τους στη νέα Ρώμη και υπερήφανοι εκθέτουν στον κόσμο τους θεούς που κατασκεύασαν».	Δέχεται να συνεργαστεί με την εφημερίδα <i>Νιου Γιork Ντέιλυ Τρίμπιουν</i> . Οι λόγοι που τον ωθούν στη συνεργασία είναι οικονομικοί. Μολονότι πολλά άρθρα έχουν γραφτεί από τον Ένγκελς — του το ζήτησε ο ίδιος ο Μαρξ — τα υπογράφει ο Μαρξ.	Γεννιέται η κόρη του Φραντζέσκα και ο Φρίντριχ Ντέμουθ, νόθο παιδί που απόκτησε ο Μαρξ με την «οικιακή βοηθό» της οικογένειας.
1852 Αρχίζει η περίοδος της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας. Στις 17 Νοεμβρίου διαλύεται, μετά από πρόταση του Μαρξ, ο «Σύνδεσμος των Κομμουνιστών».	Δημοσιεύεται η <i>18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη</i> . <i>Οι Μεγάλοι Εξόριστοι</i> . Το κείμενο γράφτηκε τον Μάιο-Ιούνιο και δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στα ρωσικά το 1930. Ο Μαρξ διακωμωδεί ορισμένους «μικροαστούς» γερμανούς μετανάστες, που είχαν συγκροτήσει πολιτική ομάδα, και που το Φθινόπωρο του '50 προκάλεσαν διάσπαση στον «Κομμουνιστικό Σύνδεσμο».	Πεθαίνει η κόρη του Φραντζέσκα. Αρχίζει η περίοδος της ανέχειας και του άγχους στην οικογένεια Μαρξ. Το σπίτι του Μαρξ γίνεται κέντρο υπεράσπισης των κομμουνιστών του «Συνδέσμου...» που δικάζονται στην Κολωνία.
1853	<i>Η δίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας</i> . Πάλμερστον. <i>Ο ιππότης με τη συνείδηση του ευγενούς</i> . Γράφτηκε τον Νοέμβριο και δημοσιεύτηκε στη Νέα Υόρκη τον Ιανουάριο του 1854: είναι απάντηση στις μομφές του August Willich (απότακτου πρώσου αξιωματικού, επικεφαλής σεχταριστικής ομάδας του «Συνδέσμου...» που αποσχίστηκε το 1850) εναντίον του Μαρξ.	
1854 Κριμαϊκός πόλεμος.	<i>Ο Πάλμερστον και η Ρωσία</i> . Άρθρα στη <i>Νιου Γιork Ντέιλυ Τρίμπιουν</i> για το Ανατολικό Ζήτημα, την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και την Ελλάδα. Άρθρα για την εξέγερση του Τάι Πινγκ και τους πολέμους Αγγλίας-Κίνας. Άρθρα για τους κοινωνικούς αγώνες και τα επαναστατικά γεγονότα στην Ισπανία.	
1855	Γράφει γύρω στα 100 άρθρα για τη <i>Νέα Εφημερίδα του Όντερ</i> , μέχρι το Δεκέμβριο, οπότε η λογοκρισία διακόπτει την έκδοσή της.	Γεννιέται τον Ιανουάριο η Ελεονώρα Μαρξ και τον Απρίλιο πεθαίνει, στα 8 του χρόνια, ο γιός του Έντγκαρ.
1856	Γράφει τις <i>Αποκαλύψεις για τη διπλωματική ιστορία του 18ου αιώνα</i> . Άρθρα στον <i>Ελεύθερο Τύπο</i> και στο «χαρτιστικό» φύλλο <i>Σημειώσεις για το Λαό</i> .	Ο θάνατος της μητέρας της γυναίκας του, βαρώνης φον Βεστφάλεν, κάνει τους Μαρξ κληρονόμους 120 στερλινών και βελτιώνει τα οικονομικά τους. Μετακομίζουν από το Σόχο στο Grafton Terrace, όπου θα ζήσουν μέχρι το 1864.
1857 Εξέγερση των Ινδών εναντίον των Άγγλων αποικιοκρατών.	<i>Γενική Εισαγωγή στις Βάσεις της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)</i> . Η <i>Εισαγωγή</i> είναι ανολοκλήρωτο κείμενο και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1903 στο όργανο του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος <i>Die Neue Zeit</i> . Αρχίζει τη συγγραφή της <i>Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας</i> . Άρθρα για την εξέγερση στις Ινδίες.	

Ιστορικά γεγονότα	Γραπτά	Στοιχεία βιογραφίας
1858	Άρθρα για τη <i>Νέα Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια</i> . Συνεχίζει να εργάζεται πάνω στα <i>Grundrisse</i> .	
1859 Δημοσιεύεται η <i>Καταγωγή των ειδών</i> του Δαρβίνου και το <i>Περί ελευθερίας</i> του Τζων Στιούαρτ Μιλ.	<i>Πρόλογος στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας</i> . <i>Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας</i> . Άρθρα στην εφημερίδα <i>Ο Λαός</i> .	
1860 Ιδρύεται το Βασίλειο της Ιταλίας.	Ο κύριος Βογκτ (γερμανός δημοκράτης «μικροαστός», βουλευτής στην Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης του '49 και μετέπειτα πράκτορας του Ναπολέοντα του Γ'). Η προσούρα του Μαρξ είναι απάντηση σε κείμενο-λίβελλο εναντίον του Μαρξ που έγραψε ο Βογκτ το 1859.	
1861 Αρχίζει ο Αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος.	Αρχίζει να εργάζεται πάνω στο <i>Κεφάλαιο</i> . Δημοσιεύει γύρω στα 15 άρθρα στη βιεννέζικη εφημερίδα <i>Ο Τύπος</i> .	Ο Μαρξ επιστρέφει στο Βερολίνο —μετά από μια αμνηστεία που δόθηκε— και φιλοξενείται από τον Λασσάλ (Φεβρουάριος). Μετά, φεύγει για Ολλανδία. Κάποιο ποσό που του δίνει ένας θείος του του δίνει τη δυνατότητα να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση.
1862 Κατάργηση της δουλείας στη Ρωσία. Άνοδος του Μπίσμαρκ στην εξουσία.		Ο Λασσάλ επισκέπτεται τον Μαρξ στο Λονδίνο. Ο Μαρξ προσπαθεί να βελτιώσει τα οικονομικά του κάνοντας ταξίδι στην Ολλανδία και στο Τρίερ, όπου ζητάει βοήθεια από τη μητέρα του και τους θείους του.
1862/ 1863	<i>Θεωρίες για την υπεραξία</i> . Γράφει γύρω στα 30 άρθρα στον βιεννέζικο <i>Τύπο</i> . <i>Χειρόγραφα για το Πολωνικό ζήτημα</i> .	
1863 Ιδρύεται στη Γερμανία το Λασσαλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα.	Δουλεύει (μέχρι το 1877) πάνω στο 2ο τόμο του <i>Κεφαλαίου</i> .	Πεθαίνει η μητέρα του Μαρξ και του αφήνει κάποια κληρονομιά. Πεθαίνει η Μαίρη Μπαρνς, ερωμένη και συμβία του Ένγκελς για 20 χρόνια. Ο Μαρξ πηγαίνει στο Τρίερ για να ρυθμίσει κληρονομικά ζητήματα, μετά το θάνατο της μητέρας του.
1864 Στις 28 Σεπτεμβρίου, στην Αίθουσα του Σαιν-Μάρτιν στο Λονδίνο, ιδρύεται η <i>Διεθνής Ένωση Εργατών</i> (Πρώτη Διεθνής).	<i>Προσωρινό Καταστατικό της Πρώτης Διεθνούς</i> (δημοσιεύεται στις 21/12). <i>Ιδρυτική Προκήρυξη της Πρώτης Διεθνούς</i> (δημοσιεύεται στις 30/12). Δουλεύει πάνω στον 3ο τόμο του <i>Κεφαλαίου</i> .	Πεθαίνει τον Αύγουστο ο επιστήθιος φίλος του, συνεργάτης και σύντροφος Βίλχελμ Βολφ. Η παρουσία που αφήνει στον Μαρξ —μαζί με αυτήν της μητέρας του— βελτιώνει σημαντικά τα οικονομικά των Μαρξ. Τον Αύγουστο πεθαίνει ο Λασσάλ.
1865	Έκθεση στο Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς· δημοσιεύεται το 1898 με τίτλο: <i>Μισθός, Τιμή και Κέρδος</i> . Στα τέλη του χρόνου ολοκληρώνεται το πρώτο προσχέδιο του <i>Κεφαλαίου</i> . <i>Για τον Προυντόν</i> .	
1866 3-6 Σεπτεμβρίου: Πρώτο Συνέδριο της Διεθνούς στη Γενεύη. Ο Μαρξ δεν συμμετέχει. Πόλεμος Αυστρίας-Πρωσίας.	<i>Πρόγραμμα για το πρώτο Συνέδριο της Διεθνούς</i> (για τους αντιπρόσωπους του Λονδίνου).	
1867 2ο Συνέδριο της Διεθνούς στη Λωζάννη.	Στις 14 Σεπτεμβρίου εκδίδεται στο Αμβούργο ο 1ος τόμος του <i>Κεφαλαίου</i> σε 1.000 αντίτυπα. Η διόρθωσή του τελειώνει στις 16 Αυγούστου.	Φεύγει για το Αμβούργο, για να διαπραγματευτεί με τον εκδότη Μάισνερ την έκδοση του 1ου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i> . Συναντάει στο Αννόβερο τον Λούντβιχ Κούγκελμαν.
1868 3ο Συνέδριο της Διεθνούς στις Βρυξέλλες.	Στις 22 Απριλίου αρχίζει να προετοιμάζει την έκδοση του 2ου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i> .	Η κόρη του Λάουρα παντρεύεται τον Πωλ Λαφάργκ. Ο Ένγκελς του προσφέρει 350 λίρες για να αφιερωθεί αναπόσπαστος στο έργο του. (Το συνολικό ποσό που του έχει δώσει ο Ένγκελς από το 1851, ανέρχεται σε 6.000 λίρες).

Ιστορικά γεγονότα	Γραπτά	Στοιχεία βιογραφίας
1869 4ο Συνέδριο της Διεθνούς στη Βασιλεία (Σεπτέμβριος). Ήττα των Πrouντονικών και ομόφωνη επανεκλογή του Μαρξ στο Γενικό Συμβούλιο. Τον Αύγουστο ιδρύεται στο Άιζεναχ της Γερμανίας το Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας, με επικεφαλής τους Μπέμπελ και Λήμπκνεχτ.	Τέλη Ιουλίου δημοσιεύεται σε 2η έκδοση στο Αμβούργο η <i>18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη</i> .	Επισκέπτεται με την κόρη του Λάουρα τον Κούγκελμαν, στο Αννόβερο. Ο Ένγκελς παραιτείται από τη δουλειά του.
1870 Πόλεμος Γαλλίας-Πρωσίας. Ανακήρυξη της Γαλλικής Δημοκρατίας (4 Σεπτεμβρίου). Ιδρύεται Ρωσικό Τμήμα της Πρώτης Διεθνούς.	<i>Πρώτη Διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς για τον Γαλλο-Πρωσικό Πόλεμο</i> (23 Ιουλίου 1870)· γράφτηκε στα αγγλικά και γερμανικά και εκδόθηκε σε 30.000 αντίτυπα. <i>Δεύτερη Διακήρυξη...</i> (9 Σεπτεμ. 1870).	Επισκέπτεται τον Ένγκελς στο Μάντσεστερ μαζί με την κόρη του Ελεονώρα και έχει επαφές με δημοσιογράφους για να τους πληροφορήσει για το <i>Κεφάλαιο</i> . Τον Σεπτέμβριο τον επισκέπτεται ο Ένγκελς στο Λονδίνο.
1871 28 Μαρτίου: ανακήρυξη της Κομμούνας του Παρισιού.	<i>Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία</i> . Γράφτηκε στις 18/4-29/5/1871 και εγκρίθηκε στις 30/5 από το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς. Δημοσιεύτηκε στα αγγλικά στο Λονδίνο και στα γερμανικά στη Λειψία. Η θεωρημένη από τον Ένγκελς γερμανική έκδοση αναδημοσιεύτηκε το 1891 στο Βερολίνο.	Από τον Ιούνιο ως τον Δεκέμβριο οργανώνει έρανο στο Λονδίνο για τους κομμουνάρους εξόριστους. Συμμετέχει στη Διάσκεψη της Διεθνούς στο Λονδίνο.
1872 Στο Συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη, ο Μαρξ συμμετέχει ενεργά και ασκεί οξύτατη κριτική στον Μπακούνιν και τους οπαδούς του (είχαν προσχωρήσει το 1869 στη Διεθνή). Διαγράφονται οι Μπακούνιν και Γκυγιόμ και η έδρα της Διεθνούς μεταφέρεται στη Νέα Υόρκη.	Μαζί με τον Ένγκελς γράφει τον Ιανουάριο-Μάρτιο την προσούρα εναντίον του Μπακούνιν: <i>Το υποτιθέμενο σχίσμα στη Διεθνή</i> , που κυκλοφορεί στα Γαλλικά στη Γενεύη, σαν εμπιστευτική εκγύκλιος του Γενικού Συμβουλίου της Α' Διεθνούς. Στις 27 Μαρτίου εκδίδεται στη Ρωσία η πρώτη μετάφραση του <i>Κεφαλαίου</i> σε 3.000 αντίτυπα. Τα 900 πουλήθηκαν σε έξη βδομάδες. Η μετάφραση έγινε από τους Μπακούνιν και Ντάνιελσον. Τον Απρίλιο-Μάιο, εκδίδεται στα Γαλλικά και κυκλοφορεί στις Βρυξέλλες σε 2.000 αντίτυπα ο <i>Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία</i> . Τον Ιούλιο κυκλοφορεί στη Λειψία το <i>Μανιφέστο</i> σε δεύτερη γερμανική έκδοση, με εισαγωγή των Μαρξ-Ένγκελς (η περίφημη «διόρθωση» του <i>Μανιφέστου</i> , μετά τα δώδαγματα της Γαλλικής Κομμούνας). Δημοσιεύεται το πρώτο μέρος της 2ης γερμανικής έκδοσης του <i>Κεφαλαίου</i> .	Παντρεύεται η Τζένη Μαρξ με τον κομμουνάρο φοιτητή της Ιατρικής Τσαρλς Λόνγκετ.
1873	<i>Επίλογος</i> για τη δεύτερη γερμανική έκδοση του 1ου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i> (κυκλοφορεί αρχές Ιουνίου). Επιμελείται και αναθεωρεί τη γαλλική μετάφραση του <i>Κεφαλαίου</i> .	
1874	Στη σοσιαλδημοκρατική εφημερίδα <i>Λαϊκό Κράτος</i> —κυκλοφορεί 2 φορές τη βδομάδα— δημοσιεύεται σε συνέχειες το κείμενό του <i>Αποκαλύψεις για τη δίκη των Κομμουνιστών της Κολωνίας</i> . Θα δημοσιευτεί τον άλλο χρόνο σε προσούρα. Γράφει τις <i>Παρατηρήσεις για τις θέσεις του Μπακούνιν σχετικά με την αναρχία και τον κρατισμό</i> .	Πηγαίνει με την κόρη του Ελεονώρα στο Καρλσμπαντ για ξεκούραση και θεραπεία. Ο Μαρξ πάσχει από χρόνια βρογχίτιδα. Επιστρέφει τον Οκτώβριο στο Λονδίνο.
1875 Συνέρχεται στην Γκόττα το ενωτικό Συνέδριο των Γερμανικών Σοσιαλιστικών Κομμάτων.	Τον Μάιο στέλνει στον Βίλχελμ Μπράκε την <i>Κριτική του Προγράμματος Γκότα</i> . Εκδίδεται στα γαλλικά το <i>Κεφάλαιο</i> (μετάφραση Ζοζέφ Ρού-Σαρλ Κέλερ, κ.ά.).	Πηγαίνει πάλι για θεραπεία στο Καρλσμπαντ. Επιστρέφει στο Λονδίνο, αφού επισκέπτεται και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Οι Μαρξ εγκαθίστανται σε καινούργιο σπίτι (Maitland Park Road)· εκεί θα μείνει ο Μαρξ μέχρι το θάνατό του.
1876 Διαλύεται η Α' Διεθνή. Πεθαίνει ο Μπακούνιν.		Επισκέπτεται το Καρλσμπαντ για θεραπεία, μαζί με την κόρη του Ελεονώρα.
1877 Ρωσο-τουρκικός πόλεμος.	Από τον Μάρτιο ως τον Αύγουστο γράφει το 10ο Κεφάλαιο στο έργο <i>Αντι-Ντύρινγκ</i> .	Πηγαίνει για θεραπεία, μαζί με την αρρώστη γυναίκα του, στο Μπάντ Νόουεναρ της Γερμανίας.

Ιστορικά γεγονότα	Γραπτά	Στοιχεία βιογραφίας
	Τακτοποιεί τα σκόρπια γραπτά του για τον 2ο τόμο του <i>Κεφαλαίου</i> . <i>Επιστολή στον Μιχαηλόφσκι</i> .	
1878 Ψηφίζονται μια σειρά νόμοι στη Γερμανία που περιορίζουν τη δράση των σοσιαλιστών.		Πηγαίνει για θεραπεία, μαζί με τη γυναίκα και την κόρη του, στο Μάλβερν.
1879	<i>Εγκύκλιος Επιστολή</i> , προς τους Μπέμπελ-Λήμπκνεχτ· την <i>Εγκύκλιο</i> τη συνέταξε μαζί με τον Ένγκελς και αποτελεί απάντηση σε άρθρο που δημοσίευσαν στη Ζυρίχη «δεξιοί» σοσιαλδημοκράτες —ανάμεσα στους οποίους ο Μπέρνστάιν— οι οποίοι προπαγάνδιζαν την προσέγγιση με την μικροαστική τάξη, τη μη αυστηρά προλεταριακή σύνθεση του Κόμματος, κτλ.	Πηγαίνει για θεραπεία, με την άρρωστη γυναίκα του, στο Ράμσγκαϊητ.
1880	Άρρωστος, δουλεύει το 2ο και 3ο τόμο του <i>Κεφαλαίου</i> . Συντάσσει <i>Ερωτηματολόγιο</i> για εργατική έρευνα που του αναθέτει το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. <i>Σημειώσεις για τον Βάγκνερ</i> .	Πηγαίνει στο Ράμσγκαϊητ για θεραπεία, με τη γυναίκα και τα παιδιά του.
1881	<i>Επιστολή στη Βέρα Ζάσουλιτς</i> . <i>Σημειώσεις για την «Πρωτόγονη Κοινωνία» του Μόργκαν</i> .	Πηγαίνει για θεραπεία με την άρρωστη γυναίκα του στο Ήστμπουρν. Επισκέπτεται —με τη γυναίκα του ετοιμοθάνατη— την κόρη του Τζένη Λόνγκετ, στο Αρζαντέιγ της Γαλλίας. Στις 2 Δεκεμβρίου πεθαίνει η γυναίκα του. Ο Μαρξ είναι βαριά άρρωστος και δεν παρευρίσκεται στην κηδεία.
1882	Με τον Ένγκελς γράφει τον <i>Πρόλογο</i> στη ρωσική έκδοσή του <i>Μανιφέστου</i> (μετάφραση Πλεχάνωφ). Στις 5 Φεβρουαρίου ο <i>Πρόλογος</i> δημοσιεύεται στην εβδομαδιαία <i>Narodnaya Volya</i> .	Πηγαίνει στο Αλγέρι για θεραπεία. Επισκέπτεται, επιστρέφοντας, τη Νίκαια, το Μόντε Κάρλο, τις Κάννες· συναντιέται με την κόρη του Τζένη στο Αρζαντέιγ και μαζί με την κόρη του Λάουρα Λαφάργκ επισκέπτεται τη Λωζάννη και τη Βεβ (Ελβετία).
1883 Εκδίδεται το <i>Τάδε έφη Ζαρατούστρας</i> του Νίτσε.		Πεθαίνει τον Ιανουάριο από καρκίνο η κόρη του Τζένη Λόνγκετ. Ο Κ. Μαρξ πεθαίνει στις 14 Μαρτίου. Κηδεύεται σε οικογενειακό τάφο, στο Νεκροταφείο του Highgate του Λονδίνου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ»

ΣΕΙΡΑ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ»

Επιμέλεια σειράς: Τάκης Καφετζής

ΠΙΕΤΡΟ ΙΝΓΚΡΑΟ

Η κρίση και ο τρίτος δρόμος

Επαναπροσδιορισμός της έννοιας της κρίσης στο φως των νέων κοινωνικών φαινομένων • μια ριζοσπαστική κοινωνική πρόταση απέναντι στη συντεχνιακή αντίληψη • νεοφιλελευθερισμός και κρίση του κράτους • η ανάγκη ενός άλλου τύπου κόμματος • η νέα αντίληψη για τον παραγωγικό ορθολογισμό • ο τρίτος δρόμος και η ευθύνη της ευρωπαϊκής αριστεράς • η διπλή κρίση, του μαρξισμού και της κοινωνίας του υπαρκτού σοσιαλισμού.

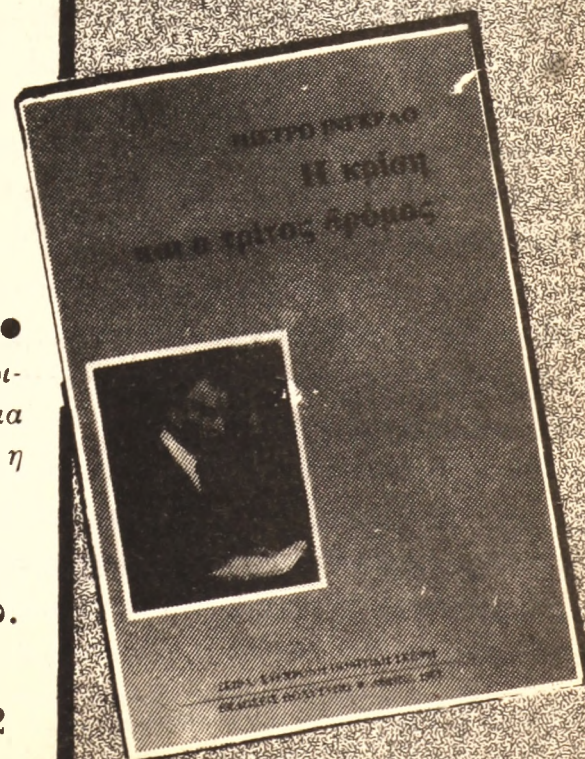
Στην ίδια σειρά κυκλοφορεί:

Νίκος Πουλαντζάς: Για τον Γκράμσι - Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΑΘΗΝΑ: εκδόσεις «ΝΕΦΕΛΗ» Μαυρομιχάλη 9, Τηλ. 36.07.744 — 36.39.962

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. Κοτζιά και Σια ΟΕ, Τσιμισκή 78, Τηλ. 279.720

Ο ανολοκλήρωτος επαναστάτης

του Γιώργου Κατηφόρη

Η παράδοση μας έχει κληροδοτήσει την εικόνα ενός Μαρξ που, πάνω στα νειάτα του, στα τριαντατρία του χρόνια, κλείστηκε μια μέρα στη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου, στο Λονδίνο, για να βγει από χει μετά είκοσι σχεδόν χρόνια, κρατώντας στα χέρια του έτοιμη μια επαναστατική θεωρία, για την ανατροπή του καπιταλισμού. Ήταν τα χρόνια 1850-1867. Χωρίς να προσθέσει τίποτα πολύ ουσιαστικό στο μεγάλο, πια, έργο του, έζησε άλλα δεκάξη χρόνια, μέχρι το 1883. Στην εκατονταετία που ακολούθησε το θάνατό του, πρακτικοί εφαρμοστές, όπως ο Λένιν και άλλοι, πήραν τη θεωρία του Μαρξ και με τη βοήθειά της καθοδήγησαν τις σύγχρονες κομμουνιστικές επαναστάσεις.

Περίεργο παραμύθι. Το θεωρητικό έργο του δημιουργού του Ιστορικού Υλισμού μοιάζει να είναι αποκλειστικά καρπός μελέτης. Οι πρακτικές, πολιτικές πηγές του αφήνονται στο σκοτάδι τόσο, ώστε να εμφανίζεται σαν καθαρός θεωρητικός ο στοχαστής που προλόγησε τη συμβολή του στην ανθρωπινή σκέψη με το απόφθεγμα:

«Οι φιλόσοφοι έχουν, με διάφορους τρόπους, ερμηνεύσει τον κόσμο. Το πρόβλημα είναι να τον αλλάξουμε».

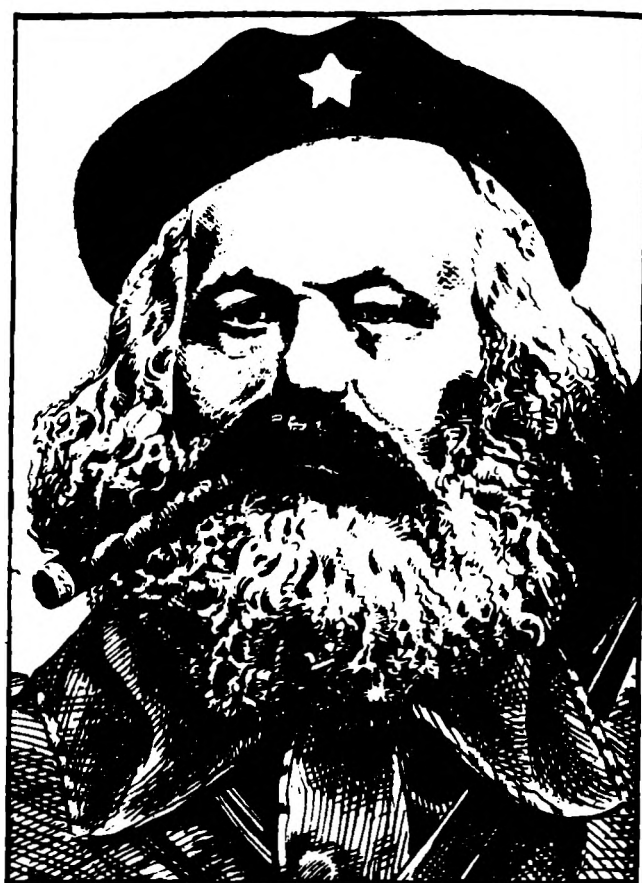
Πρώτες καταβολές

Ο «κόσμος» που με την αλλαγή του είχε κιόλας καταπιαστεί ο εικοσιπεντάχρονος Μαρξ όταν, το 1845, έγραφε αυτή την ενδέκατη, από τις «Θέσεις πάνω στο Φώερμπαχ», ήταν η γερμανική κοινωνία της δεκαετίας του 1840. Στα πλαίσιά της είχε κινηθεί. Είχε κιόλας συγκρουσθεί πολιτικά με το μοναρχικό, απολυταρχικό της καθεστώς. Είχε προσπαθήσει να αγνοήσει την πρωσική λογοκρισία, διεκδικώντας από τις στήλες της «Εφημερίδας του Ρήνου», με μια θαρραλέα και λαμπρή αρθρογραφία, Σύνταγμα και δημοκρατικές ελευθερίες για το γερμανικό λαό. Το αποτέλεσμα ήταν να του κλείσουν την εφημερίδα. Το υπόλοιπο της δεκαετίας του επεφύλασσε πιο δραματικά γεγονότα: την επανάσταση του 1848¹, την ήττα της σε γερμανική και πανευρωπαϊκή κλίμακα, τον ισόβιο, μετά το 1850, εκπατρισμό του στην Αγγλία.

Ανάμεσα στις δύο αυτές χρονολογίες (1842-1850) ο Μαρξ σφυρηλάτησε την καινούρια αντίληψη για την ανθρωπινή κοινωνία που έχει συνδεθεί με το όνομά του. Οι βασικές του θέσεις δεν ήταν αποτέλεσμα απλής μελέτης. Διατυπώθηκαν σε στενή συνάρτηση με τις επαναστατικές ζυμώσεις της τότε Γερμανίας και τις ανάγκες του επαναστατικού της κινήματος. Η επαφή του με τη Γαλλία (1843-1848) και οι μελέτες του μετά το 1850 στην Αγγλία εμπέδωσαν και πλούτισαν τις αρχικές του συλλήψεις, χωρίς να τις αλλάξουν ριζικά. Η γερμανική επαναστατική εμπειρία και με τις εξάρσεις της και με τις ήττες της προσανατόλισε θετικά και αρνητικά την όλη διαδρομή της σκέψης του.

Τον Μαρξισμό μπορεί κανείς να τον συνοψίσει με διάφορους τρόπους, χωρίς να ισχυρίζεται ότι ένας είναι ο καλύτερος. Από την άποψη της τομής ανάμεσα στις θεωρητικές συλλήψεις του Μαρξ και την επαναστατική του εμπειρία θα μπορούσαν να επισημανθούν τα ακόλουθα σημεία:

1. Η επανάσταση του 1848 ήταν μια αλυσιδωτή σειρά από επαναστατικές εκρήξεις που εξαπλώθηκαν σ' ολόκληρη την ηπειρωτική Ευρώπη (με εξαίρεση τη Ρωσία). Στόχο της είχε τα αντιδραστικά καθεστώτα, κληροδοτημένα στην Ευρώπη α-

α. Η γενική μέθοδος του ιστορικού υλισμού.

β. Η άποψη ότι η επανάσταση είναι η κύρια διαδικασία για τη μεταμόρφωση της κοινωνίας.

γ. Η άποψη ότι φορέας (ή υποκείμενο) της επαναστατικής διαδικασίας είναι η εργατική τάξη, και

δ. Η θέση ότι η εξέλιξη του ίδιου του καπιταλισμού δημιουργεί και τις αντικειμενικές και τις υποκειμενικές προϋποθέσεις για την επιτυχία της προλεταριακής (της κομμουνιστικής) επανάστασης.

Το να αναζητήσει κανείς τα εμπειρικά και τα πρακτικά ερεθίσματα που οδηγούν στο σημείο (α) είναι αρκετά δύσκολο, χρειάζεται αυτοτελή μελέτη. Εδώ περιορίζομαι να σημειώσω ότι, το σημείο αυτό συνδέεται στενά με το σημείο (γ), την επαναστατική προτεραιότητα του προλεταριάτου. Από τη στιγμή που ο Μαρξ, από πρακτικούς, όπως θα δούμε, επαναστατικούς λόγους, οδηγείται στην υιοθέτηση αυτής της προτεραιότητας, μοιραία θα επισημάνει και τη βασική σημασία της παραγωγής στη συγκρότηση και τη μεταβολή της κοινωνίας. Το προλεταριάτο είναι η τάξη, που τη δημιουργεί μια καθαρά οικονομική, παραγωγική εξέλιξη: η διαδικασία της αστικής εκβιομηχάνισης.

Αντίθετα, η συσχέτιση του σημείου (β) (η επανάσταση σαν βασική μέθοδος κοινωνικής μεταβολής) με τις πρακτικές εμπειρίες του συγγραφέα δεν χρειάζεται περισσότερο από λίγες γραμμές. Στα μάτια ενός ριζοσπάστη διανοούμενου —όπως ο Μαρξ— που ένοιωθε γύρω του διάχυτο, νωπό ακόμα, το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης (πενήντα μόλις χρόνια χωρίζουν το 1840 από το 1789), τι άλλο θα μπορούσε να λυτρώσει αποτελεσματικά τη Γερμανία και ολόκληρη την Ευρώπη από την πριγκηπική απολυταρχία, αν όχι μια νέα μεγάλη επανάσταση; Και πώς να μη γενικεύσει κανείς την επαναστατική μέθοδο με τέτοια ιστορικά παραδείγματα μπροστά στα μάτια του;

πό την Ιερή Συμμαχία. Σε ορισμένες χώρες (Γερμανία, Γαλλία) πήρε αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα, σε άλλες (Ιταλία, Πολωνία) είχε και χαρακτήρα εθνικής αυτοδιάθεσης.

Η ανακάλυψη του προλεταριάτου

Δεν είναι το ίδιο φανερό, αλλά είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσα, η συνάρτηση ανάμεσα στη γερμανική εμπειρία του Μαρξ και το σημείο (γ), το ρόλο του προλεταριάτου στην κοινωνική επανάσταση. Άμεση αίσθηση του βάρους της εργατικής τάξης στην αστική κοινωνία δεν ήταν δυνατόν να του μεταδώσει η γερμανική πραγματικότητα. Στη Γερμανία του 1840 οι βιομηχανικοί εργάτες έφθαναν μόλις στο τέσσερα τοις εκατό (4%) στο σύνολο του ανδρικού πληθυσμού, ηλικίας πάνω από δεκατεσσάρων χρόνων.

Πλάι στην Αγγλία και τη Γαλλία, ο μελλοντικός βιομηχανικός γίγαντας του εικοστού αιώνα δεν ήταν παρά καχεκτικός νάνος. Ακολουθούσε την πρωτοπορία με είκοσι χρόνια καθυστέρηση. Παράδειγμα: στην κλωστοϋφαντουργία —τομέα αιχμής στις πρώτες βιομηχανικές επαναστάσεις— λειτουργούσαν, το 1850 στην Αγγλία, 20.977 αδράχτια, στη Γαλλία 4.500, ενώ στη Γερμανία μόλις 900. Παρόμοιες αναλογίες ίσχυαν στους περισσότερους παραγωγικούς τομείς.

Άμεση αίσθηση του όγκου και του δυναμισμού της εργατικής τάξης, ο Μαρξ δοκίμασε όταν, στα τέλη του 1843, πήγε να εγκατασταθεί στο Παρίσι. Αν, όμως, η Γαλλία του μετέδωσε την αίσθηση, την πρώτη αναλυτική τοποθέτηση του προλεταριάτου την έκανε σε γερμανικά πλαίσια, για τους ακόλουθους λόγους:

Στα 1842-43 το πρόβλημα του Μαρξ δεν ήταν να διατυπώσει μια θεωρία, αλλά να οργανώσει τη γερμανική επανάσταση. Αρχικά θεωρούσε ότι η Γερμανία χρειαζόταν και βάδιζε προς μίαν επανάσταση πολιτική, ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, αστικοδημοκρατική. Η κατάσταση των πολιτικών θεσμών στη χώρα απαιτούσε πραγματικά αλλαγές τέτοιου είδους. Μεσαιωνικοί καθαρά θεσμοί —η δουλοπαροικία, οι συντεχνίες στις πόλεις— είχαν καταργηθεί τριάντα μόλις χρόνια νωρίτερα. Πίσω τους είχαν αφήσει σημαντικότερα κατάλοιπα. Η τάξη των ευγενών γαιοκτημόνων διατηρούσε πλήθος φεουδαλικά προνόμια: τη δικαστική δικαιοδοσία πάνω στους χωριάτες, την εξουσία να τους εκδίδει πιστοποιητικό καλής διαγωγής, απαραίτητο για να ταξιδέψουν μέσα στη χώρα. Το γερμανικό έθνος δεν είχε καν αποκτήσει ακόμα πολιτική, διοικητική και νομοθετική ενότητα. Ήταν μοιρασμένο σε μια σειρά μικρά και μεγάλα πριγκηπάτα ή βασιλεια με χαλαρούς δεσμούς μεταξύ τους. Εθνικό κοινοβούλιο για όλη τη χώρα δεν υπήρχε. Λειτουργούσαν μόνον τοπικές βουλές κι αυτές με διακοσμητικό, μάλλον, χαρακτήρα. Ο τύπος λογοκρινόταν, η πνευματική ζωή στα πανεπιστήμια ασφυκτιούσε κάτω από τον έλεγχο των διαφόρων υπουργών και υπουργίσκων Παιδείας, που δεν δίσταζαν να απολύουν καθηγητές, ή να εμποδίζουν το διορισμό άλλων. (Ένας από κείνους, που τους έκλεισαν έτσι την πόρτα, ήταν και ο νεαρός, πολλά υποσχόμενος, φιλόσοφος Καρλ Μαρξ. Ποια θα ήταν άραγε η όψη του κόσμου σήμερα, αν οι γερμανικές αρχές του είχαν επιτρέψει να γίνει καθηγητής σε κάποιο νυσταλέο επαρχιακό πανεπιστήμιο; Ιδού ένα από τα ενδιαφέροντα ανεκπλήρωτα «αν» της Ιστορίας).

Αλλά την αναγκαία αστικοδημοκρατική επανάσταση, ο Μαρξ δεν την θεωρούσε πια δυνατή για τη Γερμανία. Το "γιατί" το εξήγησε το 1843 στην «Εισαγωγή» στη «Συμβολή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου». (Από δω και κάτω θα αναφέρομαι σ' αυτό το κείμενο με τον τίτλο: «Εισαγωγή του 1843». Πρόκειται για ένα από τα λαμπρότερα σύντομα κείμενα του Μαρξ, εφάμιλλο με το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», ή τον «Πρόλογο» του 1859 στη «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας». Θα χρησιμοποιήσω σε μεγάλη έκταση τα περιεχό-

μενά του εδώ, αλλά θα ήθελα να τονίσω ότι, οποιαδήποτε μεταφορά, περίληψη ή μεταγραφή αδικεί το πρωτότυπο. Πρόκειται για ένα από τα κείμενα που τελικά απόκειται στον καθένα να τα μελετήσει μόνος του).

Στην «Εισαγωγή του 1843» ο Μαρξ αιτιολογεί την απαισιοδοξία του, σχετικά με μίαν αστικοδημοκρατική επανάσταση, κλασικής μορφής, στη Γερμανία, προσφέροντας μια από τις ελάχιστες, στο έργο του, αναλύσεις της παθολογικής παράλληλα με τη φυσιολογική εξέλιξη της κοινωνίας. Στη φυσιολογική εξέλιξη —που σαν παράδειγμά της χρησιμοποιεί τη Γαλλία— το προβάδισμα της κοινωνικής ηγεσίας περνάει στην τάξη εκείνη που εκφράζει κάθε φορά το γενικό κοινωνικό συμφέρον —το συμφέρον που έχει η κοινωνία στο σύνολό της, ανεξάρτητα από τάξεις, να περάσει σε πιο απελευθερωμένο, για τους ανθρώπους, τρόπο οργάνωσης και ζωής.

Φυσικά, την απελευθέρωση του συνόλου, κάθε μια από τις διαδοχικά προοδευτικές τάξεις, την ταυτίζει με τα δικά της ειδικά ταξικά συμφέροντα. Όταν, όμως, ενεργεί έγκαιρα, όταν παίζει έγκαιρα τον ιστορικό της ρόλο, η προοδευτική τάξη, εξυπηρετώντας (με το να επιτεθεί και να χτυπήσει εκείνους τους ξεπερασμένους, υποδουλωτικούς θεσμούς που κλείνουν το δρόμο της) τα δικά της ειδικά συμφέροντα, εξυπηρετεί ταυτόχρονα τα συμφέροντα και άλλων τάξεων που καταπιέζονται παράλληλα με κείνη, αλλά δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες να αναπτύξουν ιστορική πρωτοβουλία. Με τον τρόπο αυτό, η προοδευτική τάξη εξυπηρετεί τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου.

Αν, όμως, η τάξη που, από τα πράγματα, από την αντικειμενική της θέση, επιφορτίζεται με την ιστορική πρωτοβουλία, δεν μπορέσει, από υποκειμενικούς λόγους, να δράσει έγκαιρα, τότε φθάνει μια στιγμή που υποχρεώνεται να αντιστρατευθεί η ίδια τον ιστορικό της ρόλο. Η καθυστέρηση έχει δώσει το χρόνο σε μίαν αντίπαλη και διάδοχη της, επίσης προοδευτική, τάξη να ωριμάσει. Για την προηγούμενη προοδευτική τάξη, εκείνη που δεν έδρασε έγκαιρα, δημιουργείται ένα δίλημμα. Αν προωθήσει αποφασιστικά το γενικό συμφέρον, τη γενική απελευθέρωση, θα δώσει όπλα στον αντίπαλό της, υπογράφοντας την ιστορική καταδίκη της. Περιορίζεται, λοιπόν, στο να εξυπηρετήσει, αποκλειστικά και μόνο, τα στενά ταξικά της συμφέροντα, επιδιώκοντας την αλλαγή των θεσμών υπέρ της, αλλά καταπολεμώντας —σε συνεργασία πια και με την παλιά άρχουσα, την αντιδραστική τάξη— τη γενική πρόοδο της κοινωνίας.

Αυτή είναι η παθολογική διαδικασία στην κοινωνική εξέλιξη. Δεν ισοδυναμεί με ιστορική ακινησία. Η συμβιβασμένη προοδευτική τάξη αποσπά από την αντίπαλή της τις παραχωρήσεις, πετυχαίνει μεταρρυθμίσεις ωφέλιμες για τα στενά της συμφέροντα. Δεν προωθεί, όμως, πια το ανέβασμα της κοινωνίας σε ανώτερα στάδια. Δεν πραγματοποιεί την πρόοδο, αλλά μάλλον εκείνο, που, μ' ένα σύγχρονο όρο, θα λέγαμε «ανάπτυξη της υπανάπτυξης».

Τέτοια πίστευε ο Μαρξ πως ήταν η κατάσταση της Γερμανίας, στα 1840. Εφαρμόζοντας τις γενικές ιδέες που είδαμε στις σχέσεις ανάμεσα στην τάξη των ευγενών, τους αστούς και την εργατική τάξη, υποστήριξε ότι τα διάφορα βήματα που έβγαλαν την Ευρώπη από το Μεσαίωνα με μερική, κατά τομείς, απελευθέρωση της κοινωνίας (κατάργηση της κυριαρχίας της καθολικής εκκλησίας, κατάργηση της απολυταρχίας, αστικές δημοκρατικές ελευθερίες), στη Γερμανία είχαν τόσο καθυστερήσει ώστε, από μόνα τους, να μην έχουν πια νόημα. Η αστική τάξη δεν είχε δράσει έγκαιρα εναντίον της απολυταρχίας και των ευγενών. Τώρα ήταν καταδικασμένη να συμβιβαστεί μαζί τους. Για να βγει η χώρα από τον φαύλο κύκλο, την ανάπτυξη της υπανάπτυξης, χρειαζόταν μια

τάξη ικανή να προβάλλει απόλυτη αδιαλλαξία απέναντι στον ιστορικό συμβιβασμό των αστών. Τέτοια τάξη ήταν το προλεταριάτο. Το αντικειμενικό στήριγμα της αδιαλλαξίας του ήταν διπλό: Σήκωνε και αυτό το βάρος της ανελευθερίας των πριγκιπικών θεσμών αλλά, επιπλέον, έχοντας χάσει κάθε περιουσιακό συμφέρον στο χώρο της οικονομίας, από τη θέση του στην παραγωγή, δεν είχε ούτε κίνητρα ούτε περιθώρια για συμβιβασμούς. Τα είχε χάσει όλα, και στον πολιτικό και στον οικονομικό χώρο. Μπορούσε να αποκατασταθεί μόνον αν τα ξανακέρδιζε όλα. Ο αγώνας για όλα είναι, φυσικά, αγώνας μέχρι τέλους, αδιάλλακτος, ικανός να ξεπεράσει το συμβιβασμό των αστών.

Επιμέρους κατακτήσεις, όπως αυτές που είχε πετύχει η αστική τάξη, στο παρελθόν, στη Γαλλία, είχαν εκεί το νόημά τους, γιατί αποτελούσαν βήματα σε ένα βαθμιαίο ανέβασμα της κοινωνίας στην ολοκληρωτική απελευθέρωση, που θα την πραγματοποιούσε τελικά το προλεταριάτο. Στη Γερμανία, τμηματικές αλλαγές δεν μπορούσαν πια να έχουν άλλο νόημα, παρά μόνον να γίνουν φραγμός απέναντι στην ολοκληρωτική δράση του προλεταριάτου. Η νίκη της εργατικής τάξης ήταν το μόνο που μπορούσε να εγγυηθεί το τελειωτικό σάρωμα της φεουδαρχίας, δηλαδή τη δημιουργία σύγχρονων ελεύθερων πολιτικών θεσμών, που θα ήταν, όμως, πιο γνήσιοι από τους αστικούς, γιατί θα στηρίζονταν και στην οικονομική απελευθέρωση των εργαζομένων.

«Στη Γαλλία —γράφει ο Μαρξ, στην «Εισαγωγή του 1843»— η μερική χειραφέτηση είναι η βάση για την καθολική χειραφέτηση. Στη Γερμανία η καθολική χειραφέτηση είναι η *conditio sine qua non* για οποιαδήποτε μερική χειραφέτηση. Στη Γαλλία, λειτουργεί η πραγματικότητα της βαθμιαίας απελευθέρωσης, στη Γερμανία, το αδύνατο της βαθμιαίας απελευθέρωσης πρέπει να γεννήσει την πλήρη ελευθερία».

Δεν του διαφεύγει βέβαια ότι η φυσιολογική πορεία της Γαλλίας είναι πιο ομαλή, λιγότερο ίσως βίαιη. Από την άλλη μεριά η γερμανική παθολογικότητα έχει και κάποιο κέρδος —δημιουργεί τη δυνατότητα για μίαν απότομη, αλλά δραστική λύση. Η Γερμανία —το γερμανικό προλεταριάτο— πιέζεται, από τις συνθήκες της υπανάπτυξης, να επιχειρήσει ένα άλμα προς το μέλλον (ένα άλμα στο κενό ή, όπως κατά λέξη γράφει το κείμενο της «Εισαγωγής του 1843», μια «τούμπα στον αέρα», ένα *souessault*), «πάνω από τους περιορισμούς της και, ταυτόχρονα, πάνω από τους περιορισμούς των συγχρόνων εθνών». Έτσι, η παθολογική διαδικασία στην κοινωνική εξέλιξη δημιουργεί μόνη της τη θεραπεία της. Η υπανάπτυκτη χώρα βγαίνει από τον φαύλο κύκλο με ένα άλμα πάνω από το ιστορικό στάδιο —που δεν μπόρεσε να φθάσει— κατ' ευθείαν στο επόμενο ιστορικό στάδιο. Το άλμα αυτό όχι μόνο τη λυτρώνει από την ανάπτυξη της υπανάπτυξης, αλλά την τοποθετεί, επιπλέον, στην κοινωνική πρωτοπορία της ανθρωπότητας. Οι έσχατοι έσονται πρώτοι.

Φιλοσοφία, υπανάπτυξη και επανάσταση

Αυτός είναι ο ιστορικός ρόλος του γερμανικού προλεταριάτου. Ο Μαρξ αναζητώντας μια στρατηγική, αρχικά, για μίαν αντιαπολυταρχική επανάσταση, κατέληξε να επιφορτίσει τη νεογέννητη, τότε, στην πατρίδα του, εργατική τάξη, όχι με μία, αλλά με δύο αλληλοδιαδόχες επαναστάσεις, την αστικοδημοκρατική, που οι αστοί την εγκαταλείπουν, και την καθαρά προλεταριακή. Το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν ανώτερο από τις προηγούμενες, αστικές επα-

ναστάσεις, γιατί θα περιείχε τη θρησκευτική, πνευματική, πολιτική ελευθερία —την ελευθερία της συνείδησης, της σκέψης, του λόγου, του τύπου και των εκλογών— θεμελιωμένη στην οικονομική απελευθέρωση των ανθρώπων της δουλειάς.

Γι' αυτό, η πρώτη ανακάλυψη του προλεταριάτου από τον Μαρξ έχει, βασικά, γερμανικό χαρακτήρα. Πρόκειται για τη μελέτη του επαναστατικού ρόλου της εργατικής τάξης σε μίαν υπανάπτυκτη χώρα, για τη συμπύκνωση των δύο επαναστάσεων σε μία, για την υποκατάσταση της αστικής τάξης στον προοδευτικό της ρόλο από τους εργάτες, για το άλμα πάνω από μια ιστορική περίοδο. Έτσι, και όχι με την επανάσταση στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (όπου τα πράγματα προχωρούν πιο βαθμιαία), πρωτοεμφανίζεται το προλεταριάτο στη σκέψη και στο έργο του Μαρξ.

Απομένει, όμως, ένα ερώτημα. Πώς είναι δυνατόν η εργατική τάξη, μέσα σε συνθήκες ιστορικής καθυστέρησης, να συλλάβει μια τόσο προχωρημένη ιστορική αποστολή; Στη βάση ποιας πρακτικής εμπειρίας; Το κενό αυτό έρχεται να το συμπληρώσει η Γερμανική φιλοσοφία. Η Γερμανία, πρακτικά, δεν παρακολούθησε την αστική εξέλιξη των άλλων κρατών. Η φιλοσοφία της, όμως, την είχε παρακολουθήσει νοερά, μέχρι τις έσχατες συνέπειες —την παρακμή της αστικής και τις θεωρητικές απαρχές της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η φιλοσοφία γίνεται τώρα η γέφυρα, που μεταβιβάζει την πρακτική πείρα του προλεταριάτου των προχωρημένων χωρών στη γερμανική εργατική τάξη, με τη μορφή ιστορικού στόχου, ιστορικής αποστολής εξωτερικά, φιλοσοφικά, προσδιορισμένης. Στην «Εισαγωγή του 1843» διαβάζουμε:

«Εκείνο που στα προχωρημένα έθνη είναι πρακτική ρήξη με τις σύγχρονες πολιτικές συνθήκες, στη Γερμανία, όπου ούτε καν αυτές οι συνθήκες υπάρχουν ακόμα, γίνεται αρχικά με κριτική ρήξη, με τη φιλοσοφική αντανάκλαση αυτών των συνθηκών». Γι' αυτό, «η θεωρία γίνεται υλική δύναμη μόλις εισδύσει στις μάζες» και «η φιλοσοφία βρίσκει τα υλικά της όπλα στο προλεταριάτο, όπως το προλεταριάτο βρίσκει τα πνευματικά του όπλα στη φιλοσοφία».

Έτσι κλείνει, για πρώτη φορά, ο κύκλος της στρατηγικής του προλεταριάτου σε μίαν υπανάπτυκτη χώρα. Κι έτσι ακριβώς έγιναν τα πράγματα. Η φιλοσοφία, ή μάλλον οι φιλόσοφοι —οι επαγγελματίες επαναστάτες οργανωμένοι σε κόμμα και οπλισμένοι με τη σωστή θεωρητική σύλληψη— μεταλαμπάδευσαν τις αρχές του σοσιαλισμού σε ένα αριθμητικά ισχνό, αλλά πολιτικά δυναμικό προλεταριάτο. Παραμέρισαν τη συμβιβασμένη αστική τάξη, συγκρούστηκαν, πρόσωπο με πρόσωπο, με την απολυταρχία και φέρνοντας σε νικηφόρο τέρμα την προλεταριακή επανάσταση, πραγματοποίησαν, *en passant*, τους στόχους και της αστικοδημοκρατικής επανάστασης. Μόνο που δεν ήταν στα 1848 αλλά στα 1917, η χώρα δεν ήταν η Γερμανία, αλλά η Ρωσία, και ηγέτης δεν ήταν ο Μαρξ, αλλά ο Λένιν. Μέσα στις λίγες σελίδες της «Εισαγωγής του 1843» διαβάζει κανείς —με την εξαίρεση της θεωρίας του ιμπεριαλισμού και της συμμαχίας εργατών-αγροτών— ουσιαστικά ολόκληρο το λενινισμό.

Από την ήττα του 1848 στην παγκόσμια επανάσταση

Για τους μπολσεβίκους (ο Λένιν ήταν, άλλωστε, ο ίδιος βαθύς και ενθουσιώδης μελετητής της νεανικής αρθρογραφίας του Μαρξ), η αναλογία ανάμεσα στις δύο επαναστάσεις θα πρέπει να θεωρούνταν τόσο αυτονόητη, ώστε να μη χρειάζεται πολλές εξηγή-

σεις. Ο Στάλιν, στις «Αρχές του Λενινισμού», την περνάει με δυο φράσεις: «Ιδού γιατί η Ρωσία έγινε η κοιτίδα του λενινισμού και ο Λένιν, ο αρχηγός των Ρώσων κομμουνιστών, ο δημιουργός του. Στη Ρωσία και το Λένιν συνέβη εκείνο που λίγο έλλειψε να συμβεί στη Γερμανία και στο Μαρξ και τον Ένγκελς, ανάμεσα στο 1840 και το 1850».

Ο ίδιος ο Μαρξ δεν στάθηκε τυχερός με τη δική του επανάσταση. Μέχρι τις παραμονές του 1848, διατηρούσε όλη την πίστη του στις δυνατότητες του γερμανικού προλεταριάτου. Τις προβλέψεις του για μια διπλή, αστικοδημοκρατική και προλεταριακή, πρωτοποριακή επανάσταση στη Γερμανία, τις ξαναδιατυπώνει, όπως είναι γνωστό, στις τελευταίες παραγράφους του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου». Αλλά η πείρα των δύο επαναστατικών χρόνων (1848-1850) βγαίνει διαφορετική. Ο Μαρξ βλέπει να επιβεβαιώνεται ό,τι είχε φοβηθεί —το συμβιβασμό της αστικής τάξης με την ολιγαρχία— και να διαψεύδεται ό,τι είχε ελπίσει —στην ικανότητα του γερμανικού προλεταριάτου για αυτόνομη επαναστατική δράση. Σε μια φοβερή ιστορική κλίμακα, ο άνθρωπος που έγραφε την «Εισαγωγή του 1843» υποχρεώνεται τώρα, στο τελευταίο φύλλο της «Νέας Εφημερίδας του Ρήνου»² (που, με μια χειρονομία ρομαντικής πρόκλησης απέναντι στην ιστορική μοίρα, το τύπωσε με μελάνι κόκκινο), να συμβουλευτεί το προλεταριάτο της Κολωνίας να αποφύγει κάθε πρόωρη, αυτόνομη εξέγερση (19 του Μάη, 1849):

«Τελικά σας προειδοποιούμε να μην προχωρήσετε σε εξέγερση στην Κολωνία. Στο Έλμπερφελντ είδαμε ότι η αστική τάξη στέλνει τους εργάτες στη φωτιά, για να τους προδώσει ύστερα με τον πιο άτιμο τρόπο... Η ηρεμία σας είναι που θα ματαιώσει τα σχέδια των Πρώσων» (να χτυπήσουν την εργατική τάξη για να σπάσουν το ηθικό όλων των εξεγερμένων).

Ο αποχαιρετισμός του Μαρξ προς το προλεταριάτο της Κολωνίας ήταν και αποχαιρετισμός προς την ιδέα, ότι η εργατική τάξη σε μια υπανάπτυκτη χώρα θα μπορούσε να μπει στην κοινωνική πρωτοπορία των εθνών με ένα άλμα, μια νικηφόρα σοσιαλιστική επανάσταση. Έχοντας πεισθεί, ότι το γερμανικό αδιέξοδο δεν λύνεται με ενδογερμανικές δυνάμεις, αρχίζει (με μια στροφή που θυμίζει χαρακτηριστικά ανάλογες απόψεις του Τρότσκι) να μεταθέτει τις ελπίδες του στον παγκόσμιο πόλεμο, καταλύτη μιας παγκόσμιας επανάστασης. Χαρακτηριστικό δείγμα των νέων του προσανατολισμών προσφέρει το άρθρο της 1ης του Γενάρη 1849, στο περιοδικό που, με τον ίδιο, βασικά, τίτλο, διαδέχθηκε τη «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου».

Παράδοξο, το λιγότερο, από τη σημερινή σκοπιά, το κείμενο αυτό είναι αποκαλυπτικό για τη μετάβαση του Μαρξ —κάτω από την επίδραση της ήττας στη Γερμανία— σ' ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης:

«Η απελευθέρωση της Ευρώπης, είτε με τους αγώνες των καταπιεσμένων εθνотήτων για την αυτοδιάθεσή τους (είχε υπόψη του κυρίως την Πολωνία), είτε με την ανατροπή του φεουδαλικού απολυταρχισμού (Γερμανία), εξαρτάται από μια επιτυχημένη εξέγερση της Γαλλικής εργατικής τάξης. Αλλά, οποιαδήποτε κοινωνική αναστάτωση στη Γαλλία είναι προορισμένη να πνιγεί από την Αγγλική μπουρζουαζία, από την παγκόσμια βιομηχανική και εμπορική κυριαρχία της Μεγάλης Βρετανίας. Οποιαδήποτε μερική κοινωνική μεταρρύθμιση στη Γαλλία, ή σε ολόκληρη την ηπειρω-

2. Η «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου» είναι η καθημερινή εφημερίδα που εξέδωσε ο Μαρξ το 1848-49, στην Κολωνία, για να διαθέτει ένα επαναστατικό δημοσιογραφικό όργανο. Είχε τεράστια εκδοτική επιτυχία, φθάνοντας τον πρωτοπαγή, για εκείνη την εποχή, αριθμό των 6.000 αναγνώστες. Το τελευταίο της φύλλο λέγεται

ΠΟΙΟΣ ΕΠΕ, ΟΤΙ ΤΑ
ΠΡΩΤΑ ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΕΙΝΑΙ ΔΥΣΚΟΛΑ;

KARL MARX

100 ΧΡΟΝΙΑ ΜΟΝΑΞΙΑΣ!

Αφίσα που κυκλοφόρησε στην Αθήνα.

τική Ευρώπη, που θα πιστεύαμε ότι μπορεί να διαρκέσει, δεν είναι παρά ευσεβής πόθος. Και μόνον ένας παγκόσμιος πόλεμος μπορεί να ανατρέψει την παλιά Αγγλία, γιατί μόνον αυτός μπορεί να εξασφαλίσει στους Χαρτιστές³ —το κόμμα των οργανωμένων Άγγλων εργατών— τις συνθήκες για να εξεγερθούν με επιτυχία και να ανατρέψουν τους γιγαντιαίους καταπιεστές τους. Μόνον όταν οι Χαρτιστές αναλάβουν την Αγγλική κυβέρνηση, θα περάσει η κοινωνική επανάσταση από τη σφαίρα της ουτοπίας στη σφαίρα της πραγματικότητας... Ο ευρωπαϊκός πόλεμος θα είναι το πρώτο αποτέλεσμα μιας νικηφόρας εργατικής επανάστασης στη Γαλλία. Η Αγγλία θα μπει επικεφαλής στις αντεπαναστατικές στρατιές, ακριβώς όπως στην εποχή του Ναπολέοντα...» (και όπως —θα μπορούσε να προσθέσει κανείς σήμερα— το 'κανε πραγματικά το 1917-18 στη Ρωσία), «...αλλά ο ίδιος ο πόλεμος θα την σπρώξει στην πρωτοπορία του επαναστατικού κινήματος και θα την κάνει να εξοφλήσει το χρέος που οφείλει στην επανάσταση του δέκατου όγδοου αιώνα.

Ο "πίνακας περιεχομένων" για το 1849 γράφει: *Επαναστατική εξέγερση της Γαλλικής εργατικής τάξης, παγκόσμιος πόλεμος*».

Το κείμενο αυτό δεν έχει καμιά σχέση με όσα γεγονότα ακολούθησαν. (Η μόνη του επαφή, πολύ απώτερη, με κάποιο μέλλον είναι ότι προδιαγράφει το σύνθημα του Λένιν: «μετατροπή του ιμπεριαλιστικού πολέμου σε παγκόσμιο πόλεμο». Αλλά για τον ίδιο τον Μαρξ, αποτελεί στροφή αποφασιστική στο ζήτημα της επανα-

ότι μεταπουλήθηκε σε μυθώδεις τιμές, κορνιζώθηκε και κρεμάστηκε σε σπίτι.

3. Δημοκρατική ριζοσπαστική κίνηση μέσα στην αγγλική εργατική τάξη, που ονομάστηκε έτσι γιατί διεκδικούσε έξι αιτήματα γραμμένα στο «Χάρτη του Λαού».

στατικής πρωτοπορίας των υπανάπτυκτων ή ημιανάπτυκτων καπιταλιστικών χωρών. Δεν αρνείται ότι επαναστάσεις σε τέτοιες χώρες μπορούν να προηγηθούν χρονικά και να πυροδοτήσουν επαναστάσεις στις αναπτυγμένες χώρες. Αν, όμως, δεν πετύχουν το δεύτερο αυτό βήμα, είναι καταδικασμένες να χαθούν. Η αποτυχία τους μπορεί να οφείλεται στην αντεπίθεση του διεθνούς καπιταλισμού, μπορεί όμως να οφείλεται και στο ότι δεν θα έχουν αρκετή ωριμότητα, ώστε να θεμελιώσουν γνήσιους σοσιαλιστικούς θεσμούς («μόνον όταν αναλάβουν την Αγγλική κυβέρνηση οι Χαρτιστές θα περάσει η κοινωνική επανάσταση από τη σφαίρα της ουτοπίας στη σφαίρα της πραγματικότητας»).

Η αλλαγή στον Μαρξ ήταν βαθιά, οριστική και με μεγάλες θεωρητικές συνέπειες, τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω. Από αυτήν δεν μετακινήθηκε στο υπόλοιπο της ζωής του, παρά μόνον για να την τροποποιήσει —σε μερικά ενδιάμεσα κείμενα που θα δούμε— ακόμα περισσότερο, εις βάρος των υπανάπτυκτων χωρών, αμφισβητώντας τη δυνατότητα και της χρονικής ακόμα προτεραιότητάς τους στην επαναστατική διαδικασία.

Στην ακραία αυτή θέση δεν επέμεινε. Στην τελευταία αυτή φάση της ζωής του τον βλέπουμε να ξαναγυρίζει στην ιδέα, ότι οι επαναστάσεις μπορούν χρονικά να προηγηθούν σε υπανάπτυκτες χώρες, αλλά νόημα και μονιμότητα αποκτούν μόνον αν πυροδοτήσουν την επανάσταση στις χώρες του προχωρημένου καπιταλισμού. Στις 9 του Απριλίου 1870 γράφει σε δύο στελέχη της Πρώτης Διεθνούς (τους Μέγιερ και Βόλφφ) στις Ηνωμένες Πολιτείες:

«Αφού μελέτησα το Ιρλανδικό ζήτημα για πολλά χρόνια, έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το αποφασιστικό χτύπημα στις Αγγλικές άρχουσες τάξεις... δε μπορεί να δοθεί στην Αγγλία αλλά μόνον στην Ιρλανδία... Ο πιο σημαντικός στόχος της Διεθνούς Ένωσης Εργατών είναι να επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση στην Αγγλία. Το μόνο μέσο για να την επιταχύνει είναι να πετύχει την ανεξαρτησία της Ιρλανδίας».

Και το 1882, τον προτελευταίο χρόνο της ζωής του, όταν αποφάσισε να προλογήσει τη δεύτερη μετάφραση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου στα ρωσικά, έγραφε:

«Αν η Ρωσική Επανάσταση γίνει σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, ώστε η μία να συμπληρώνει την άλλη, η σημερινή ρωσική κοινοκτημοσύνη της γης μπορεί να γίνει αφετηρία κομμουνιστικών εξελίξεων».

Με άλλα λόγια, οι υπανάπτυκτες χώρες, όχι μόνο δεν έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν σοσιαλιστικούς θεσμούς, υπερπηδώντας το στάδιο της αστικής κοινωνίας, αλλά ούτε καν και υπαρκτούς θεσμούς κοινοκτημοσύνης δεν μπορούν να αξιοποιήσουν, αν δεν ενταχθούν στην επαναστατική διαδικασία των αναπτυγμένων χωρών. Η παθολογική διαδικασία στην κοινωνική εξέλιξη δεν θεραπεύεται από μόνη της. Ο τρόπος να ξεπεραστεί η ανάπτυξη της υπανάπτυξης, είναι να επιταχυνθεί η φυσιολογική εξελικτική διαδικασία στις αναπτυγμένες χώρες και να διευρυνθεί στο χώρο των υπανάπτυκτων. Επαναστάσεις, όμως, σε υπανάπτυκτα κράτη, όπως η Ρωσία, μπορούν να πυροδοτήσουν την επανάσταση στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, για να στηριχτούν μετά επάνω της.

Η άποψη αυτή του Μαρξ για τη σχέση των δύο επαναστάσεων έμεινε επίσημη θέση και στο κόμμα των Μπολσεβίκων για όλο το διάστημα ώσπου, όχι χωρίς κάποια έκπληξη, οι Ρώσοι κομμουνιστές διαπίστωσαν ότι —με μερικές ευνοϊκές ιστορικές συμπτώσεις που τις αξιοποίησαν χάρη στην αδάμαστη, τη φανατική, αποφασιστικότητά τους— μπόρεσαν να διατηρήσουν την εξουσία μετά το 1917, δίχως να τους συνδράμει καμιά συμπληρωματική επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη. Από κει και, πέρα το επόμενο

βήμα —να διεκδικήσουν την παγκόσμια κοινωνική πρωτοπορία, υποστηρίζοντας ότι δημιουργούν μόνοι τους πιο απελευθερωτικούς, πιο προχωρημένους κοινωνικούς θεσμούς, υπερπηδώντας το αστικό στάδιο και μπαίνοντας κατ' ευθείαν στο σοσιαλισμό— ήταν σχεδόν αυτονόητο. Το βήμα έγινε με τη θεωρία του Στάλιν για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα. Έτσι έκλεισε για δεύτερη φορά ο κύκλος. Το κομμουνιστικό κίνημα ξαναγύρισε στην «Εισαγωγή του 1843»).

Πολιτική και Οικονομία

Ο ίδιος ο Μαρξ δεν ξαναγύρισε ποτέ εκεί. Από τη στιγμή που αναγνώρισε την επαναστατική προτεραιότητα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, χρειάστηκε να ανακαλύψει, συγκεκριμένα, και τη διαδικασία της επαναστατικής αλλαγής στις χώρες αυτές. Ο ρόλος της εργατικής τάξης θα ήταν και δω, φυσικά, κεντρικός. Επειδή, όμως, πρόκειται για χώρες όπου η αστική τάξη έχει παίξει τον ιστορικό της ρόλο με την έγκαιρη δημιουργία ελεύθερων πολιτικών θεσμών, το προλεταριάτο δεν μπορεί να παρέμβει επαναστατικά στον πολιτικό τομέα (στην κατάργηση της μεσαιωνικής απολυταρχίας). Στον καθαρά πολιτικό χώρο, δεν μπορεί να βρεθεί ούτε κίνητρο, ούτε αντικείμενο ούτε τα προγραμματικά στοιχεία μιας αντιαπολυταρχικής πάλης, που θα μπορούσε να εισαγάγει την εργατική τάξη πιο σύνθετα στους κοινωνικούς αγώνες, εξασφαλίζοντάς της και ευρύτερες κοινωνικές συμμαχίες. Όλα αυτά πρέπει τώρα να αναζητηθούν στον οικονομικό χώρο, την περιοχή που η εργατική τάξη συγκρούεται αποκλειστικά με τους αστούς. Ο Μαρξ αρχίζει να απομακρύνεται από τη σύνθετη —πολιτική και οικονομική ταυτόχρονα— σύλληψη της «Εισαγωγής του 1843» προς την πολύ πιο μονόπλευρη ανάλυση του «Κεφαλαίου». Την επαναστατική διαδικασία στον αναπτυγμένο καπιταλισμό τη θεμελιώνει τώρα στους νόμους κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας.

Οι νόμοι αυτοί συνοψίζονται συνήθως σε τέσσερις. Ο πρώτος —η συγκέντρωση του κεφαλαίου σε όλο και λιγότερα χέρια με παράλληλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας— εξηγεί γιατί οι προϋποθέσεις του σοσιαλισμού παρουσιάζονται στις συνθήκες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου οδηγεί στις μεγάλες, μονοπωλιακές, τελικά, καπιταλιστικές μονάδες, που είναι ώριμες για εθνικοποίηση. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δημιουργεί τη δυνατότητα μιας διανομής του προϊόντος, που θα δίνει σε όλα τα μέλη της κοινωνίας αρκετή οικονομική άνεση, ώστε να ζήσουν ανθρώπινα, να καταργηθεί η προαιώνια διάκριση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς και να λήξει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Ο πρώτος νόμος είναι νόμος θετικός.

Οι άλλοι τρεις νόμοι: η πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους, η τάση προς την επιδείνωση των οικονομικών κρίσεων και η τάση προς την εξαθλίωση της εργατικής τάξης, είναι, θα 'λεγε κανείς, νόμοι αποσυνθετικοί. Εξηγούν γιατί, μέσα στον ίδιο τον καπιταλισμό, αναπτύσσονται διαλυτικές τάσεις, πώς η οικονομική αναρχία και η διάλυση ξεσπάει στην πλάτη των εργαζομένων, με ποιον τρόπο αυτό τους οδηγεί —τους αναγκάζει, μάλλον, αν πιστέψουμε το περίφημο κεφάλαιο 32 στον πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου»— να αποκτήσουν επαναστατική συνείδηση και να εξεγερθούν εναντίον του συστήματος.

Οικονομισμός; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένας ορισμένος οικονομιστικός ντετερμινισμός επηρεάζει σοβαρά τη σκέψη του Μαρξ σε τούτη τη φάση της. Τα συμπτώματα φαίνονται, όχι τόσο στη βασική ανάλυση του αστικού τρόπου παραγωγής —αυτή έτσι κι

αλλιώς θα ήταν οικονομική— όσο στην επιμονή του, που χρονολογείται από το 1850, να εξηγήσει πολλά φαινόμενα της συγκυρίας με άμεσες, αδιαμεσολάβητες, αναφορές στην οικονομική βάση. Το 1848 είναι κεντρικό και σ' αυτή τη στροφή του. Γιατί ξεσπάσαν οι επαναστάσεις το 1848; Γιατί τον καπιταλισμό τον είχε κλονίσει η οικονομική κρίση. Γιατί, μετά το 1850, αδράνησε η εργατική τάξη, ιδιαίτερα στη Γαλλία, και ανέχθηκε τη δικτατορία ενός τυχοδιώκτη, όπως ο Λουδοβίκος Ναπολέων; Γιατί ο καπιταλισμός είχε ξεπεράσει την κρίση του, είχε προσωρινά σταθεροποιηθεί.

«Μέσα στη γενική αυτή ευθυμία —γράφει το 1850 στο περιοδικό "Νέα Εφημερίδα του Ρήνου"— όπου οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται, όσο ανεμπόδιστα είναι δυνατόν να γίνει αυτό μέσα σε αστικά πλαίσια, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για πραγματική επανάσταση. Τέτοια επανάσταση είναι δυνατή μόνον στις περιόδους που και οι δύο αυτοί παράγοντες, οι σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις και οι αστικές μορφές της παραγωγής, έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους».

De te fabula narratur

Αν είναι έτσι, τότε οι επαναστάσεις πρέπει και χρονικά να ξεκινούν από τα σημεία εκείνα όπου οι οικονομικές κρίσεις είναι οξύτερες⁴ και οι κρίσεις, σύμφωνα με τους νόμους κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας, γίνονται τόσο οξύτερες όσο πιο προχωρημένη είναι η οικονομική ανάπτυξη. Στην «ανάγνωση» του κορυφαίου έργου του, ανάγνωση που ο ίδιος ο Μαρξ προσφέρει στον «Πρόλογο» της πρώτης γερμανικής έκδοσης του «Κεφαλαίου» — το σημείο αυτό τονίζεται απερίφραστα:

«Στην Αγγλία, η διαδικασία της κοινωνικής αποσύνθεσης είναι χειροπιαστή. Όταν φθάσει σε ένα ορισμένο σημείο, θα πρέπει να έχει επιπτώσεις στην ηπειρωτική Ευρώπη. Εκεί θα πάρει μορφή περισσότερο ανθρωπιστική, ή περισσότερο βάνουση, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης της ίδιας της εργατικής τάξης. Εκτός, λοιπόν, από ανώτερα κίνητρα, τα ίδια τους τα πιο σπουδαία συμφέροντα υπαγορεύουν στις προσωρινά άρχουσες τάξεις, να βγάλουν όλα τα εμπόδια —όσα μπορεί να μετακινήσει η νομοθεσία— από το δρόμο της ελεύθερης ανάπτυξης της εργατικής τάξης. Για το λόγο αυτό, όπως και για άλλους, δίνω τόσο χώρο σε τούτο τον τόμο στην ιστορία, τις λεπτομέρειες και τα αποτελέσματα της Αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας⁴. Ένα έθνος μπορεί και πρέπει να μαθαίνει από τα άλλα. Ακόμα κι όταν μια κοινωνία έχει μπει στο σωστό δρόμο για να ανακαλύψει τους νόμους της κίνησής της... ούτε με γενναία άλματα μπορεί να ξεπεράσει, ούτε με νομοθετικά διατάγματα να μετακινήσει τα εμπόδια που της δημιουργούν οι διαδοχικές φάσεις της κανονικής της εξέλιξης. Αλλά μπορεί να συντομεύσει και να μειώσει τους πόνους της γέννας».

Εδώ έχουμε πια την κατηγορηματική απόρριψη της θέσης, στην «Εισαγωγή του 1843», ότι η Γερμανία, η υπανάπτυκτη χώρα, θα μπορούσε να παρακάμψει το στάδιο της αστικής ανάπτυξης με ένα άλμα πάνω από τον εαυτό της. Τα στάδια δεν μπορούν να καταργηθούν. Οι δύο διαδικασίες της κοινωνικής εξέλιξης, η φυσιολογική και η παθολογική, ξαναεμφανίζονται πλάι-πλάι, αλλά μόνον η φυσιολογική καταλήγει σε κάποια διέξοδο. Το πρόβλημα των πολιτικών θεσμών προσεγγίζεται και αυτό, έμμεσα, αλλά με

μεγάλη ριζοσπαστικότητα. Οι ελεύθεροι θεσμοί της Αγγλίας, υπεύθυνοι και για την εργοστασιακή νομοθεσία, της δίνουν τη δυνατότητα να «εκπολιτίσει» ακόμη και την πάλη των τάξεων. Το αποτέλεσμα —αν πιστέψουμε τον Ένγκελς, που, γράφοντας τον πρόλογο στην πρώτη αγγλική έκδοση του «Κεφαλαίου» αναφέρεται σε σύμφωνη γνώμη και του Μαρξ— θα είναι μια κοινωνική επανάσταση «με ειρηνικά μόνον και νόμιμα μέσα». Αβίαστα, νομίζω, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι μια τέτοια επανάσταση διατηρεί, αξιοποιεί προς όφελος όλων των κοινωνικών στρωμάτων και ολοκληρώνει τους δημοκρατικούς θεσμούς και τις ελευθερίες που δημιούργησαν οι αστοί.

Τι μένει για την υπανάπτυκτη Γερμανία; Να προσπαθήσει να μάθει από την Αγγλία πώς λειτουργούν οι ελεύθεροι πολιτικοί θεσμοί, να ξεπεράσει την πολιτική της υπανάπτυξη και από κει και πέρα να περιμένει την οικονομική ωρίμανση που θα κάνει το προλεταριάτο ικανό να διεκδικήσει την εξουσία. Αναγκασμένος και πρακτικά και θεωρητικά να εγκαταλείψει το νεανικό του επαναστατικό όραμα, ο Μαρξ δεν ξαναγυρίζει στην πολιτική δράση στη Γερμανία. Από τις σελίδες του «Κεφαλαίου» απευθύνει στη μελλοντική επανάσταση —που, ίσως, δεν ελπίζει πια ότι θα τη δει ο ίδιος— ένα «χαίρε» πάνω από το χρόνο.

«Στο έργο αυτό θα εξετάσω —γράφει στον πρόλογό του— την καπιταλιστική μορφή παραγωγής... Μέχρι τώρα, το κλασικό της έδαφος υπήρξε η Αγγλία... Αν, όμως, ο αναγνώστης, σηκώνει τους ώμους με αδιαφορία για την κατάσταση των Άγγλων βιομηχανικών και γεωργικών εργατών, ή αν, αισιοδοξώντας, παρηγορηθεί με τη σκέψη ότι στη Γερμανία τα πράγματα πολύ απέχουν από το να είναι τόσο άσχημα, πρέπει να του το πώ καθαρά. De te fabula narratur... Η περισσότερο ανεπτυγμένη βιομηχανική χώρα δεν κάνει άλλο από το να δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη την εικόνα του μέλλοντός της.

Όπου η καπιταλιστική παραγωγή έχει ολοκληρωμένα πολιτογραφηθεί από τους Γερμανούς, η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη απ' ό,τι στην Αγγλία, γιατί λείπει το αντίβαρο της εργοστασιακής νομοθεσίας. Σε όλες τις άλλες σφαίρες, εμείς, μαζί με όλη την υπόλοιπη ηπειρωτική Δυτική Ευρώπη, υποφέρουμε όχι μόνον από την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά και από την ανεπάρκεια αυτής της ανάπτυξης. Μαζί με τις σύγχρονες πληγές, μια ολόκληρη σειρά από κληρονομικές πληγές μας μαστίζουν. Προέρχονται από την παθητική επιβίωση απαρχαιομένων μορφών παραγωγής, με το αναπόφευκτο συνεπακόλουθο των κοινωνικών και πολιτικών αναχρονισμών. Υποφέρουμε όχι μόνον από ζωντανούς, αλλά και από τους πεθαμένους. Le mort saisit le vif».

Μπέν Φάιν

Τι είναι τὸ κεφάλαιο του Μαρξ

Μετάφραση:

Μπάμπης Γραμμένος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΓΛΑΡΟΣ**

4. Η Αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία άρχισε να εφαρμόζεται από το 1862, με σκοπό να ρυθμίσει τις ώρες και τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια. Ο περιορισμός των ωρών εργασίας είχε, στα μάτια του Μαρξ, θεμελιώδη σημασία για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης.

Συμπέρασμα μετά από εκατό χρόνια

De te fabula narratur. Για σένα, Γερμανία, που μ' έδωξες χωρίς να καταλαβαίνεις τη μοίρα σου, για σένα μιλάει ο μύθος. Στις τέσσερεις λατινικές λέξεις, ο σοφός με τη μεγάλη κλασική μόρφωση βρήκε να κλείσει τον πόνο για τη χαμένη επανάσταση της νειότης του.

Τα χρόνια κύλησαν, αλλά ο «μύθος» του Μαρξ δεν μίλησε στους Γερμανούς. Περνώντας από τον Φρειδερίκο Γουλιέλμο IV στον Μπίσμαρκ, συνέχισαν αμέριμνοι να αναπτύσσουν την υπανάπτυξή τους, μέχρι που κατάληξαν στον Χίτλερ και την εκμηδένιση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Από τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών στην υπόλοιπη Ευρώπη, όχι μόνο δε, διδάχθηκαν πώς να εκπολιτίσουν την πάλη των τάξεων, αλλά, αντίθετα, δίδαξαν τον κόσμο ολόκληρο πώς να διεξάγει αυτή την πάλη με απίστευτη αγριότητα, με πραγματική κτηνωδία.

Βέβαια, θέσπισαν εργοστασιακή νομοθεσία κι ακόμα περισσότερο, υπήρξαν πρωτοπόροι στην Κοινωνική Ασφάλιση. Με τον Χίτλερ, ήταν και οι πρώτοι που εφαρμόσαν σε μεγάλη κλίμακα Κεϋνσιανή πολιτική για την αντιμετώπιση της ανεργίας με κρατικές δαπάνες —για εξοπλισμούς, φυσικά. Έδειξαν έτσι —συμπίπτοντας σ' αυτό με τις υπόλοιπες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες— ότι η εργοστασιακή νομοθεσία και η σύγχρονη συνέχειά της —το «κράτος ευημερίας» και η πλήρης απασχόληση— αντί ν' αποτελέσουν βήματα για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης, όπως πίστευε ο Μαρξ, εύκολα γίνονται μέσα για την ένταξη της στο καπιταλιστικό σύστημα, την επαναστατική της αποδυνάμωση, ακόμα, όπως το πέτυχε, ως ένα βαθμό, ο Χίτλερ— και για την εξαχρείωσή της.

Άλλοι άνθρωποι, σε άλλες συνθήκες, αλλιώς αντέδρασαν. Διανοούμενοι σε υπανάπτυκτες χώρες, αναζητώντας προς όλες τις κατευθύνσεις κάποια στρατηγική που θα τους έδινε τη δυνατότητα να βγάλουν τους λαούς τους από την εθνική ταπείνωση και την υλική εξαθλίωση, φτάσαν και σε κείνο το έργο. Το βρήκαν μισοτελειωμένο, στριφνό, γραμμένο σ' ένα ολόκληρο φιλοσοφικό ιδίωμα, μερικές φορές αντιφατικό, συχνά πλατυαστικό και πρωθύστερο, πάντα φωτισμένο από τις αναλαμπές μιας ασυνήθιστης μεγαλοφυΐας. Και καθώς φυλλομετρούσαν τις σελίδες του, ίσως για να βρουν εκεί κάποια λύση, άκουσαν τη φωνή να τους ψιθυρίζει: De te fabula narratur. Μέσα στον Μαρξ ανακαλύψαν τον εαυτόν τους. Και καθώς είχαν ν' απευθυνθούν σ' ένα ακροατήριο που το βάραινε η διπλή αλυσίδα της πολιτικής και της οικονομικής υποδούλω-

σης, η διπλή σκλαβιά σε νεκρούς και ζωντανούς αφέντες, μπόρεσαν να περάσουν το επαναστατικό μήνυμα στις μάζες. Αυτοί οι διανοούμενοι, οι «φιλόσοφοι» της «Εισαγωγής του 1843», αρπάζοντας μια θεωρία, που πίστεψαν πως μπορεί να γίνει υλική δύναμη από τη στιγμή που θα εισχωρήσει στις μάζες, αυτοί είναι που έδωσαν στον Μαρξ το μεγάλο του θρίαμβο.

Όχι, όμως, στον Μαρξ της ωριμότητας, τον προσεχτικό μελετητή του προχωρημένου καπιταλισμού, τον οικονομολόγο, τον επαναστάτη της θεωρίας. Οι επαναστάσεις στον εικοστό αιώνα δικαίωσαν τον νέο Μαρξ, τον φιλόσοφο, τον οραματιστή, τον επαναστάτη της δράσης. Το εκρηκτικό επαναστατικό μείγμα που πουθενά δεν το δημιούργησε η ωρίμανση του καπιταλισμού, το γέννησε η πρωιμότητα του καπιταλισμού, εκεί που συναντήθηκε με ανελεύθερες προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Η Ρωσία, η Κίνα, η Λατινική Αμερική, η Γιουγκοσλαβία, η Ελλάδα, η Αφρική, σήμερα, κάτω από τα μάτια μας, μια σειρά επαναστάσεις νικηφόρες ή ηττημένες, αυτό βεβαιώνουν.

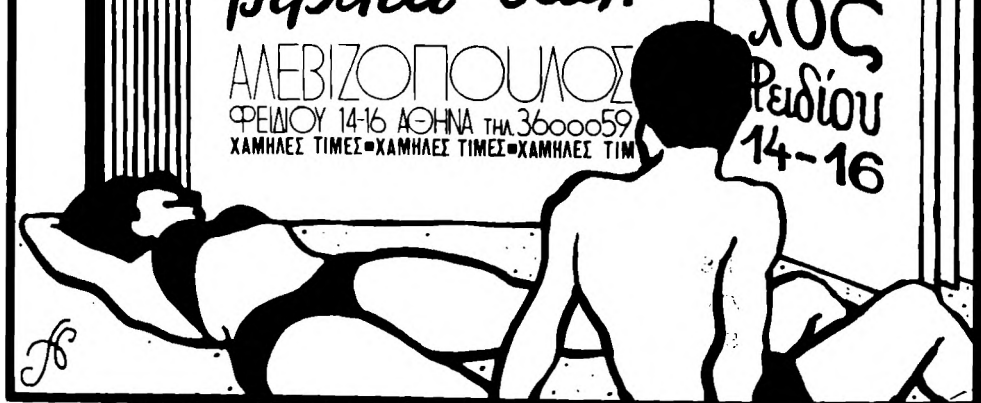
Τον ώριμο Μαρξ τον δικαίωσαν άλλες εξελίξεις —τα καθεστώτα που ακολούθησαν τις επαναστάσεις. Με την ανικανότητά τους να θεμελιώσουν ελεύθερους πολιτικούς θεσμούς, όχι ανώτερους αλλά ούτε καν ίσους με τις αστικές κοινωνίες, απόδειξαν, μέχρι σήμερα, ότι μόνο με γενναία άλματα μια κοινωνία δεν μπορεί να ξεπεράσει τα εμπόδια από τη διαδοχή των φάσεων στην κοινωνική της εξέλιξη.

Αν κρίνουμε το σημερινό κόσμο με τα κριτήρια της ταξικής ανάλυσης του Μαρξ, θα πρέπει να δεχτούμε ότι δεν υπάρχει πια φυσιολογική εξελικτική διαδικασία στις σύγχρονες κοινωνίες. Στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η παρέμβαση του προλεταριάτου δεν έγινε έγκαιρα. Όπως η αστική τάξη στη Γερμανία του Μαρξ, έτσι κι η εργατική τάξη στις ανεπτυγμένες χώρες έπεσε θύμα των ιστορικών αναβολών, των συμβιβασμών. Στις χώρες πάλι που οι λαοί τους επαναστατήσαν, δεν είναι δυνατόν, αν δούμε τα πράγματα σύνθετα —οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά— ν' αρνηθούμε, ότι η υπανάπτυξη δεν ξεπεράστηκε —πέρασε μόνο σε ανώτερο στάδιο. Ο Μαρξ πίστευε πως μπορούσε, στην παθολογική διαδικασία της υπανάπτυξης ν' αντιπαραβάλλει τη φυσιολογική κοινωνική εξέλιξη των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών. Εμείς, δεν έχουμε πια αυτή τη δυνατότητα. Βλέπουμε μπροστά μας δύο παράλληλες παθολογίες. Τα ίδια γεγονότα που δικαιώνουν τον μαρξισμό, δημιουργούν ταυτόχρονα και τη σημερινή βαθύτατη κρίση του. Από τις δύο παθολογίες, είναι άραγε δυνατόν να βρεθούν τα στοιχεία για μια σύνθεση που θα τις ξεπεράσει με επιτυχία και τις δύο; Αυτή είναι η πρόκληση, αυτό θα κρίνει αν στη μαρξιστική σκέψη θα υπάρξει δεύτερη εκατονταετία.

Οι διακοπές
έρχονται! Τα
βιβλία σας:

ΑΛΕ-
ΒΙΖΟ-
ΠΟΥ-
ΛΟΣ
Ραδίου
14-16

ΑΛΕΒΙΖΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΕΙΔΟΥ 14-16 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ 3600059
ΧΑΜΗΛΕΣ ΤΙΜΕΣ ΧΑΜΗΛΕΣ ΤΙΜΕΣ ΧΑΜΗΛΕΣ ΤΙΜΕΣ

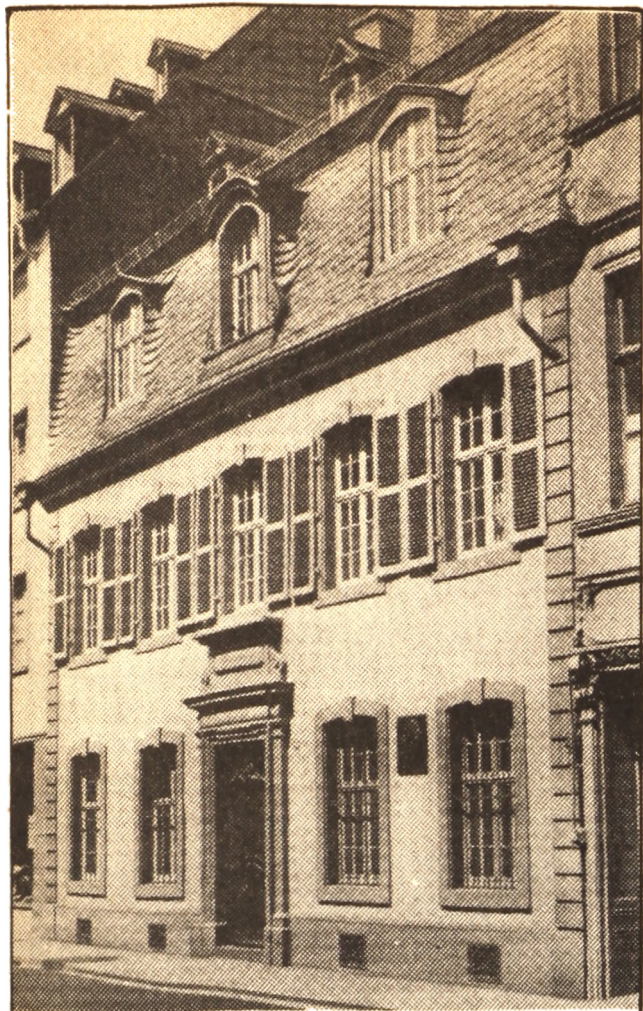

Παιδότοπος παιδικός σταθμός νηπιαγωγείο

“Ενας χώρος στήν αποκλειστική διάθεση τών παιδιών. Οί ανάγκες του παιδιού για έπικοινωνία, παιδαγωγικό παιχνίδι, δημιουργική συλλογική δραστηριότητα, αντιμετώπιζονται μέ τήν αγάπη, τή ζεστασιά καί μέ ξεχωριστή ευθύνη από ανθρώπους ειδικούς.

Ντίνα Καψάλη
Λεωφ. Πεντέλης 53 · Χαλάνδρι
Τηλ. 68.28.047

Το σπίτι της Brückergasse 664 (τώρα Brückenstrasse 10) στη Trier όπου γεννήθηκε ο Μαρξ στις 5.5.1818. Η Trier, η αρχαιότερη πόλη της Γερμανίας, γνωστή και σαν η Ρώμη του Βορρά, είχε τότε 15.000 κατοίκους.

Καρλ Μαρξ

1818-1883

«Δεν αντιμετωπίζουμε τον κόσμο δογματικά, στη βάση μιας νέας αρχής που θα 'λεγε: "Να η αλήθεια, προσκυνήστε την". Αναπτύσσουμε νέες αρχές για τον κόσμο, έξω από τις δικές του».

(Απόσπασμα επιστολής του Μαρξ στον Αρνολντ Ρούγκε - Σεπτέμβριος 1843)

Lied zu Lieber

Mein, Mythen, ungeschick

Young v. Mythen.

Lieber, 1836
— 1836/37

K. M.

K. M.

Ο Μαρξ στα 18 χρόνια του, πρωτοετής φοιτητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο της Βόννης. Λεπτομέρεια από λιθογραφία του D. Levy Eikan που απεικονίζει τα μέλη του Σύλλογου Φοιτητών από την Trier. Ο Μαρξ έμεινε μόνον ένα χρόνο στη Βόννη. Στη συνέχεια μεταγράφηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου

Ο Φρ. Ένγκελς σε ηλικία 25 χρονών (1845) (σε daguerrotype — πρόδρομο της φωτογραφίας). Οι Ένγκελς και Μαρξ πρωτοσυναντήθηκαν το Νοέμβριο του 1843 στα γραφεία της εφημερίδας Rheinische Zeitung, καθημερινή εφημερίδα της αντιπολίτευσης, που στηριζόταν από φιλελεύθερους βιομήχανους της Ρηνανίας.

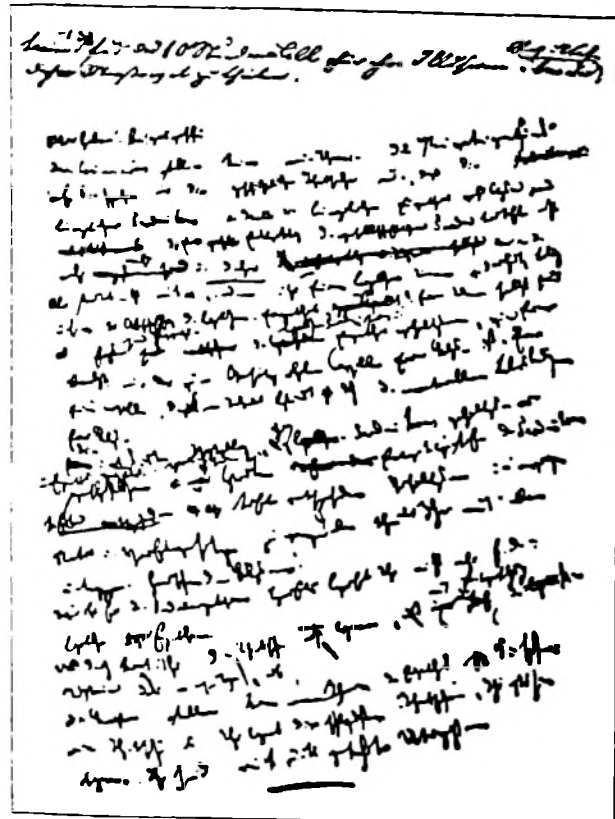
Αφιέρωση ποιημάτων του Μαρξ στη μνηστή του Τζένη φον Βέστφαλεν (Βερολίνο — τέλος φθινοπώρου 1836). Ο γάμος τους έγινε το 1843. Την ίδια χρονιά ο Μαρξ έγραφε: «Είμαι ερωτευμένος από το κεφάλι ως τα νύχια».

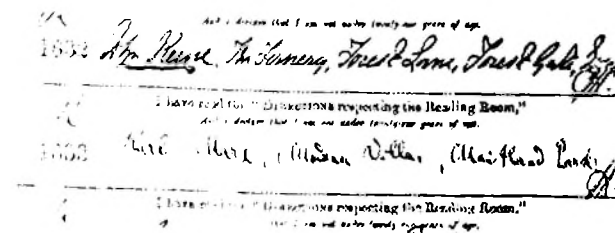
Το πρώτο φύλλο της Neue Rheinische Zeitung (1.6.1848) με αρχισυντάκτη τον Μαρξ· ο Ένγκελς ήταν ένας από τους συντάκτες. Η εφημερίδα έφτασε να έχει κυκλοφορία 5.000 φύλλα — από τις μεγαλύτερες στη Γερμανία. Μετά από μηνύσεις διώξεις και απελάσεις των συνταχτών της, το τελευταίο φύλλο (με κόκκινη μελάνη) κυκλοφόρησε στις 18.5.1849.

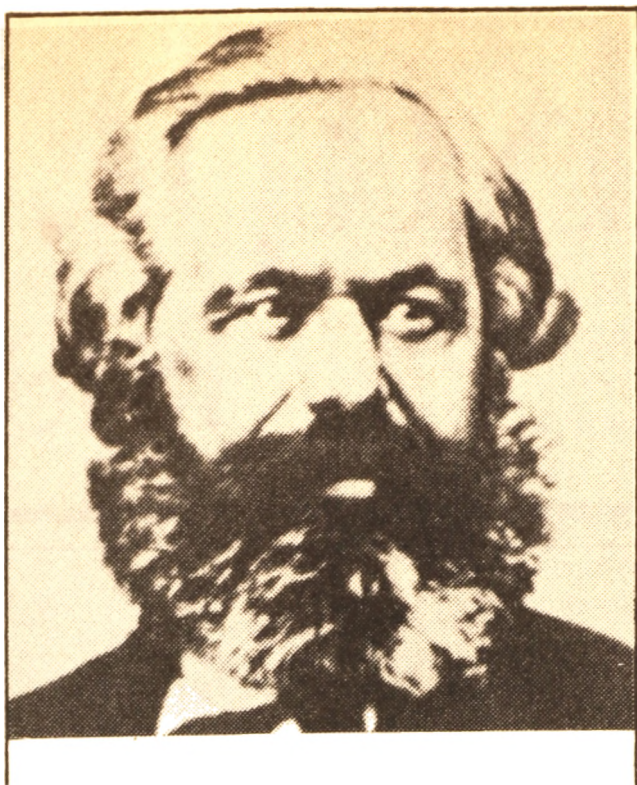
Η σελίδα τίτλου του Κομμουνιστικού Μανιφέστου (1848).

Η μόνη χειρόγραφη σελίδα που διασώζεται από ένα πρόχειρο σχέδιο του Κομμουνιστικού Μανιφέστου. Οι δύο πρώτες γραμμές είναι της γυναίκας του Μαρξ, Τζένης.

Η υπογραφή του Μαρξ στο βιβλίο εισόδου του αναγνώστη του Βρετανικού Μουσείου (16.3.1874).

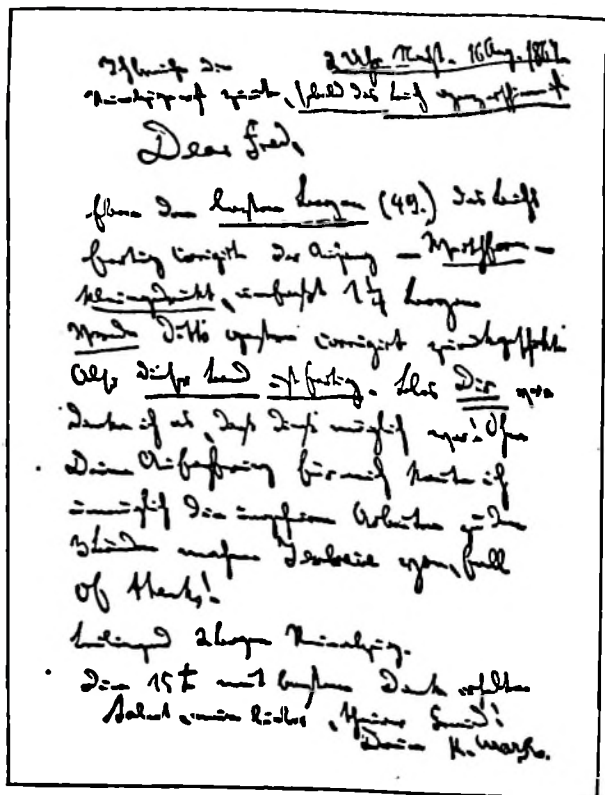
Ο Κ. Μαρξ το 1867 χρονιά που κυκλοφορεί στα γερμανικά ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου.

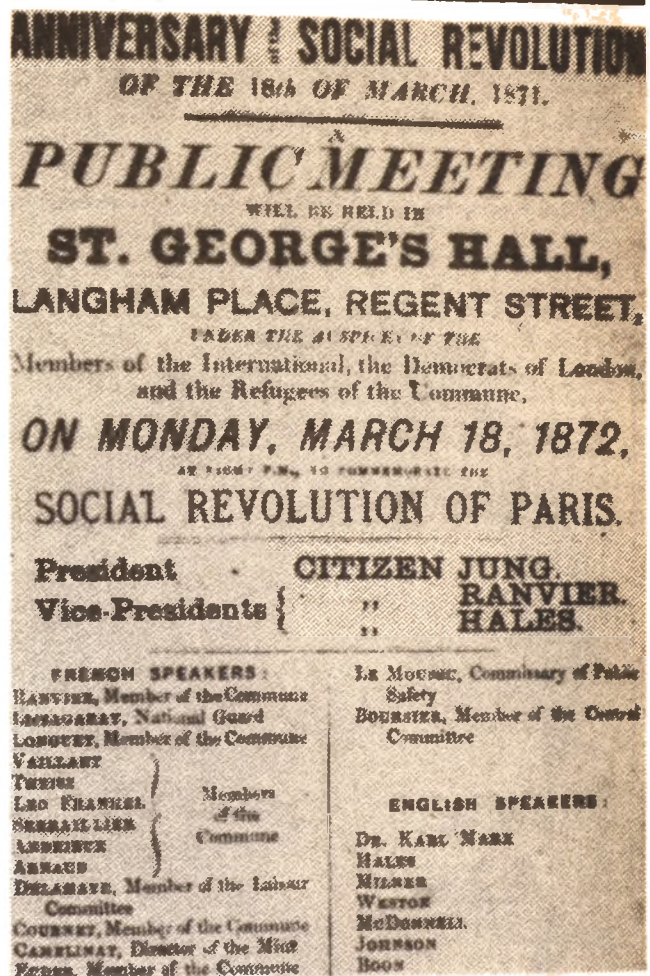
Ο Μαρξ και ο Ένγκελς με τις τρεις θυγατέρες του Μαρξ (1864).

Ο πρώτος γιός των Μαρξ, Εντγκαρ (1847-1855). Σκίτσο που έκανε πιθανώς ο Μαρξ.

Επιστολή του Μαρξ προς τον Ένγκελς (16.8.1867), όπου του ανακοινώνει το τέλος της διόρθωσης των τυπογραφικών δοκιμιών του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου: ο Μαρξ ευγνωμονεί τον φίλο του για την «αυτοθυσία» του (Aufopferung) που χωρίς αυτήν η περάτωση του έργου του θα ήταν αδύνατη.

Αφίσα αναγγελίας συγκέντρωσης στο Λονδίνο (18.3.1872), όπου και μίλησε ο Μαρξ για την πρώτη επέτειο της παρισινής Κομμούνας. Ένα χρόνο πριν είχε κυκλοφορήσει ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία όπου ο Μαρξ περιγράφει και αναλύει την τρίμηνη ζωή της Κομμούνας. Αξιζει να σημειωθεί ότι ο Ένγκελς είχε καταστρώσει σχέδιο για την άμυνα των Κομμουνάρων του Παρισιού από τους Πρώσους· το σχέδιο αυτό καταστράφηκε από τους εκτελεστές της διαθήκης του, Μπέμπελ και Μπερνστάιν, για να μην κατηγορηθεί σαν «προδότης της πατρίδας».

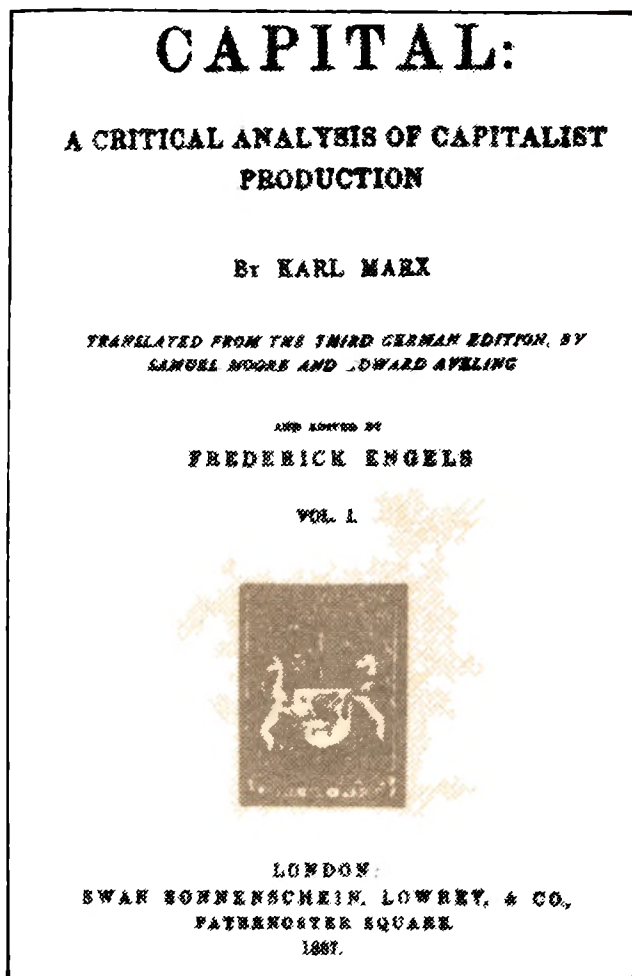
Η «οικιακή βοηθός» της οικογένειας Μαρξ —Helena Demuth (1820-1890), με την οποία ο Μαρξ απέκτησε ένα νόθο παιδί.

Η Λάουρα Μαρξ (1845-1911). Η δεύτερη κόρη των Μαρξ παντρεύτηκε τον Paul Lafargue.

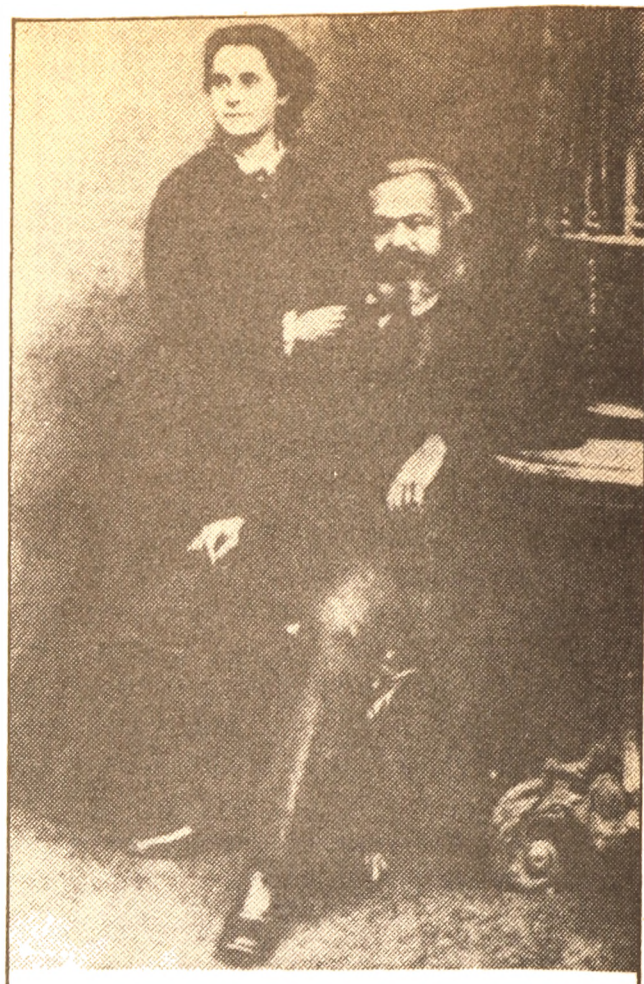
Ο Paul Lafargue. Ο Μαρξ του είχε εκμυστηρευθεί: «Το Κεφάλαιο δεν θα ξεπληρώσει ούτε τα πούρα που κάπνιζα γράφοντάς το».

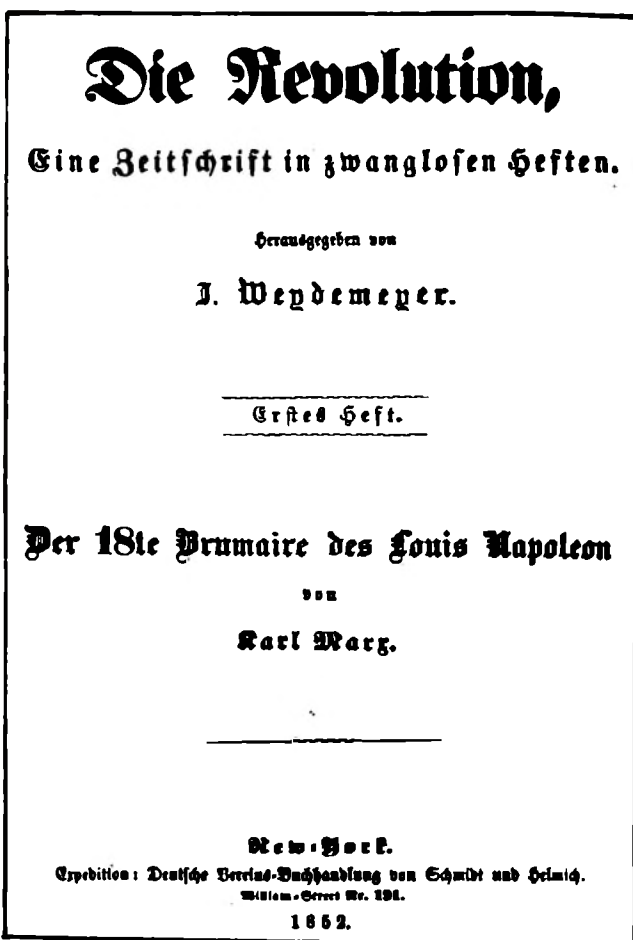
Η σελίδα τίτλου της πρώτης αγγλικής έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1887).

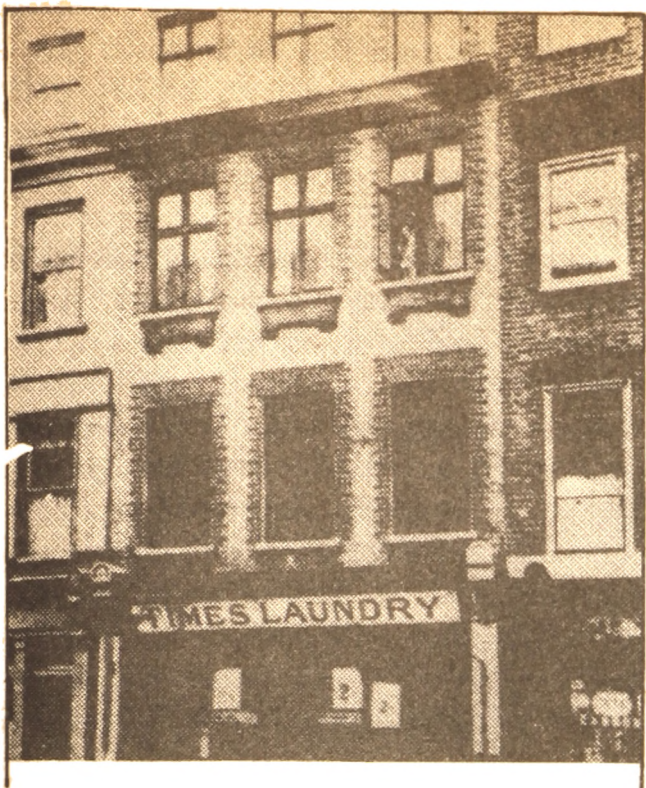
Ο Μαρξ το 1875, χρονιά που έγραψε την *Κριτική στο Πρόγραμμα της Γκότα*, ένα από τα πιο σημαντικά θεωρητικά έργα του, που κυκλοφόρησε το 1891 με την επιμέλεια του Ένγκελς.

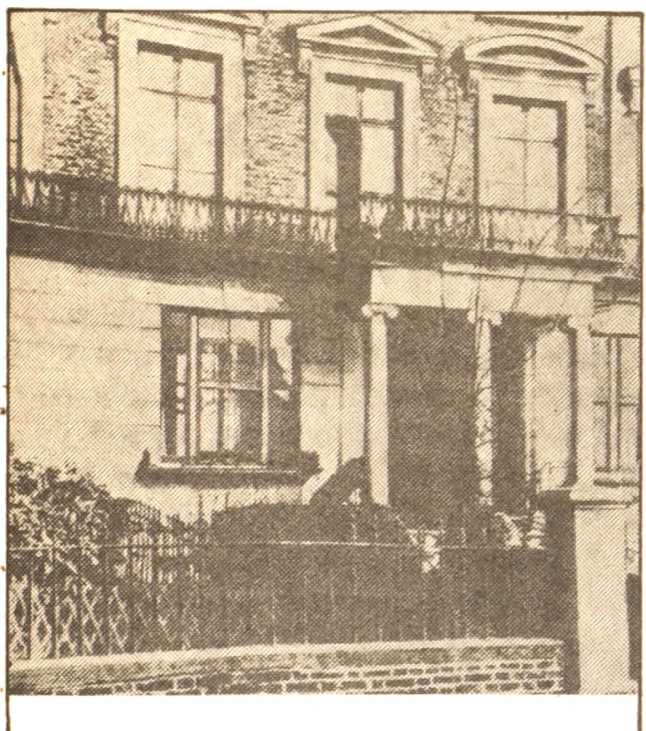
Ο Μαρξ με την κόρη του Τζένη.

Η σελίδα τίτλου του περιοδικού *Die Revolution* (Νέα Υόρκη), όπου δημοσιεύτηκε η «18η Μπρυμαίρ...». Ο εκδότης του περιοδικού ήταν ο φίλος των Ένγκελς και Μαρξ, J. Weydemeyer· αναγκάστηκε να σταματήσει την έκδοση του περιοδικού ύστερα από 2 μόνο τεύχη (Ιανουάριος 1852). Όμως, για να δημοσιευτεί το έργο του Μαρξ, εξέδωσε ένα ακόμα τεύχος τον Μάιο του 1852. Ο Weydemeyer πήρε την πρωτοβουλία να χρησιμοποιήσει στον τίτλο το όνομα «Λουδοβίκος Ναπολέων», ενώ ο Μαρξ χρησιμοποιούσε στο κείμενο το «Λουδοβίκος Βοναπάρτης». Οι μετέπειτα εκδόσεις του έργου χρησιμοποιούν αυτό το τελευταίο όνομα. Επειδή βρισκόταν σε άσχημη οικονομική κατάσταση, δεν μπόρεσε να πληρώσει στο τυπογραφείο για όλα τα τεύχη που είχαν εκτυπωθεί. Έτσι, μόνον ελάχιστα έφθασαν στην Ευρώπη.

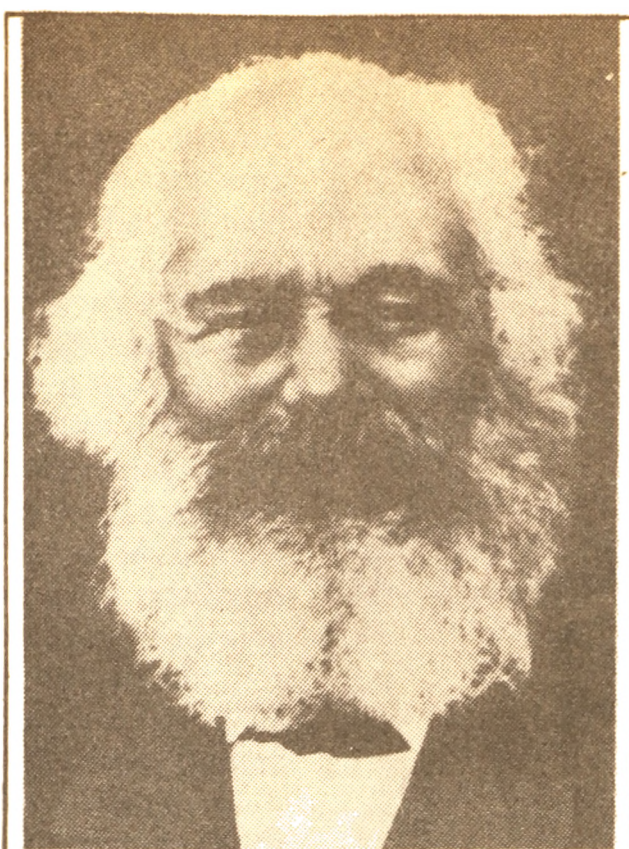
Το σπίτι —όπως ήταν το 19ο αιώνα— της 28 Dean Street στη συνοικία Σόχο του Λονδίνου όπου η οικογένεια Μαρξ έμεινε από το 1850 ως το 1856.

Το σπίτι στο 41 Maitland Park Rd του Λονδίνου, όπου οι Μαρξ κατοίκησαν από το 1875 ως το 1883. Εδώ πέθανε ο Μαρξ. Ερειπώθηκε από τους γερμανικούς βομβαρδισμούς στο 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατεδαφίστηκε αργότερα.

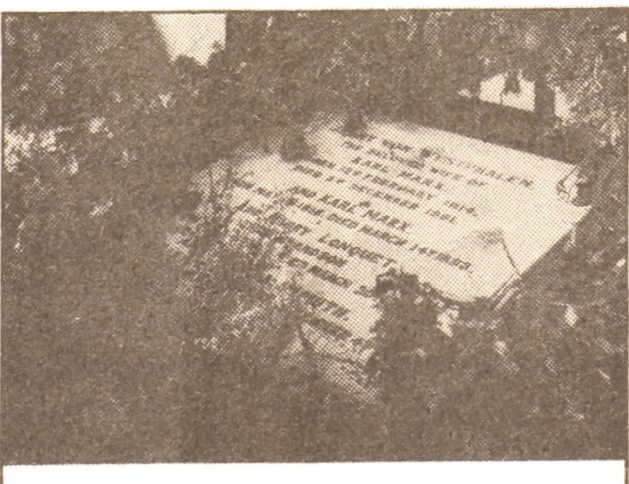
Η σημερινή θέση του τάφου των Μαρξ. Οι Κρούτσεφ και Μπουλγκάνιν καταθέτουν στεφάνι (1956). Την ίδια χρονιά είχε κτιστεί και το μνημείο.

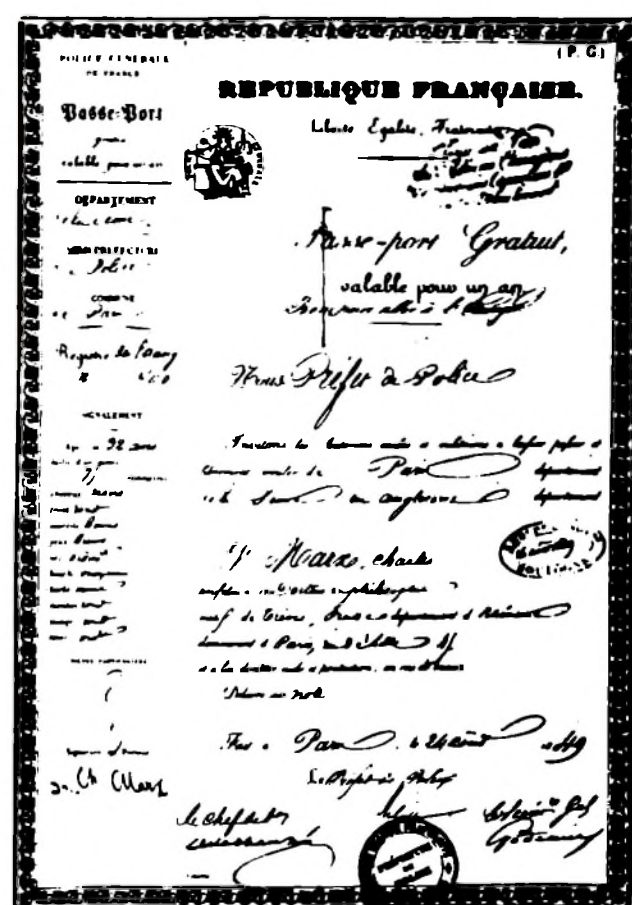
Η τελευταία φωτογραφία του Μαρξ (1882) στο Αλγέρι όπου έμεινε δυόμισι μήνες για λόγους υγείας.

Το νόθο παιδί του Μαρξ F. Demuth (1851-1929), που είχε αναγνωρίσει ο Ένγκελς

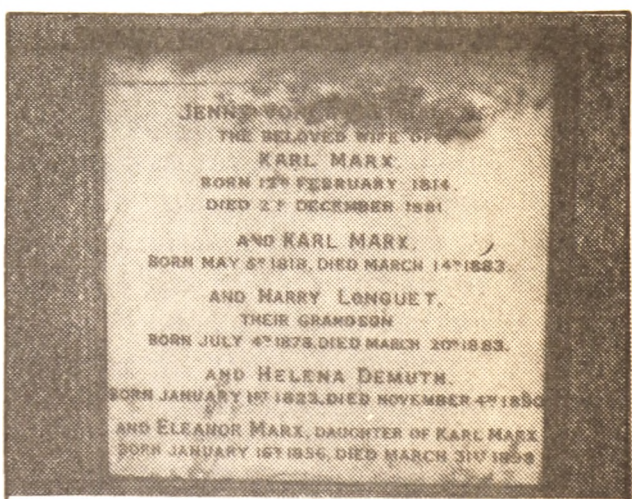
Ο αρχικός τάφος του ζεύγους Μαρξ στο κοιμητήριο Highgate του βόρειου Λονδίνου. Εδώ επίσης τάφηκαν ένας εγγονός του Μαρξ (γιος της κόρης του Τζένης) και η «οικιακή βοηθός» Η. Demuth

Διαβατήριο που εξέδωσε η γαλλική αστυνομία στις 24.8.1849 για τον Μαρξ, προκειμένου να φύγει για την Αγγλία, μετά την εκδίωξή του από το Παρίσι

Ο Φρ. Ένγκελς σε προχωρημένη ηλικία.

Η ταφόπετρα του σημερινού τάφου των Μαρξ: αναγράφεται το όνομα της κόρης τους Ελεονώρας —η τεφροδόχος με την καμμένη σωρό της μεταφέρθηκε εδώ το 1956— ενώ στο κάτω μέρος έχει σμιλευθεί η «11η θέση» του Μαρξ για τον Φώερμαχ: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους· το ζήτημα όμως είναι να τον αλλάξουμε»

ΔΑΡΒΙΝΟΣ και ΜΑΡΞ

Ο μύθος μιας αφιέρωσης

του Βασίλη Δρουκόπουλου

Πριν εκατό χρόνια (17.3.1883), ο Φρ. Ένγκελς αποχαιρετούσε για πάντα το φίλο, συνεργάτη και συναγωνιστή του Κ. Μαρξ στο κοιμητήριο Highgate του βόρειου Λονδίνου. Στο σύντομο επικηδειό λόγο του ανέφερε, ανάμεσα στα άλλα, και το εξής: «Όπως ακριβώς ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι και ο Μαρξ ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας».

Από εκείνη τη μέρα, τα ονόματα και οι ιδέες των Μαρξ και Δαρβίνου συνδυάστηκαν και συζητήθηκαν μαζί, έως ότου, στις αρχές του 1931, δημοσιεύεται στο ρωσικό περιοδικό «Κάτω από το λάβαρο του Μαρξισμού», μετάφραση μιας επιστολής του Δαρβίνου με παραλήπτη, όπως γράφτηκε, τον Μαρξ. Στην επιστολή αυτή ο Δαρβίνος αποποιείται, ανάμεσα στα άλλα, και την αφιέρωση, μέρους ή τόμου κάποιου έργου, που υποτίθεται ότι του είχε προσφέρει ο Μαρξ. Για τα επόμενα τριανταπέντε περίπου χρόνια κανένας δεν είχε εκφράσει αμφιβολίες για την ταυτότητα του παραλήπτη. Μόνον ασυμφωνία είχε επικρατήσει στο αν επρόκειτο για τον πρώτο ή δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ή για την αγγλική μετάφραση του πρώτου ή του δεύτερου τόμου, ή, ακόμα, για τη γαλλική μετάφραση.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή και ας παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της «υπόθεσης», που έδωσε αφορμή να γραφτούν δεκάδες άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, και που συχνά εξελίχτηκε σε πικρόχολη αντιδικία ανάμεσα στους κυριότερους ερευνητές.

Ένα αντίτυπο βιβλίου και ένα γράμμα

Τον Ιούνιο του 1873 ο Μαρξ στέλνει στον Δαρβίνο ένα αντίτυπο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης (1873) του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, με την αφιέρωση: «Εκ μέρους του ειλικρι-

νούς θαυμαστού του». Ο Ε. Μπερνστάιν, στην έκδοση της αλληλογραφίας του με τον Ένγκελς (1925), υποστηρίζει ότι ο Μαρξ συνόδευσε με επιστολή την αποστολή του βιβλίου στον Δαρβίνο, αλλά αυτή ποτέ δεν βρέθηκε ή αναφέρθηκε ανεξάρτητα από άλλον ερευνητή. Μετά από τρισήμισι μήνες, ο Δαρβίνος, χωρίς να δικαιολογήσει την καθυστερημένη απάντησή του, στέλνει στον Μαρξ ευχαριστήρια επιστολή, όπου δηλώνει ότι θα ευχόταν να είχε ευρύτερες γνώσεις στο «βαθύ και σημαντικό θέμα της πολιτικής οικονομίας», προσθέτοντας ότι, παρόλο που τα αντικείμενα της μελέτης τους είναι διαφορετικά, και οι δυο τους αποσκοπούν στον εμπλουτισμό και διεύρυνση της γνώσης που μακρόχρονα θα συντελέσει στην ευτυχία του ανθρώπινου γένους. Επίσης, ο Δαρβίνος αποκαλεί το *Κεφάλαιο* «μέγα έργο»· όμως το βιβλίο βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Δαρβίνου (που διάβαζε γερμανικά με δυσκολία) με τις 105 πρώτες σελίδες μόνον κομμένες από τις συνολικά 822 σελίδες του, και χωρίς να υπάρχουν οι συνηθισμένες σημειώσεις με μολύβι, που ο Δαρβίνος έκανε στο περιθώριο των σελίδων που διάβαζε προσεχτικά¹.

Το γράμμα αυτό δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1897 από τον Ε. Aveling, μεταφραστή στα αγγλικά του *Κεφαλαίου* (πρώτος τόμος) και εραστή της μικρής κόρης του Μαρξ, Ελεονώρας².

Η δημοσίευση του γράμματος ήταν μέρος ενός άρθρου του Aveling με τίτλο, «Κ. Δαρβίνος και Κ. Μαρξ: μία σύγκριση» που δημοσιεύτηκε στο *New Century Review* του Λονδίνου.

Ο Aveling ήταν δόκτορας της Ζωολογίας και δημοσίευε εκλαϊκευτικά κείμενα της θεωρίας του Δαρβίνου³. Μετά το θάνατο του Ένγκελς (1895), τα χειρόγραφα και η αλληλογραφία του Μαρξ μεταβιβάζονται στην Ελεονώρα (που ανακαλύπτει το γράμμα του Δαρβίνου προς τον πατέρα της), και ο Aveling την βοηθάει να τα βάλουν σε τάξη και να δημοσιεύσουν από αυτά ό,τι μπορούν.

Το 1898 όμως, η Ελεονώρα αυτοκτονεί και ο Aveling πεθαίνει λίγο αργότερα. Τα χειρόγραφα του Μαρξ μεταβιβάζονται στη Λάουρα, τη μόνη κόρη του Μαρξ που ζούσε ακόμα, και μαζί με τον Κάουτσκυ συνεχίζουν την προετοιμασία για δημοσίευση. Στη συνέχεια, μετά την αυτοκτονία της Λάουρας (1911), μεταφέρονται στα αρχεία του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στο Βερολίνο και από εκεί, στη δεκαετία του '20, στέλνονται φωτοκόπες ορισμένων ντοκουμέντων στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας⁴.

Το λάθος του Ινστιτούτου

Το 1931, όπως είπαμε πιο πάνω, στο περιοδικό «Κάτω από το λάβαρο του Μαρξισμού» δημοσιεύεται στα ρωσικά γράμμα του Δαρβίνου με ημερομηνία 13.10.1880. Στη σύντομη εισαγωγή, που υπογράφεται συλλογικά από το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς, δηλώνεται απερίφραστα ότι ο παραλήπτης είναι ο Μαρξ που είχε ζητήσει από τον Δαρβίνο να ελέγξει τυπογραφικά δοκίμια της αγγλικής μετάφρασης των κεφαλαίων, όπου υπήρχαν αναφορές στον Δαρβίνο και τη θεωρία της εξέλιξης. Επίσης, υποστηρίζεται ότι ο Μαρξ είχε ζητήσει από τον Δαρ-

Review, March 1980.

— R. Colp Jr. "The myth of the Darwin-Marx letter", *History of Political Economy*, Winter 1982.

Στα τρία αυτά άρθρα ο αναγνώστης μπορεί επίσης να βρει τη συνολική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα.

Τα πιο πρόσφατα άρθρα που περιγράφουν όλα τα στάδια και αναλύουν όλες τις πτυχές αυτού του «μυστηρίου» είναι τα εξής:

— T. Ball, "Marx and Darwin: A reconsideration" *Political Theory*, November 1979.

— M.A. Fay "Marx and Darwin: A literary detective story", *Monthly*

Oct 1. 73

Dear Sir,
Hochschule, Bonn.

I thank you for the letter which
you have sent me for sending me
your great work on Capital; &
I heartily wish that I was
more worthy to receive it, &
understanding more of its deep &
important import of political economy.
Thank you for the letter which has been so
kindly sent, I believe that we both
sincerely desire the extension of knowledge,
the more we are in the way of
the more we are in the way of knowledge.

I remain Dear Sir
Yours faithfully
Charles Darwin

Αριστερά, η σελίδα τίτλου από το αντίτυπο του *Κεφαλαίου* που ο Μαρξ έστειλε στο Δαρβίνο (16.6.1873). Στο κέντρο, το γράμμα Δαρβίνου στον Μαρξ ευχαριστώντας για αποστολή του *Κεφαλαίου*. Δεξιά ο Aveling, εραστής της νεότερης κόρης του Μαρξ, Ελεονώρας. Ο Aveling βοήθησε στην αγγλική μετάφραση του πρώτου τόμου του «*Κεφαλαίου*» (1887). Ο αμφιλεγόμενος χαρακτήρας του Aveling αποθανατίζεται στο πρόσωπο του Louis Dubedat, στο θεατρικό έργο του Μπέρναρτ Σω «*Το δίλημμα του γιατρού*» (1906)

βίνο την άδεια να του αφιερώσει μέρος ή τόμο του *Κεφαλαίου*. Στην απάντησή του ο Δαρβίνος αποποιείται την προσφορά και αρνείται να ελέγξει τα δοκίμια, ισχυριζόμενος ότι είναι ηλικιωμένος (ήταν 71 χρόνων τότε) και αδύναμος. Και, σύμφωνα πάντα με την εισαγωγή του Ινστιτούτου, η άρνηση του Δαρβίνου επιβεβαιώνει την πεποίθηση του προλεταριάτου ότι η «ελευθερία της επιστήμης», όπως υποστηρίζει η αστική διανόηση, δεν είναι παρά ένας μύθος. Στη συνέχεια, δυο κομμουνιστικά έντυπα, η εφημερίδα *Welt am Abend* (13.5.1931) και το περιοδικό *Der Rote Aufbau*, (4,1931) δημοσιεύουν γερμανική μετάφραση από τα ρωσικά, και στις 18.5.1931 οι *Times* του Λονδίνου δημοσιεύουν αγγλική μετάφραση (βασισμένη στη γερμανική) του γράμματός, και λαθεμένα αναφέρουν ότι το πρωτότυπο βρίσκεται στη Μόσχα. Τέλος, το 1964 εμφανίζεται για πρώτη φορά το πρωτότυπο της επιστολής στην ετήσια έκδοση έρευνας του Διεθνούς Ινστιτούτου Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ (*International Review of Social History*, Vol. 9).

Έτσι, λοιπόν, από το 1931 επικρατεί η γνώμη, ότι ο Μαρξ είχε προτείνει στον Δαρβίνο να του αφιερώσει κάποιο κομμάτι του *Κεφαλαίου*. Η άποψη αυτή, όπως θα δούμε πιο κάτω, αποδείχτηκε τελικά λαθεμένη στα μέσα της δεκαετίας του '70, αλλά φαίνεται ότι ο μύθος δύσκολα πεθαίνει, αφού και μεταγενέστερα βιβλία και άρθρα εξακολουθούν άκριτα να τον υιοθετούν.

Αμφιβολίες

Αλλά γιατί ο Μαρξ να θέλησε να προσφέρει την αφιέρωση του *Κεφαλαίου* στον Δαρβίνο; Δύο βασικές εικασίες διατυπώθηκαν σχετικά. Πρώτον, το γεγονός ότι το *Κεφάλαιο*, δεν είχε μεταφραστεί στα αγγλικά και σίγουρα η αφιέρωσή του στον Δαρβίνο θα έδινε νέα ώθηση στην κυκλοφορία και κριτική του βιβλίου, μια και θα ήταν κίνητρο για περισσότερους γερμανομαθείς βρετανούς να το διαβάσουν και να το συζητήσουν. Δεύτερον, ο θαυμασμός του Μαρξ για το έργο του Δαρβίνου. Πόσο όμως μεγάλος και απόλυτος ήταν ώστε να δικαιολογεί την αφιέρωση;

Ο Μαρξ είχε διαβάσει, για πρώτη φορά, τη *Καταγωγή των ειδών* (1859) του Δαρβίνου στο τέλος του 1860 και για δεύτερη

φορά, πιο προσεχτικά, την άνοιξη του 1862. Στο βιβλίο αυτό προσπάθησε να ανακαλύψει μια επιστημονική βάση για τις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του. Η πάλη, η συνεχής αλλαγή στη φύση και ο υλισμός, που είναι διάχυτος στο βιβλίο του Δαρβίνου, ανταποκρίνονται στις διαλεκτικές απόψεις του Μαρξ με ορισμένες όμως επιφυλάξεις. Σε επιστολή του στον F. Lassalle (16.1.1861) ο Μαρξ γράφει: «Το βιβλίο του Δαρβίνου είναι πολύ σημαντικό και μου χρησιμεύει σαν φυσικο-επιστημονική βάση για την πάλη των τάξεων μέσα στην ιστορία». Πιο κάτω αναφέρει ότι, παρ' όλες τις ελλείψεις του, όχι μόνον καταφέρει για πρώτη φορά το τελικό πλήγμα στην τελεολογία των φυσικών επιστημών, αλλά και θεμελιώνει με εμπειρικό τρόπο τη λογική έννοια των φυσικών επιστημών. Επικρίνει όμως την ανεπεξέργαστη αγγλική μέθοδο ανάπτυξης της συλλογιστικής. Με ανάλογο τρόπο είχε εκφραστεί ο Μαρξ και στο γράμμα του στον Ένγκελς (19.12.1860). Αφού όμως ο Μαρξ ξαναδιαβάσει το βιβλίο αρχίζει να αλλάζει γνώμη. Δεν συγχωρεί στον Δαρβίνο το ότι αποδέχεται την πληθυσμιακή θεωρία του Μάλθους, αλλά και τον κατηγορεί ότι παραβλέπει το γεγονός, πως και αυτός ο ίδιος ανατρέπει τη θεωρία του Μάλθους, με το να έχει ανακαλύψει τη γεωμετρική πρόοδο αύξησης στο φυτικό και ζωικό βασίλειο —πράγμα που ο Μαρξ το δεχόταν μόνο για το ανθρώπινο είδος (βλ. επιστολή του Μαρξ στον Ένγκελς 18.6.1862, και Μαρξ *Θεωρίες της υπεραξίας*, δεύτερο μέρος σ. 121).

Ο Μαρξ διαφωνεί, επίσης, με το ότι ο Δαρβίνος υπερτονίζει το ρόλο του τυχαίου στη φυσική επιλογή και δεν υπολογίζει τη σπουδαιότητα της ανθρώπινης ενέργειας —που μεταμορφώνει τη φύση— σαν την κατευθυντήρια δύναμη της εξέλιξης. Παρ' όλα αυτά, την άνοιξη του 1867, και λίγους μήνες πριν κυκλοφορήσει ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ που βρισκόταν στη Γερμανία για να επιτηρεί την εκτύπωση, προσθέτει δυο παραπομπές όπου η εργασία του Δαρβίνου χαρακτηρίζεται σαν η θεωρία που «διαμορφώνει μία νέα εποχή». Μετά το 1873, —χρονιά που ο Μαρξ έστειλε στον Δαρβίνο το αντίτυπο του *Κεφαλαίου*— το ενδιαφέρον του για το έργο του Δαρβίνου φαίνεται να μειώνεται συνεχώς. Σε επιστολή του στον Ένγκελς (11.12.1876), ο Μαρξ κατακρίνει τον Δαρβίνο για το γεγονός ό-

LETTER FROM DARWIN TO MARX

A REQUEST REFUSED

FROM OUR BERLIN CORRESPONDENT

The Communist *Welt am Abend* publishes a letter stated to have been written by Charles Darwin to Karl Marx in 1880 in reply to a question about the English edition of "Das Kapital." The letter is now in the Marx-Engels Institute in Moscow, which placed it at the disposal of a Communist publication called *Der Rote Aufbau*. Marx, it is explained, had asked Darwin to look through the proofs of the parts of his book in which Darwin's work was discussed. The reply, marked "private," and dated October 13, 1880 [Darwin died in April, 1882], reads, translated from the German, as follows:—

Dear Sir,—I thank you for your friendly letter and the enclosure. The publication of your observations on my writings, in what-

ever form they may appear, really does not need any consent on my part, and it would be ridiculous for me to grant my permission for something which does not require it. I should prefer the part or volume not to be dedicated to me (although I thank you for the intended honour), as that would to a certain extent suggest my approval of the whole work, with which I am not acquainted. Although I am a keen advocate of freedom of opinion in all questions, it seems to me (rightly or wrongly) that direct arguments against Christianity and Theism hardly have any effect on the public; and that freedom of thought will best be promoted by that gradual enlightening of human understanding which follows the progress of science. I have therefore always avoided writing about religion and have confined myself to science. Possibly I have been too strongly influenced by the thought of the concern it might cause some members of my family if in any way I lent my support to direct attacks on religion.

I am sorry to refuse you any request but I am old and have little strength, and the reading of proofs (as I know from present experience) imposes a heavy strain on me.

(Signed) CHARLES DARWIN.

Πάνω: γελοιογραφία της εποχής του Δαρβίνου, δεξιά: φωτοτυπία από τους TIMES 18.5.1931 όπου δημοσιεύεται το γράμμα του Δαρβίνου στον Aveling ύστερα από τρεις αλληπάλληλες μεταφράσεις.

τι υποστήριξε το Συνέδριο για το Ανατολικό Ζήτημα (Λονδίνο, 8.12.1876), όπου η Τουρκία καταδικάστηκε για τις βιαιοπραγίες της σε βάρος των Βουλγάρων, και όπου γινόταν έκκληση στη Βρετανία να συμμαχήσει με τη Ρωσία, για να αναγκάσουν την Τουρκία να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις. Ο Δαρβίνος πρόσφερε χρήματα στους Βουλγάρους και ήταν ρωσόφιλος. Ο Μαρξ δεν έβλεπε με καλό μάτι την αυξημένη επιρροή του Τσάρου και ήταν φιλότουρκος. Τέλος, ας σημειώσουμε ότι στα «Εθνολογικά Σημειωματάρια», που τα δούλεψε γύρω στα 1880, ο Μαρξ αναφέρεται στην *Καταγωγή του Ανθρώπου* (1871) του Δαρβίνου μόνο μια φορά, και χωρίς κανένα σχόλιο. Είναι λοιπόν αρκετά παράξενο, ύστερα από όλα αυτά, ο Μαρξ να θέλησε να αφιερώσει κάποιο έργο του στον Δαρβίνο.

Όμως, ένα άλλο γεγονός περιπλέκει περισσότερο την «υπόθεση». Στο τέλος του 1867, ο διευθυντής του «Παρατηρητή», (συντηρητικής εφημερίδας της Στουτγάρδης), ζητάει από τον Ένγκελς μια κριτική του *Κεφαλαίου*. Ο Μαρξ επιθυμούσε να γίνει πλατιά συζήτηση για το νέο του έργο, αλλά σίγουρα δε θα δημοσιευόταν μια ξεκάθαρη τοποθέτηση του Ένγκελς. Στο μεταξύ, ο Μαρξ ρωτάει και μαθαίνει ότι ο διευθυντής της εφημερίδας θαύμαζε το έργο του Δαρβίνου. Συμφωνούν λοιπόν οι Μαρξ και Ένγκελς να γραφτεί μια κριτική που θα συνδύαζε τις δύο θεωρίες. Πράγματι, ο Μαρξ ετοιμάζει την κριτική του ίδιου του βιβλίου του και ο Ένγκελς, με μερικές, αλλαγές την στέλνει στην εφημερίδα!

Μετά το θάνατο του Μαρξ, ο Ένγκελς, που έβρισκε περισσότερα θετικά σημεία στη δαρβινική θεωρία και που είχε διαφορετικές ιδέες από τον Μαρξ στο θέμα της σχέσης φύσης-ανθρώπου, παραλλήλισε αρκετές φορές το έργο των δύο, με πιο γνωστή την πρώτη αναφορά του στον επικήδειο λόγο για τον φίλο του⁵. Τον ίδιο παραλληλισμό κάνουν και πολλοί άλλοι, και ανάμεσά τους ο Λένιν στο δοκίμιό του «*Τι είναι οι Φίλοι του Λαού και πως καταπολεμούν τους Σοσιαλδημοκράτες*» (1894).

Έτσι, προχωράμε στη συνδυασμένη εξέταση των θεωριών του Μαρξ και Δαρβίνου που θα αποτελέσει το αντικείμενο μιας σειράς ερευνών⁶. Αυτή η σύγκριση από μια πρώτη ματιά, κάνει την προσφορά του Μαρξ για την αφιέρωση να μην φαίνεται και τόσο απίθανη. Με αποτέλεσμα τη διαιώνιση του μύθου.

Ένα άλλο πρόβλημα που δημιουργείται από την υποτιθέμενη εγκυρότητα της άποψης, ότι ο Μαρξ θέλησε να αφιερώσει το *Κεφάλαιο* στον Δαρβίνο, έχει σχέση με το θέμα των χρονολογιών. Πρώτον, η αγγλική μετάφραση του πρώτου τόμου δεν ή-

ταν έτοιμη πριν το 1886. Ήταν λοιπόν απίθανο ο Μαρξ να βολιδοσκοπεί τον Δαρβίνο για μια πιθανή αφιέρωση, έξη ολόκληρα χρόνια πριν την έκδοση του τόμου. Επίσης, έχουμε τη μαρτυρία του Ένγκελς, ότι ο Μαρξ είχε εγκαταλείψει το σχέδιό του να μεταφράσει στα αγγλικά τον πρώτο τόμο, και ότι στα τελευταία χρόνια της ζωής του δούλεψε σχεδόν αποκλειστικά πάνω στο δεύτερο τόμο. Δεύτερον, δεν ήταν δυνατόν ο Μαρξ να πρότεινε την αφιέρωση του πρώτου τόμου, αφού είχε ήδη τυπωθεί το 1867 και το είχε αφιερώσει στο φίλο του επαναστάτη W. Wolff. Τρίτον, ο Ένγκελς, στην τελευταία πρόταση της εισαγωγής του στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, γράφει ότι ο Μαρξ επανειλημμένα είχε δηλώσει ότι σκόπευε να αφιερώσει το δεύτερο και τρίτο τόμο στη γυναίκα του. Τέταρτον, η γαλλική μετάφραση του πρώτου τόμου, που είχε αρχίσει να κυκλοφορεί σε μέρη το 1872, είχε συμπληρωθεί το 1875. Πέμπτον, η ύλη του δεύτερου και τρίτου τόμου δεν περιείχε αναφορές στη θεωρία της εξέλιξης, ούτε και στον Δαρβίνο. Και ούτε ακόμα υπήρχαν επιχειρήματα ενάντια στο Χριστιανισμό, στη θρησκεία και στο θεϊσμό, όπως διατείνεται ο Δαρβίνος στο γράμμα του, αναφέροντάς τα σαν δικαιολογία αποποίησης της προσφοράς.

Για δεκάδες χρόνια, όλα τα παραπάνω είχαν αγνοηθεί και έτσι ο μύθος της αφιέρωσης, με το να γίνεται αποδεκτός από όλους, αναπαραγόταν ομαλά και ανεμπόδιστα. Αλλά και αν ακόμα υιοθετούνταν η άποψη ότι πράγματι ο Δαρβίνος αποποιήθηκε την αφιέρωση κάποιου έργου του Μαρξ, μόνον εικασίες μπορούσαν να διατυπωθούν, για το ποια ήταν τα τυπογραφικά δοκίμια που ανέφερε ο Δαρβίνος στην επιστολή του της 13.10.1880, και ποιο ήταν το εσώκλειστο κείμενο που τον έκανε να χαρακτηρίζει τη δουλειά του αποστολέα σαν αντίθετη προς τη χριστιανική θρησκεία και το θεϊσμό.

Η κάθαρση

Η λύση του «μυστηρίου» θα έρθει με την ανακάλυψη δύο στοιχείων:

(α) ενός μικρού βιβλίου γραμμένο από τον Aveling, *The Student's Darwin* (με χρονολογία 1881), που κυκλοφόρησε δεύτερο στη σειρά «Διεθνής Βιβλιοθήκη Επιστήμης και Ελευθέρης Σκέψης» από μία αντιθρησκευτική οργάνωση⁷, και

(β) μιας επιστολής του Aveling με ημερομηνία 12.10.1880, που βρέθηκε στα χειρόγραφα του Δαρβίνου που φυλάγονται στην Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Καίμπριτζ. Εδώ, ο Aveling ζητάει από τον Δαρβίνο την άδεια να του στείλει τα τυπο-

γραφικά δοκίμια του βιβλίου του (βλ. στοιχείο α.), καθώς και να του επιτρέψει να το αφιερώσει σ' αυτόν. Επίσης, γράφει ότι του στέλνει ένα φυλλάδιο του Büchner⁸. Την ίδια μέρα που ο Δαρβίνος παίρνει το γράμμα του Aveling του απαντάει αμέσως. Δεν ήθελε έτσι να συσχετισθεί στο παραμικρό με την αντιθρησκευτική θέση που έπαιρνε ο Aveling και η εκδοτική σειρά. Μολονότι άθεος, ο Δαρβίνος απόφευγε τις δημόσιες επιθέσεις ενάντια στη θρησκεία και τις επαφές με Βρετανούς ριζοσπάστες.

Είναι ενδιαφέρον να αναφέρουμε επίσης ότι, μετά τη διαλεύκανση του «μυστηρίου», δημοσιεύεται στο ρωσικό περιοδικό *Priroda* (No 2, 1977) άρθρο, που τοποθετεί το πρόβλημα στη σωστή του βάση, και επαναλαμβάνει τα νέα επιχειρήματα των άρθρων που είχαν πρόσφατα προηγηθεί. Αυτή τη φορά, η εισαγωγή στο άρθρο υπογράφεται από ανώτερο ερευνητή του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς. Έτσι κλείνει ο κύκλος που το ίδιο Ινστιτούτο είχε ανοίξει το 1931, όταν «ελαφρά τη καρδιά» απέδωσε στον Μαρξ την επιθυμία του Aveling να αφιερώσει ένα βιβλίο του στον Δαρβίνο.

Κανείς δεν ξέρει αν πράγματι ήταν ο Aveling που έβαλε το γράμμα του Δαρβίνου στα χειρόγραφα του Μαρξ. Ο τελευταίος είχε συναντήσει τον Aveling μόνο μία φορά (Οκτώβρης 1872 ή 1873)⁹. Τι ειρωνία, λοιπόν, που ένα γράμμα με παραλήπτη τον Aveling να ταλαιπωρήσει το όνομα του «πεθερού» του για δεκαετίες. Τι πιο απλό θα ήταν αν ο Δαρβίνος είχε γράψει «Αγαπητέ Κύριε Aveling», αντί για τον ξερό τίτλο προσφώνησης «Αγαπητέ Κύριε»! Συχνά είναι τα ανεπίδοτα γράμματα που δημιουργούν προβλήματα και αντεγκλήσεις. Στην περίπτωση του Δαρβίνου και του Μαρξ το αντίθετο ίσχυσε για έναν περίπου αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

1. Οι σελίδες των περιεχομένων ήταν επίσης άκοπες, καθώς και οι σελίδες 352 και 385-6, όπου στις υποσημειώσεις ο Μαρξ αναφερόταν στον Δαρβίνο.
2. Όπως λέει ο Ένγκελς στην εισαγωγή του, ο κύριος μεταφραστής S. Moore εμποδιζόταν από τις επαγγελματικές του ασχολίες να τελειώσει τη μετάφραση σε σύντομο διάστημα. Ο Aveling προσφέρθηκε να βοηθήσει, και αυτό έγινε ευχάριστα αποδεκτό.
3. Αργότερα, θα εκδόσει επίσης εκλαϊκευτικά έργα για τη μαρξιστική θεωρία.
4. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '30, τα αρχεία μεταφέρονται από το Βερολίνο στο Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ.
5. Η δεύτερη αναφορά του γίνεται στην εισαγωγή που έγραψε για μία αγγλική έκδοση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* το 1888. Και η τρίτη στο έργο «Ο ρόλος της εργασίας στον εξανθρωπισμό του πιθήκου» (1895).
6. Ο Μαρξ αντιπαθούσε ιδιαίτερα την προσπάθεια συγκερασμού των σοσιαλιστικών ιδεών με τον δαρβινισμό. Είχε πολλές φορές κατακρίνει τους σοσιαλδαρβινιστές, για το ότι ερμηνεύουν την κοινωνία με βιολογικούς όρους. Τις παραδόσεις του Γερμανού υλιστή φιλόσοφου και φυσιοδίφη L. Büchner, που αργότερα αποτέλεσαν τη βάση του *Δαρβινισμού και Σοσιαλισμός* (βιβλίο-πρότυπο σ' αυτό το θέμα για πολλά χρόνια), τις χαρακτήρισε σε μια επιστολή του στον L. Kugelmann (5.12.1868) «επιφανειακές ανοησίες».
7. Η πρώτη έκδοση της σειράς ήταν η αγγλική μετάφραση του βιβλίου του Büchner, *An dem Geistes leben der Thiere*.
8. Κανένας από τους δύο επιστολογράφους δεν αναφέρει τον τίτλο του δημοσιεύματος του Büchner, που ο Aveling έστειλε μαζί με το γράμμα του στον Δαρβίνο. Υποστηρίζεται ότι μάλλον ήταν το φυλλάδιο *The influence of heredity on free will*.
9. Όταν το ζεύγος Μαρξ και η κόρη τους Ελεονώρα παρακολούθησαν μια διάλεξη του Aveling με θέμα, «Έντομα και λουλούδια».

“Σπασίμπα*
**Wagons-lits
Tourisme!**
**Μαζί σου στη
Σοβιετική
Ένωση
ένοιωσα
κάτι
παραπάνω**”

*ευχαριστώ

**Ελάτε να το νοιώσετε και σεις
στις «κλασσικές» μας εκδρομές**

ΜΟΣΧΑ 8 μέρες

ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ - ΜΟΣΧΑ 8 μέρες

ΜΟΣΧΑ - ΚΙΕΒΟ - ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ 10 μέρες

**Ελάτε να το πείτε και σεις
στα βάθη της Σοβιετικής Ένωσης**

ΚΡΟΥΑΖΙΕΡΑ ΣΤΟ ΒΟΛΓΑ

(Αναχώρηση 12 Αυγούστου) 15 μέρες

**ΜΟΣΧΑ - ΚΙΕΒΟ - ΒΟΛΓΟΓΚΡΑΝΤ - ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ
13 μέρες**

**ΜΟΣΧΑ - ΒΟΛΓΟΓΚΡΑΝΤ - ΟΔΗΣΣΟΣ - ΚΙΕΒΟ
ΛΕΝΙΝΓΚΡΑΝΤ 13 μέρες**

**ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΑΡΜΕΝΙΑ - ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
15 μέρες**

**ΣΙΒΗΡΙΑ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ
18 μέρες**

Ακόμα, ζητείστε το αναλυτικό πρόγραμμα με τις
«Συνδυασμένες Εκδρομές» μας σε όλη τη
Σοβιετική Ένωση και τις ομορφότερες πόλεις των
Ανατολικών Χωρών

το διεθνές δίκτυο τουρισμού

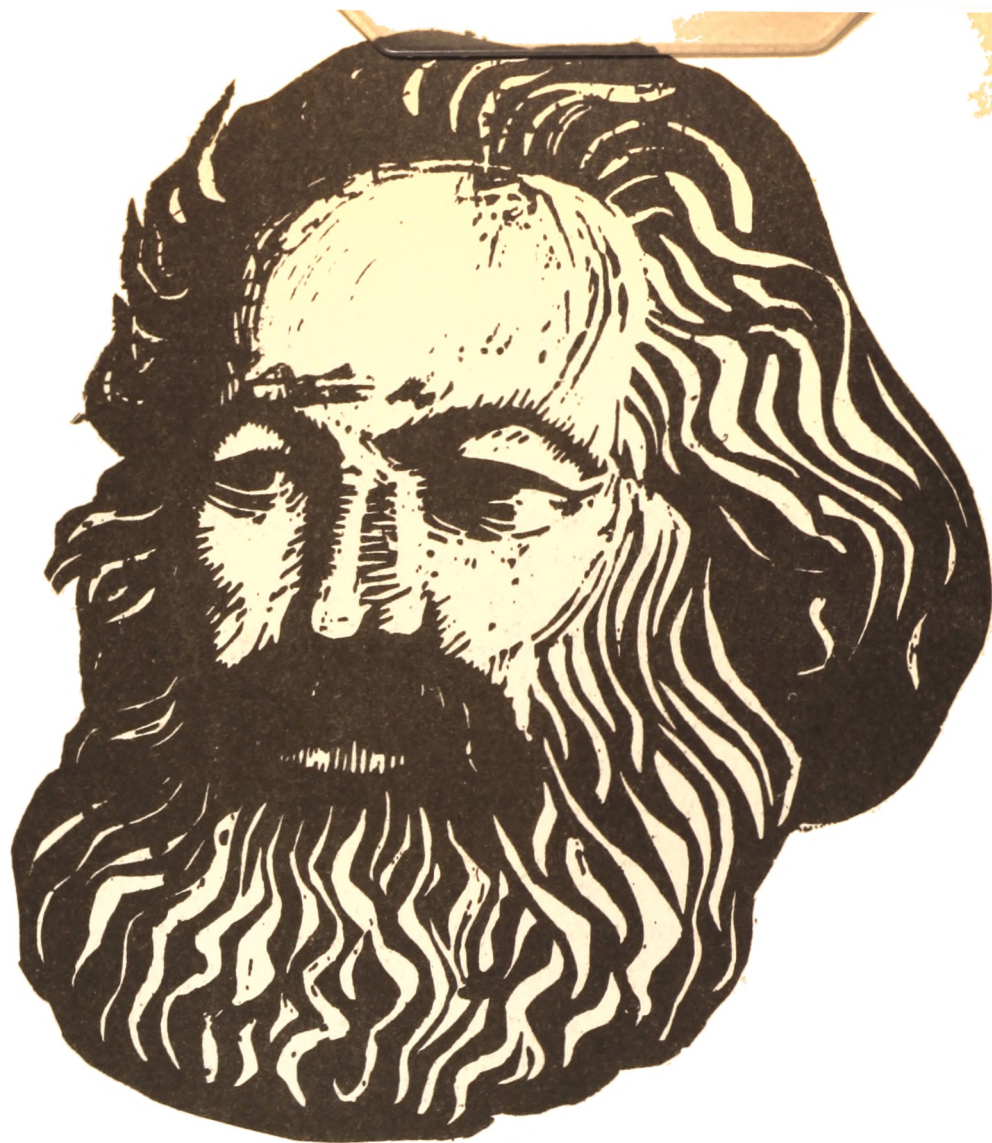
ΑΘΗΝΑ: ΚΑΡ ΣΕΡΒΙΑΣ 2 ΤΗΛ 32 42 281 - 7
ΘΕΣ/ΝΙΚΗ: ΚΟΜΝΗΝΩΝ 15 ΤΗΛ 277 746 236 293

Οι πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ

του Παναγιώτη Νούτσου

Δεν πρόκειται εδώ να ανιχνεύσουμε την εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα —τουτό αποτελεί θέμα μιας άλλης εργασίας κι έχει, από ορισμένες πλευρές, μελετηθεί. Απλώς, θα εντοπίσουμε τις πρώτες ελληνικές προσεγγίσεις της φιλοσοφίας του Μαρξ και θα τις αξιολογήσουμε με βάση τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής τους. Αναμφίβολα, η έλξη των σοσιαλιστικών ιδεών, κυρίως στη γαλλική ριζοσπαστική τους έκφραση, παρουσιάζεται αρκετά νωρίς στον τόπο μας, είτε ως απόπειρα να αντιμετωπισθούν ιδεολογικά τα καιρία ελληνικά προβλήματα, είτε ως περιθωριακή ακαδημαϊκή αναφορά. Από τις τελευταίες δεκαετίες του νεοελληνικού Διαφωτισμού χρονολογούνται οι δεσμοί μας με τις κοινωνικοπολιτικές ιδέες του γαλλικού 18ου αιώνα. Για παράδειγμα, στο κείμενο της «Ελληνικής Νομαρχίας» (1806), αν και τελικά επικρατούν οι απόψεις της πολιτικής (και όχι της κοινωνικής) δημοκρατίας —όπως άλλωστε τις είχε προβάλλει με τις αγωνιστικές της διεκδικήσεις η γαλλική αστική τάξη— με ρουσβωϊκό τρόπο περιγράφεται το «ελεεινόν θέατρον των ανθρωπίνων περιστάσεων» (όταν δηλαδή ο άνθρωπος «έχασε την αληθή ευτυχίαν, και έγινε δούλος όχι μόνον του εαυτού του, και άλλων, αλλά και των ιδίων αψύχων πραγμάτων»), και συζητείται η κατάργηση του χρήματος με σαφή επίδραση του πρώιμου ουτοπικού σοσιαλισμού. Τη μετάβαση από τις θεωρήσεις της πολιτικής δημοκρατίας στην αντιμετώπιση του κοινωνικού ζητήματος εκφράζει, μετά τα γεγονότα του 1848, ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος που δέχεται την ελευθερία όχι μόνο ως τυπική ισότητα μπροστά στο νόμο, αλλά «και ως κοινωνισμόν». Βέβαια, στη συγκεκριμένη πολιτική δραστηριότητα, οι «κοινωνιστικές» ιδέες θα συνδεθούν με τον Blanqui, όπως έγινε στην Πάτρα με τον Ι. Θεοτοκάτο, ή με τον αναρχισμό.

Τα κύρια προβλήματα που απασχόλησαν την επίσημη πολιτική του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ήταν η εθνική ολοκλήρωση (εφόσον μεγάλο τμήμα του έθνους εξακολουθούσε να παραμένει υπόδουλο) και η οικονομική πρόοδος (με στόχο να συναγωνισθούμε τα ευρωπαϊκά κράτη στην κοινωνική τους ανάπτυξη). Επειδή το δεύτερο πρόβλημα δεν μπορούσε να λυθεί στα πλαίσια μιας εξαρτημένης μεταπρατικής οικονομίας, η «Μεγάλη Ιδέα» στόχευε να αποσπασθεί η προσοχή των λαϊκών στρωμάτων, από την εσωτερική στην εξωτερική πολιτική. Όμως η εκβιομηχάνιση δεν υπήρξε μόνο φιλοσοφική σύλληψη (ο

Π. Βράϊλας Αρμένης πίστευε ότι «θέλει ενεργηθεί διά της βιομηχανίας η τελεία και πλήρης απελευθέρωσις του ανθρώπου»), ή αίτημα της Πολιτικής οικονομίας (όπως εμφανίζεται στην «Πλουτολογία» του Ι. Σούτσου ή στις «Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας» του Ι. Σκαλτσούνη), αλλά και αναγκαία διαδικασία της οικονομικής ζωής, που επιτάχυνε τη βαθμιαία αναδόμηση της ελληνικής κοινωνίας, και ειδικότερα τη μορφοποίηση της εργατικής τάξης (με πρώτα παραδείγματα την Πάτρα και τη Σύρα). Είχαν προηγηθεί οπαδοί του Saint-Simon που, εκτός από τη συμβολή τους στο σχεδιασμό έργων υποδομής, κοινοποίησαν στον τόπο μας τον ουτοπικό σοσιαλισμό του «τεχνοκράτη» δασκάλου τους. Στον ακαδημαϊκό χώρο, ξεπροβάλλουν δειλά «αι κοινοκτημονικαί περί πολιτείας θεωρίαι» του Owen και του Proudhon, μέσα από τα συγγραφήματα του Ν. Κοτζιά, αλλά και του Πλήθωνα που θεωρείται «Έλλην σοσιαλιστής της δεκάτης πέμπτης εκατονταετηρίδος». Ευρύτερη απήχηση είχαν οι ιδέες του Θεόφιλου Καίρη που, με το νεωτεριστικό περιεχόμενο της διδασκαλίας του στο Ορφανοτροφείο της Άνδρου, είχε προκαλέσει τη δυσανεξία της οθωνικής Αυλής, αλλά και τη σχετική συμπαράσταση της «Παγκόσμιας Θρησκευτικής Ένωσης». Ο Καίρης χαρακτήριζε «ηθικόν τόπον» και «αληθές κοινωνικόν αξίωμα» τη θέση του L. Blanc: «εκάστω κατά τας ιδίας αυτού ανάγκας», συμφωνούσε με τον Comte ότι είχε αρχίσει η «ανθρώπινη εποχή», καταδικάζε την «τυραννίαν των Κεφαλαιούχων» (που μαζί με τους βασιλιάδες και το ιερατείο συγκροτούν την «τρικέφαλον τυραννία»), όριζε την πρόοδο ως «πορείαν προς αναζήτησιν απολύτου τελειοποιησιμότητος», και εξαρτούσε την ηθική από την κοινωνική ζωή. Τελικά, επιδοκίμαζε τους οπαδούς του «Αλληλεγγύου», που αποστρέφονται το «ατομικόν, λίαν φιλοντον και αντικοινωνικόν» αξίωμα: «εκάστω κατά την ιδίαν αυτού εργασίαν». Σε αυτή την ανάμειξη θεοσοφικών, θετικιστικών και σοσιαλιστικών ιδεών, ο Σοφιανόπουλος θα δει ένα από τα σύμβολα των αγώνων για την κοινωνική απελευθέρωση του ανθρώπου.

Οι ρητές αναφορές στο Μαρξ πληθαίνουν μετά τη γαλλική Κομμούνια (στην επαναστατική της επιτροπή συμμετέχει κι ο Παύλος Αργυριάδης, που θα εκδώσει από το 1886 ως το 1901 το «Almanach de la Question Sociale») που αμέσως έγινε γνωστή στο ελληνικό κοινό και δημιούργησε πολλαπλές εκδηλώ-

σεις συμπαράστασης. Για τις ακαδημαϊκές προσεγγίσεις της μαρξικής θεωρίας, μνημονεύουμε τον υφηγητή —τότε— της φιλοσοφίας του δικαίου Νεοκλή Καζάζη, που στην εργασία: «*Ο Κοινωνισμός εν Γερμανία*» (1878), αναλύει συνοπτικά το «*Κεφάλαιον*» και την «*Προκήρυξιν της κοινωνιστικής μερίδος*». Ακόμη, αναφέρουμε το δικαστικό —λίγα χρόνια πριν εκλεγεί καθηγητής του εκκλησιαστικού δικαίου— Ιωάννη Ευταξία (1845 - 1927) που, μετά την παρουσίαση των θεωρητικών εκπροσώπων της νεώτερης «κοινοκτημοσύνης» (από τον Babeuf ως τον Proudhon), πραγματεύεται τις ιδέες του Marx («*του αρχηγού της κοινωνικής δημοκρατίας*»), με στόχο να αποκαλύψει ότι, «*υπό την προσωπίδα της αδελφότητας επιδιώκεται η διαβαιοπραγίων αποκλειστική αύξησης των υλικών απολαύσεων των απόρων τάξεων*». Από τη σφαίρα του κοινωνικού ριζοσπαστισμού σημειώνω ενδεικτικά τα ονόματα των Περικλή Αργυρόπουλου (που δραστηριοποιείται στην ομάδα «*Νέα Ρωσία*»), Πλωτίνου Ροδοκανάκη (που μετέφρασε έργα του Proudhon στα ισπανικά), Αριστείδη Ρούκη (που σπούδασε στο Βερολίνο), Δήμου Αργυριάδη. Στην τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα, μέσα από τις στήλες του «*Σοσιαλιστή*» ή της «*Σοσιαλιστικής Συλλογής*» και του «*Αρδην*», θα πρωτοστατήσουν στη διάδοση των απόψεων του Marx ο Σταύρος Καλλέργης και ο Πλάτων Δρακούλης. Πριν αναφερθώ στα στοιχεία με τα οποία οικοδομήθηκε η ιδεολογία του κοινωνικού ριζοσπαστισμού, και στον τρόπο που αυτή εγκολπώθηκε το μαρξισμό, θα ανοίξω μια παρένθεση για να σχολιάσω δυο γεγονότα, που ενδιαφέρουν για το είδος του ενοφθαλμισμού των ευρωπαϊκών επιστημονικών εργαλείων στην εγχώρια σκέψη μας. Ενωώ την περιφρονητική σημασία του όρου «*ιδεολογία*» (που χρησιμοποιείται με το πλατωνικό νόημα, αν και ο Βενιαμίν Λέσβιος και ο Κοραής ήταν πολύ κοντά στις θέσεις των «*Ιδεολόγων*»), καθώς και τη σύζευξη του «*Κοινωνισμού*» (Socialisme) με την Κοινωνιολογία (Sociologie), για να διασυρθεί έτσι από τους συντηρητικούς κύκλους η επιστημονική μελέτη της κοινωνίας, ιδίως όταν χρησιμεύει ως θεωρητική προετοιμασία της ανατροπής της.

Οι ανώριμες, ακόμη, κοινωνικές συνθήκες, που δεν επέτρεψαν την οργανωτική αυτοσυνείδηση της εργατικής τάξης, παρά μόνο την εμφάνιση σπασμωδικών και ασυντόνιστων κινήσεων (με αρχηγική δομή, πενιχρή λαϊκή βάση και μηδαμινή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση), εξηγούν την απουσία ενός καθαρού ιδεολογικού περιγράμματος. Η ιδεολογία του κοινωνικού ριζοσπαστισμού είναι ένα ιδιόμορφο αμάγαλμα αντιλήψεων —ακόμη και στην ίδια κίνηση, ή καλύτερα και στον ίδιο ηγέτη επισημαίνεται αυτό το φαινόμενο— που θα μπορούσε να αναλυθεί στα ακόλουθα στοιχεία:

α) η σύζευξη, ή και συχνά η ταύτιση του σοσιαλισμού με το χριστιανισμό, όπως π.χ. την εννοούσε ο Δρακούλης, ο Α. Δημητριάδης που αρθρογραφούσε στην εφημερίδα του Καλλέργη, ή ο Κ. Καραδήμας που υποστήριζε ότι, ο «*Σοσιαλισμός είναι ιδέα αυτή καθ' εαυτήν υπέροχος, θεία, αποτελούσα το άκρον άωτον του Χριστιανισμού*».

β) η πρόσμειξη του σοσιαλισμού με τη Θεοσοφία, είτε ως ανάμνηση των σχετικών αντιλήψεων του Καίρη, είτε κυρίως ως προσέγγιση των αγγλικών θεοσοφικών ομιλών για τη συγκρότηση της «*εσωτερικής φιλοσοφίας*» (Δρακούλης), εφόσον οι εισηγητές της έκριναν ότι έπρεπε να διαχωρισθεί ο σοσιαλισμός από τον (φυσικό) υλισμό, που βρισκόταν στο κέντρο των επιθέσεων της χριστιανικής Απολογητικής (Μακράκης, Σκαλτσούνης).

γ) καίρια επιδίωξη του σοσιαλισμού είναι η «*αρμονία άρρενος και θήλεος*», που είτε προϋποθέτει είτε μια θεοσοφική σύλληψη (Δρακούλης), είτε είναι απόηχος των ευρωπαϊκών φεμινιστικών κινητοποιήσεων (το 1892 μεταφράστηκε στα ελληνικά το

βιβλίο του Bebel: «*Γυνή και Κοινωνισμός*»).

δ) ο σοσιαλισμός (ή η «*Εργατική Ιδέα*») θεωρείται συνώνυμο της «*Αλληλεγγύης*» (κατά την υπόδειξη του Καίρη) και του ανθρωπισμού που εμπεριέχει η «*Θρησκεία της Αγάπης*» (Δρακούλης).

ε) ο σοσιαλισμός συνιστά τη θεωρητική και πρακτική επίλυση του αγροτικού ζητήματος, όπως τον προπαγάνδιζε στο Θεσσαλικό κάμπο (αφού πρώτα είχε συλλάβει τον «*κοινωνισμόν*» ως αποτέλεσμα της «*ηθικής επανάστασεως*») ο Κεφαλονίτης Μαρίνος Αντύπας από το 1906 ως τη δολοφονία του, το Μάρτη του 1907.

ζ) ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με την υγιεινή της κοινωνίας, εφόσον η κεφαλαιοκρατία αποτελεί «*νόσον του κοινωνικού οργανισμού*» και, επομένως, σοσιαλιστής είναι «*πας ο διαγνώσας την νόσον, και υποδεικνύων το κατ' αυτής φάρμακον*» (Δρακούλης).

η) απόληξη του πολιτικού φιλελευθερισμού θεωρείται ο σοσιαλισμός, όπως, π.χ., τον αντιλαμβάνεται ο Αριστείδης Οικονόμου, όταν βλέπει στη «*γενική όλων ωφέλεια*» τον «*υπέρτατον της ορθής πολιτείας σκοπόν*», διευκρινίζοντας όμως ότι η ευδαιμονία απορρέει από τη «*νομικήν ισότητα*».

θ) ο σοσιαλισμός μετατρέπεται σε θεωρία και πρακτική μιας μικρής συνωμοτικής ομάδας, κατά το πρότυπο του Blanqui, και με περιορισμένη απήχηση.

στ) ο σοσιαλισμός διακηρύσσει την ακρεοφαγία και τη χορτοφαγία, όπως τόνιζε με τις συνταγές του ο Δρακούλης, και την εγκατάλειψη των «*κοσμοβριθών μεγαλοπόλεων*» για την ίδρυση «*αγροπόλεων*», όπως αντιμετώπιζε ο ίδιος αρκετά νωρίς το οικολογικό πρόβλημα.

ι) ο σοσιαλισμός αντιμετωπίζεται ως συνώνυμο του αναρχισμού και του «*μηδενισμού*», που κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του —όπως ήταν ο Καζάζης— ως «*παράφρων κοινωνισμός*», αλλά και θεωρήθηκε από τις πρώτες οργανωμένες σοσιαλιστικές κινήσεις (όπως εμφανίστηκαν π.χ. στην Πάτρα με τη συμμετοχή Ιταλών προσφύγων της επανάστασης του 1848) δομικό στοιχείο της ιδεολογίας τους. Ο μικροαστικός αυτός ριζοσπαστισμός, στην τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα, θα τραφεί με τις μεταφράσεις έργων του Κροπότκιν, και στη συνέχεια θα συνδεθεί με τη γαλλική τάση του «*αναρχοσυνδικαλισμού*».

ια) ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα παρουσιάζεται να αγνοεί τη ρήξη της «*επιστημονικής*» (για «*socialisme scientifique*» μίλησε το 1891 ο Αργυριάδης) με την «*ουτοπική*» του φάση, αφού συχνά, στην ίδια σειρά των θεμελιωτών του, υπάρχει ο Marx και οι Πλάτων, Morris, Mably, Morely, Rousseau, Owen και Saint Simon. Ενδεικτική σε αυτό το σημείο ήταν η στάση του Δρακούλη όταν, αντιπροσωπεύοντας τη χώρα μας στο ιδρυτικό συνέδριο της Β' Διεθνούς (Λονδίνο 1889), έμεινε ουδέτερος ανάμεσα στους «*μαρξιστές*» και τους «*possibilists*». Περισσότερο προσγειωμένος, χωρίς όμως να εγκαταλείπει εντελώς την ιδέα ενός μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, φαίνεται ο Στ. Καλλέργης, που ιδρύει το 1890 τον «*Κεντρικόν Σοσιαλιστικόν Σύλλογον*», διακρίνοντας «*εις τον ορίζοντα ήδη τον πόλεμον, προάγγελον οικονομικής κρίσεως εις όλον τον κόσμον... την κοινωνική Επανάστασιν*». Μάλιστα, στο θεωρητικό όργανο της κίνησής του, το «*Σοσιαλισμό*», θα φιλοξενηθούν άρθρα (όπως του Δ. Φωτόπουλου) που βασίζονται στις αναλύσεις του μαρξισμού, αλλά και κάποιες σύντομες μεταφράσεις έργων των δημιουργών του. Επίσης, θα δημοσιευθεί το 1893 η εργασία του Ηρακλή Αναστασίου: «*Η Ελλάς υπό κοινωνιστικήν έποψιν*», η πρώτη άτολμη και χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις αντιμετώπιση του ελληνικού «*κοινωνικού ζητήματος*».

Η ώρα του Σκληρού δεν είχε φτάσει ακόμη. □

Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

για την Τουρκία και την Ελλάδα

Μετάφραση - Επιμέλεια κειμένων ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΥΠΡΑΙΟΣ

Το ιστορικό πλαίσιο και τα γεγονότα της εποχής

ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ στα μέσα ακριβώς του 19ου αιώνα. Το νεοσύστατο Βασίλειο της Ελλάδας (που σαν βόρειο σύνορό του έχει τον Σπερχειό) κυβερνάται από τον Όθωνα. Η Τουρκία είναι ο «ασθενής της Ευρώπης». Η Βρεταννία (κατά πρώτο λόγο) και η Γαλλία προωθούν την οικονομική τους ανάπτυξη. Η αύξηση της δύναμης της Ρωσικής αυτοκρατορίας είναι ανάλογη με τις βλέψεις της τελευταίας στα Στενά των Δαρδανελίων και με την παρέμβασή της στις εσωτερικές Οθωμανικές υποθέσεις — εξελίξεις που είχαν επισφραγισθεί με τη Συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774. Στην Ιερουσαλήμ, οι μοναχοί των δύο Χριστιανικών θρησκευμάτων, του Καθολικού και του Ορθόδοξου, μοιράζονται τη φροντίδα των Ιερών Τόπων με προστριβές και αντιζηλία. Ο Καθολικός κλήρος βρίσκεται από καιρό υπό την προστασία του Γάλλου βασιλιά, που είναι και ο εκπρόσωπός του σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις του Καθολικού κλήρου με την Οθωμανική εξουσία. Ανάλογο, αν και κάπως περιορισμένο, δικαίωμα προστασίας και εκπροσώπησης του Ορθόδοξου κλήρου έχει ο Τσάρος με την παραπάνω συνθήκη.

ΑΠΟ την αρχή του 1853, ο Τσάρος άρχισε να προτείνει στην Βρεταννία την ολοκληρωτική κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το μοίρασμα του Ευρωπαϊκού τμήματός της μεταξύ Ρωσίας, Βρεταννίας και Αυστρίας. Η Βρεταννία δεν αποδέχθηκε τις προτάσεις αυτές, αλλά ούτε και τις απέρριψε ρητά. Το Φεβρουάριο του 1853, η Ρωσία απαιτεί την επέκταση των δικαιωμάτων της προστασίας και εκπροσώπησης του Ορθόδοξου κλήρου (Συνθήκη Κιουτσούκ Καϊναρτζή), αλλά ο Σουλτάνος αρνείται. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, οι Ρώσοι εισβάλλουν στις Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, που αποτελούν τμήμα της Τουρκικής Αυτοκρατορίας. Η Βρεταννία και η Γαλλία αντιτίθενται σ' αυτή τη Ρωσική κίνηση και στέλνουν τους στόλους τους έξω απ' τα Δαρδανέλια. Οι διαπραγματεύσεις που ακολουθούν δεν έχουν αποτέλεσμα και τον Οκτώβριο η Τουρκία κηρύσσει πόλεμο κατά της Ρωσίας.

ΤΟΝ Ιανουάριο του 1854 η τουρκική αστυνομία στην Κωνσταντινούπολη αποκαλύπτει ελληνική συνωμοσία, που αρχηγός της είναι ανώτατο στέλεχος του ρωσικού στρατού και που σκοπός της είναι η παρακίνηση σε εξέγερση των Ελλήνων και Σλάβων που ζουν στην Τουρκία, συλλαμβάνεται δε στο Βιντίν ο μοναχός Αθανάσιος. Στο τέλος του ίδιου μήνα, αρχίζει η εξέγερση του ελληνικού πληθυσμού στην Ήπειρο, με στρατιωτική υποστήριξη του ελληνικού κράτους. (Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, η Τουρκία μπόρεσε να καταστείλει την εξέγερση με τη βοήθεια της Αγγλίας και της Γαλλίας). Στο τέλος Μαρτίου 1854 —και παρά τις προσπάθειες, απ' όλα τα μέρη, για την αποφυγή της σύγκρουσης— η Αγγλία και η Γαλλία κηρύσσουν πόλεμο κατά της Ρωσίας, γνωστός σαν Πόλεμος της Κριμαίας.

ΑΣ δούμε λοιπόν, ποιες ήταν οι απόψεις του Μαρξ, κυρίως στο Ανατολικό Ζήτημα και στις σχέσεις Τούρκων - Ελλήνων, όπως διατυπώνονται σε άρθρα του ή αποσπάσματα άρθρων του στη New York Daily Tribune, το 1854*.

Σε άρθρο του, που γράφτηκε στις 21 Φεβρουαρίου 1854 και που περιγράφει τη συζήτηση στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 17 και 20 του ίδιου μήνα, σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, και την πρόθεση της Αγγλικής Κυβέρνησης να κηρύξει πόλεμο κατά της Ρωσίας, ο Μαρξ είναι ιδιαίτερα καυστικός κατά των βουλευτών και υπουργών της Συμπολίτευσης, ενώ υποστηρίζει τα μέλη της Συντηρητικής Αντιπολίτευσης, που τάσσονται υπέρ της Τουρκίας στην αναμέτρησή της με τη Ρωσία.

Έτσι, αφού αναφέρεται στην αγόρευση του βουλευτή της Συμπολίτευσης Cobden —που, μεταξύ άλλων, είπε ότι τα δεινά και η καταπίεση κάτω απ' τα οποία ζούσε ο χριστιανικός πληθυσμός στην Τουρκία δεν ήταν δυνατό να γίνουν ανεκτά— ο Μαρξ κάνει διπλή παρέμβαση με τα παρακάτω δηκτικά όσο και χαρακτηριστικά σχόλια:

«Ας ρωτήσουμε όμως τον κ. Cobden αν με το τωρινό Κράτος, την Εκκλησία και τους νόμους της Αγγλίας, είναι δυνατόν ο εργατικός πληθυσμός της να τεθεί σε ίση μοίρα με τους διάφορους Cobden! Ο κ. Cobden συνέχισε κατόπιν με σκοπό να δείξει απ' τα γράμματα του Λόρδου Stratford de Redcliffe (Σ.Μ. Πρέσβης της Αγγλίας στην Τουρ-

κία) και των Βρεταννικών Προξενικών υπαλλήλων, ότι επικρατεί γενική δυσαρέσκεια στο Χριστιανικό πληθυσμό στην Τουρκία, που υπάρχει κίνδυνος να καταλήξει σε γενική επανάσταση. Τώρα, ας ρωτήσουμε πάλι τον κ. Cobden, δεν υπάρχει γενική δυσαρέσκεια σ' όλους τους λαούς της Ευρώπης με τις κυβερνήσεις τους και τις άρχουσες τά-

* Τα κείμενα είναι από τον 13ο τόμο του έργου, Karl Marx - Frederick Engels, *Collected Works*, εκδ. Progress Publishers, Moscow, 1980.

ξεις τους —δυσαρέσκεια που μπορεί σύντομα να καταλήξει σε γενική επανάσταση; Αν η Γερμανία, η Ιταλία, η Γαλλία ή ακόμα η Μεγάλη Βρεταννία είχαν υποστεί, όπως η Τουρκία, την εισβολή ξένου στρατού, εχθρικού στις κυβερνήσεις τους και φιλικού στην επαραστατική τους αναταραχή, θα είχε, οποιαδήποτε απ' τις χώρες αυτές, παραμείνει ήσυχη για όσο χρόνο έχει παραμείνει ήσυχος ο Χριστιανικός πληθυσμός της Τουρκίας;».

Στη συνέχεια, η ανταπόκριση παρουσιάζει με τα πιο μελανά χρώματα και σε πολύ μικρή έκταση τις αγορεύσεις των μελών της Συμπόλιτευσης, ενώ στέκεται σε δυσανάλογη έκταση και με θετικό τρόπο στις ομιλίες των μελών της Αντιπολίτευσης, μεταξύ δε των τελευταίων αυτών ο βουλευτής Drummond κατηγορεί την κυβέρνηση ότι:

«Τώρα ανακάλυψαν ότι η Τουρκία ήταν ο παλιός τους σύμμαχος και πραγματικά απαραίτητη για την ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. Πώς στην ευχή έγινε και δεν το ανακάλυψαν αυτό προτού της πάρουν ολόκληρο το Βασίλειο της Ελλάδας και προτού δώσουν τη μάχη του Ναυαρίνου, η οποία έχει χαρακτηριστεί σαν σπουδαία μάχη, μόνον που χτυπήθηκε λάθος αντίπαλος».

Κατόπιν, το άρθρο αντιπαρέρχεται την ομιλία του Υπουργού Πολέμου S. Herbert —που είπε, εκτός των άλλων, ότι η αγγλι-

κή κυβέρνηση θα έμπαινε στον πόλεμο με τη Ρωσία όχι για να υποστηρίξει την Τουρκία, αλλά για να αντιταχθεί στη Ρωσία—σαν

«...την πιο χυδαία και ηλίθια ομιλία που μπορούσε ποτέ να αναμενόταν ακόμα και από υπουργό Συνασπισμού...»

και φθάνει, με απροκάλυπτη ανακούφιση, στην ομιλία του Disraeli, ηγετικού στελέχους των «Τόρυς», την οποία παραθέτει σε μεγάλη έκταση και με τις απόψεις της οποίας ο Marx τάσσεται φανερά. Το πνεύμα της ομιλίας αυτής ήταν ότι η πρόθεση της Ρωσίας ήταν ανέκαθεν η απόκτηση τέτοιας επιρροής στο χριστιανικό πληθυσμό της Τουρκικής Αυτοκρατορίας που θα ισοδυναμούσε, από άποψη ισχύος, με το να είχε κατακτήσει την Τουρκία. Η Ρωσία, λοιπόν, ήταν ο πραγματικός εχθρός της Αγγλίας και όχι η Τουρκία, στον δε Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-29, η Αγγλία...

«...είχε σπρωχθεί σε μια αναμέτρηση από εμπρηστικές προκλήσεις στα πάθη του και δεν ήξερε πραγματικά γιατί πήγαινε στον πόλεμο όταν έπαιρνε το μέρος της Ρωσίας και όχι της Τουρκίας. Η τωρινή περιπλοκή και η πρόσφατη απελπιστική κατάσταση της Τουρκίας, πρέπει να αποδοθούν αποκλειστικά στα γεγονότα του πολέμου εκείνου, στον οποίο η Αγγλία και η Γαλλία είχαν ενωθεί κατά της Τουρκίας».

Το παρακάτω απόσπασμα είναι από άρθρο του Marx που γράφτηκε στις 24.2.1854.

Ο αγγλογαλλικός στόλος βρίσκεται στο Βόσπορο, αλλά δεν βγαίνει στη Μαύρη Θάλασσα, όπου ο ρωσικός κινείται ανενόχλητα βάλοντας εναντίον παράκτιων τουρκικών πόλεων. Οι κυβερνήσεις της Βρεταννίας και της Γαλλίας αποφεύγουν να κηρύξουν πόλεμο κατά της Ρωσίας και δεν έχουν ακόμα υπογράψει συνθήκη ούτε μεταξύ τους ούτε με την Τουρκία· ωστόσο, αποβιβάζουν στρατεύματα με σκοπό να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη. Υπάρχουν πληροφορίες ότι η Πύλη, «αφού ανακάλυψε τη δολιότητα και την αφροσύνη των υποτιθέμενων φίλων της», επιδιώκει μυστικά τη διευθέτηση των διαφορών της με τον Τσάρο.

«Η αποβίβαση των βρεταννικών και των γαλλικών στρατευμάτων επιχειρείται μόνον αφού η είδηση για κάποια εξέγερση στην Ελλάδα —που εκδηλώθηκε στην Αλβανία και εξαπλώθηκε στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία— έφθασε στο Λονδίνο και στο Παρίσι. Η εξέγερση αυτή αναμενόταν εξαρχής με ανυπομονησία από την Αγγλική κυβέρνηση, γιατί της δίνει την καλύτερη ευκαιρία να παρέμβει μεταξύ του Σουλτάνου και των Χριστιανών υπηκόων του, με το πρόσχημα της παρέμβασης μεταξύ Ρώσων και Τούρκων. Απ' τη στιγμή που οι Λατίνοι αναμειγνύονται στις υποθέσεις των Ελλήνων (αυτή τη λέξη τη χρησιμοποιώ εδώ μόνο με τη θρησκευτική της έννοια), μπορείτε να είστε βέβαιοι για τη συμφωνία που θα γίνει μεταξύ των 11.000.000 κατοίκων της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και του Τσάρου, που θα εμφανισθεί πλέον σαν ο θρησκευτικός τους προστάτης. Δεν υπάρχει πολεμικό σχίσμα μεταξύ των Μουσουλμάνων και των Ελλήνων υπηκόων τους, αλλά η

θρησκευτική έχθρα εναντίον των Λατίνων μπορεί να λεχθεί ότι αποτελεί το μόνο κοινό δεσμό μεταξύ των διάφορων φυλών και κατοικούν στην Τουρκία και που ασπάζονται το ελληνικό (Ορθόδοξο) δόγμα. Από αυτήν την άποψη, τα πράγματα δεν έχουν αλλάξει από τότε που ο Μωάμεθ ο 2ος πολιορκούσε την Κωνσταντινούπολη, όταν ο Έλληνας Ναύαρχος Λουκάς Νοταράς, ο πιο ισχυρός άνδρας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, δήλωνε δημόσια ότι θα προτιμούσε να δει το Τούρκικο τουρμπάνι πορθητή της πρωτεύουσας παρά το Λατινικό καπέλλο, ενώ απ' την άλλη μεριά κυκλοφορούσε μια ουγγρική προφητεία που έλεγε ότι οι Χριστιανοί δεν θα δουν ποτέ άσπρη μέρα προτού οι καταραμένοι αιρετικοί Έλληνες εξοντωθούν και η Κωνσταντινούπολη καταστραφεί απ' τους Τούρκους. Οποιαδήποτε παρέμβαση, λοιπόν, των Δυτικών δυνάμεων μεταξύ του Σουλτάνου και των Ελλήνων υπηκόων του θα ευνοεί τα σχέδια του Τσάρου».

Το παρακάτω άρθρο γράφτηκε στις 14.3.1854 με τίτλο «Η εξέγερση στην Ελλάδα»

«Η εξέγερση των Ελλήνων υπηκόων του Σουλτάνου, που προκάλεσε τόση ανησυχία στο Παρίσι και στο Λονδίνο, έχει τώρα κατασταλεί, αλλά η αναζωπύρωσή της δεν θεωρείται αδύνατη. Σχετικά με την πιθανότητα αυτή, είμαστε σε θέση να πούμε ότι, μετά από προσεκτική εξέταση των εγγράφων που αφορούν στην όλη υπόθεση μέχρι τώρα, έχουμε πεισθεί πως οι εξεγερμένοι προέρχονταν αποκλειστι-

κά από τους ορεσίβιους που κατοικούν στη νότια πλαγιά της Πίνδου και ότι η κίνησή τους αυτή δεν αντιμετωπίστηκε εννοϊκά από τις άλλες Χριστιανικές φυλές της Τουρκίας, εκτός από τους θρήσκους πειρατές του Μοντενέγκρο. Επίσης, μπορούμε να πούμε ότι οι κάτοικοι της πεδιάδας της Θεσσαλίας —που αποτελούν την μόνη συμπαγή Ελληνική κοινότητα, η οποία εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από

τουρκική κυριαρχία— φοβούνται περισσότερο τους συμπατριώτες τους, παρά τους ίδιους τους Τούρκους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η άψυχη και δειλή αυτή μερίδα του Ελληνικού πληθυσμού δεν τόλμησε να εξεγερθεί ακόμα και στον Ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας. Όσο για την υπόλοιπη Ελληνική φυλή, που μετριέται ίσως σε 300.000 ψυχές, σκορπισμένες στις πόλεις της Αυτοκρατορίας, τους απεχθάνονται τόσο πολύ οι άλλες χριστιανικές φυλές, που όταν κάποιο λαϊκό κίνημα επικρατήσει, όπως στη Σερβία και στη Βλαχία, το αποτέλεσμα είναι να διωχθούν όλοι οι κληρικοί Ελληνικής καταγωγής και να πάρουν τις θέσεις τους ντόπιοι.

Παρόλο όμως που η τωρινή Ελληνική εξέγερση είναι τελείως ασήμαντη —αν την δει κανείς μεμονωμένα— αποκτά σημασία λόγω της ευκαιρίας που δίνει στις δυτικές Δυνάμεις να επέμβουν μεταξύ της Πύλης και της μεγάλης πλειοψηφίας των υπηκόων της στην Ευρώπη —μεταξύ των οποίων οι Έλληνες είναι μόνον ένα εκατομμύριο σε σχέση με τα δέκα εκατομμύρια των άλλων φυλών που ασπάζονται την Ελληνική θρησκεία. Οι Έλληνες κάτοικοι του λεγόμενου Βασιλείου και αυτοί που ζουν στα νησιά του Ιονίου κάτω από βρεταννική κυριαρχία, θεωρούν, βέβαια, σαν εθνική τους αποστολή να διώξουν τους Τούρκους από όλες τις ελληνόφωνες περιοχές και να προσαρτήσουν τη Θεσσαλία και την Ήπειρο σε ένα δικό τους κράτος. Ίσως ακόμα να ονειρεύονται και μια παλινόρθωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αν και, γενικά, είναι αρκετά έξυπνοι για να πιστέψουν σε μια τέτοια χίμαιρα. Τα σχέδια όμως αυτά των Ελλήνων για εθνική επέκταση και ανεξαρτησία, που διακηρύχθηκαν αυτήν την εποχή σαν συνέπεια των ρωσικών μηχανορραφιών —όπως αποδεικνύεται από τη συνωμοσία του κληρικού Αθανάσιου που ανακαλύφθηκε τελευταία— και που διακηρύχθηκαν επίσης από τους ληστές των βουνών χωρίς να βρουν απήχηση στον αγροτικό πληθυσμό της πεδιάδας, δεν έχουν καμία σχέση με τα θρησκευτικά δικαιώματα των υπηκόων της Τουρκίας, με τα οποία γίνεται προσπάθεια να αναμειχθούν.

Όπως πληροφορούμαστε από τον αγγλικό Τύπο και από τις ανακοινώσεις που έκαναν στη Βουλή των Λόρδων ο Λόρδος Shaftesbury και στη Βουλή των Κοινοτήτων ο κ. Monckton Milnes^α, η βρεταννική κυβέρνηση θα κληθεί, σε συσχετισμό —εν μέρει τουλάχιστον— με τις ελληνικές αυτές κινητοποιήσεις, να λάβει μέτρα για να βελτιωθεί η κατάσταση των Χριστιανών υπηκόων της Πύλης. Μάλιστα μας τονίσθηκε ρητά ότι ο κυριότερος σκοπός των δυτικών Δυνάμεων είναι να εξομοιωθεί, από άποψη δικαιωμάτων, η χριστιανική θρησκεία με τη Μωαμεθανική, στην Τουρκία. Τώρα, αυτό σημαίνει, ή τίποτα απολύτως, ή την παραχώρηση πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων, τόσο στους Μουσουλμάνους όσο και στους Χριστιανούς, χωρίς καμιά αναφορά σε κάποια από τις δυο θρησκείες, και χωρίς να ληφθεί καθόλου υπόψη η θρησκεία. Με άλλα λόγια, σημαίνει τον πλήρη διαχωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, θρησκείας και πολιτικής. Το Τουρκικό κράτος όμως, όπως

όλα τα κράτη της Ανατολής, βασίζεται στον πιο στενό σύνδεσμο, στην ταύτιση, θα μπορούσαμε να πούμε, του Κράτους με την Εκκλησία, της πολιτικής με τη θρησκεία. Το Κοράνιο είναι η διπλή πηγή της πίστης και του νόμου, για την Αυτοκρατορία και τους κυβερνήτες της. Αλλά πώς είναι δυνατό να εξισωθεί μπροστά στο Κοράνιο ο πιστός με τον Γκιαούρ, ο Μουσουλμάνος με τον Ραγιά; Για να γίνει αυτό, πρέπει να αντικατασταθεί το Κοράνιο από ένα νέον αστικό κώδικα, με άλλα λόγια να διαλυθεί το θεμέλιο της Τουρκικής κοινωνίας και από τα ερείπιά του να δημιουργηθεί μια νέα τάξη πραγμάτων.

Από την άλλη μεριά, το βασικό χαρακτηριστικό που διαχωρίζει το Ελληνικό θρήσκευμα από όλους τους άλλους κλάδους της Χριστιανικής πίστης, είναι η ίδια ταύτιση Κράτους και Εκκλησίας, πολιτικής και εκκλησιαστικής ζωής. Τόσο πολύ συνδεδεμένα ήταν το Κράτος και η Εκκλησία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, που είναι αδύνατο να γραφτεί η ιστορία του ενός χωρίς να γραφεί η ιστορία της άλλης. Στη Ρωσία ισχύουν τα ίδια, αν και εδώ, σε αντίθεση με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η Εκκλησία έχει μετατραπεί σε απλό εργαλείο του Κράτους, σε όργανο καθυπόταξης στο εσωτερικό και επιθετικότητας στο εξωτερικό. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τις ανατολίτικες ιδέες των Τούρκων, η Βυζαντινή θεοκρατία αφέθηκε να αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό που ο εφημέριος μιας ενορίας είναι ταυτόχρονα και ο δικαστής, ο δήμαρχος, ο δάσκαλος, ο εκτελεστής των διαθηκών, ο έφορος, ο πανταχού παρών πολυτεχνίτης της αστικής ζωής, όχι ο υπηρέτης αλλά ο κύριος κάθε δουλειάς. Η μόνη κατηγορία που μπορεί να προσαφθεί στους Τούρκους ως προς αυτό το σημείο δεν είναι ότι έχουν εκμηδενίσει τα προνόμια του Χριστιανικού κλήρου, αλλά, αντίθετα, ότι, κάτω από την εξουσία τους, αυτή η καταπιεστική κηδεμονία στα πάντα, ο έλεγχος και η επέμβαση της Εκκλησίας, επιτράπηκε να απορροφήσει ολόκληρη τη σφαίρα της κοινωνικής ύπαρξης. Ο κ. Fallmerayer μας διηγείται με πολύ διασκεδαστικό τρόπο, στο έργο του *Orientalische Briefe*^α, πως ένας Έλληνας κληρικός απόρησε όταν τον πληροφορήσε ότι οι Λατίνοι κληρικοί δεν είχαν καμία λαϊκή εξουσία και δεν εκτελούσαν καμία κοσμική εργασία. "Πώς", φώναζε ο παππάς, "κατορθώνουν να σκοτώνουν την ώρα οι Λατίνοι αδελφοί μας;"

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι για να εισαχθεί νέος αστικός κώδικας στην Τουρκία —κώδικας τελείως διαχωρισμένος από τη θρησκεία και βασισμένος στον πλήρη διαχωρισμό του Κράτους και της Εκκλησίας— θα πρέπει όχι μόνο να καταργηθεί ο Μωαμεθανισμός, αλλά επίσης να διαλυθεί η Ελληνική Εκκλησία όπως λειτουργεί τώρα μέσα σε αυτήν την Αυτοκρατορία. Είναι δυνατόν να είναι κανείς τόσο αφελής, ώστε να πιστεύει σοβαρά ότι οι δειλοί και αντιδραστικοί φιλάσθενοι της σημερινής βρεταννικής κυβέρνησης συνέλαβαν ποτέ την ιδέα να αναλάβουν τέτοιο γιγαντιαίο έργο, που σημαίνει μια κανονική κοινωνική επανάσταση σε μια χώρα όπως η Τουρκία; Είναι τελείως ανόητη ιδέα. Μπορούν να την έχουν μόνο για να ρίχνουν στάχτη στα μάτια του αγγλικού λαού και της Ευρώπης.

α. Η ομιλία του Κόμη του Shaftesbury στη Βουλή των Λόρδων στις 10 Μαρτίου 1854, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The Times*, No. 21686, 11 Μαρτίου 1854. Η ομιλία του M. Milnes στη Βουλή των Κοινοτήτων στις

13 Μαρτίου 1854, δημοσιεύτηκε στην ίδια εφημερίδα, No. 21688, 14 Μαρτίου 1854.

α. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*.

Το παρακάτω απόσπασμα είναι από το άρθρο του Μαρξ που γράφτηκε στις 28.3.1854.

Σ' αυτό, αφού αναφέρει ότι η Αγγλία και η Γαλλία κήρυξαν πόλεμο κατά της Ρωσίας, ότι η Γαλλία, η Αγγλία και η Τουρκία υπόγραψαν συνθήκη συμμαχίας κατά της Ρωσίας και ότι ο Μεγάλος Μουφτής αρνήθηκε να δώσει την έγκρισή του στην υπόσχεση του Σουλτάνου για αλλαγή του καθεστώτος Χριστιανών της Τουρκίας, συνεχίζει:

«Για να γίνουν κατανοητές, τόσο η φύση των σχέσεων μεταξύ της κυβέρνησης και των θρησκευτικών αρχών στην Τουρκία, όσο και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει τώρα η πρώτη σχετικά με το θέμα του προτεκτοράτου στους Χριστιανούς υπηκόους της Πύλης —ένα θέμα που, φαινομενικά, βρίσκεται στο επίκεντρο όλων των επιπλοκών στην Ανατολή— είναι αναγκαίο να ρίξουμε μια ματιά στην ιστορία του και στην εξέλιξή του.

Το Κοράνιο και η Μουσουλμανική θρησκεία που πηγάζει από αυτό, υπάγουν τη γεωγραφία και την εθνογραφία των διάφορων λαών στην απλή και βολική διάκριση δύο εθνών και δύο χωρών: των Πιστών και των Άπιστων. Ο Άπιστος είναι "χαρμπί", δηλ. εχθρός. Ο ισλαμισμός προγράφει το έθνος των Άπιστων, δημιουργώντας μια κατάσταση συνεχούς εχθρότητας ανάμεσα στο Μουσουλμάνο και στον Άπιστο. Με αυτήν την έννοια, τα κουρσάρικα πλοία των Βερβερίνων ήταν ο ιερός στόλος του Ισλάμ. Πώς, λοιπόν, συμβιβάζεται η ύπαρξη των Χριστιανών υπηκόων της Πύλης με το Κοράνιο; Σύμφωνα με τη Μουσουλμανική νομοθεσία, αν μία πόλη παραδοθεί και οι κάτοικοι της δεχθούν να γίνουν ραγιάδες, δηλαδή υπήκοοι Μουσουλμάνου κυβερνήτη χωρίς να εγκαταλείψουν την πίστη τους, ... οι μέχρι τότε εκκλησίες τους αποτελούν τμήμα της περιουσίας τους και δίνεται η άδεια λατρείας σ' αυτές. Δεν επιτρέπεται όμως να ανεγερθούν νέες εκκλησίες... Αν μια πόλη αλωθεί με τη βία, οι κάτοικοι της διατηρούν τις εκκλησίες τους, αλλά μόνο σαν μέρη κατοικίας ή καταφύγιου, χωρίς άδεια λατρείας. Αφού η Κωνσταντινούπολη —όπως, άλλωστε, και το μεγαλύτερο τμήμα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας— παραδόθηκε, οι εκεί Χριστιανοί απολαμβάνουν το προνόμιο να ζουν σαν ραγιάδες, υπό την τουρκική κυβέρνηση. Το προνόμιο αυτό το έχουν αποκλειστικά και μόνον επειδή αποδέχτηκαν τη Μουσουλμανική προστασία. Εξαιτίας, λοιπόν, του γεγονότος αυτού και μόνον, οι Χριστιανοί δέχονται να κυβερνηθούν από τους Μουσουλμάνους σύμφωνα με το Μουσουλμανικό νόμο και ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, ο θρησκευτικός τους ηγέτης, είναι ταυτόχρονα και ο πολιτικός εκπρόσωπός τους και ο Ανώτατος Δικαστής τους. Οπουδήποτε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συναντήσουμε οικισμούς Ελλήνων ραγιάδων, οι Αρχιεπίσκοποι και οι Επίσκοποι είναι από το νόμο

μέλη των Δημοτικών Συμβουλίων και, κάτω από τη διεύθυνση του Πατριάρχη, εποπτεύουν την ανακατανομή των φόρων που επιβάλλονται στους Έλληνες. Ο Πατριάρχης είναι υπεύθυνος απέναντι στην Πύλη για τη συμπεριφορά των ομοθρήσκων του. Το δικαίωμά του να δικάζει τους ραγιάδες της Εκκλησίας του, το μεταβιβάζει στους μητροπολίτες και στους επισκόπους, που το ασκούν μέσα στα όρια των κατά τόπο αρμοδιοτήτων τους, οι δε αποφάσεις τους είναι δεσμευτικές για τα εκτελεστικά όργανα της Πύλης, τους καδήδες, κτλ. Οι ποινές που δικαιούνται να επιβάλλουν είναι πρόστιμο, φυλάκιση, φάλαγγα και εξορία. Επίσης, η εκκλησία τους τους δίνει την εξουσία του αφορισμού. Ξεχωριστά από το τι αποφέρουν τα πρόστιμα, εισπράττουν διάφορους φόρους που επιβάλλονται στις αστικές και τις εμπορικές δίκες. Κάθε ιεραρχική βαθμίδα του κλήρου έχει τη χρηματική της τιμή. Ο Πατριάρχης καταβάλλει στο Διβάνι βαρύ τίμημα για να εγκατασταθεί στο αξίωμά του, αλλά πουλάει, με τη σειρά του, τις αρχιεπισκοπές και τις επισκοπές στον κλήρο του δόγματός του. Οι τελευταίοι αποζημιώνονται από τη πώληση κατώτερων αξιωμάτων και από το φόρο που τους καταβάλλουν οι παπάδες. Αυτοί, πάλι, πουλάνε λιανικά την εξουσία που έχουν αγοράσει από τους ανώτερους τους και συναλλάσσονται σ' όλες τις πράξεις της αρμοδιότητάς τους, όπως βαπτίσιμα, γάμους, διαζύγια και διαθήκες.

Είναι φανερό από την παραπάνω ανάλυση ότι αυτό το θεοκρατικό οικοδόμημα πάνω στους Έλληνες Χριστιανούς της Τουρκίας, και η όλη δομή της κοινωνίας τους, βασιζέται στην υποταγή του ραγιά στο Κοράνιο, που, με τη σειρά του, αντιμετωπίζοντάς τους σαν ραγιάδες —δηλαδή σαν έθνος με θρησκευτική μόνον έννοια— επικύρωσε τη συνδυασμένη θρησκευτική και κοσμική εξουσία των ιερών τους. Οπότε, αν καταργήσεις την υποταγή τους στο Κοράνιο με μία αστική χειραφέτηση, καταργείς ταυτόχρονα και την υπαγωγή τους στον κλήρο και προκαλείς επανάσταση στις κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές τους σχέσεις, που, σε πρώτη ευκαιρία, θάχει σαν αναπόφευκτο αποτέλεσμα τον προσεταιρισμό τους από τη Ρωσία. Αν αντικαταστήσεις το Κοράνιο με έναν αστικό κώδικα, πρέπει να δυτικοποιήσεις την όλη δομή της Βυζαντινής κοινωνίας».

Το παρακάτω απόσπασμα είναι από το άρθρο του Μαρξ που γράφτηκε στις 21.4.1854.

Είναι η εποχή όπου, μετά την ενεργητική υποστήριξη της εξέγερσης στην Ήπειρο από το ελληνικό κράτος, διακόπτονται οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών, ανακαλούνται οι πρέσβεις και ο Τούρκος Υπουργός των Εξωτερικών με νότα του στον Έλληνα πρέσβυ Μεταξά τον πληροφορεί ότι «οι έμποροι και οι άλλοι Έλληνες υπήκοοι που διαμένουν στην Τουρκία πρέπει να αποχωρήσουν από την Κωνσταντινούπολη».

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μαρξ, ενώ παραθέτει το πλήρες κείμενο της τουρκικής νότας, παραλείπει την ελληνική.

«Στις 3 του μηνός, ο Μεταξάς έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, για να τον ακολουθήσουν, σε λιγότερο από δεκατέσσερις μέρες, 40 με 50.000 συμπατριώτες του. Καμιά πρεσβεία δεν ήθελε να αναλάβει σαν προσωρινός αντικαταστάτης του για τη διεκπεραίωση της τρέχουσας εργασίας. Ο αυστριακός πρέσβυς αρνήθηκε με το αιτιολογικό ότι, αφού

η Αγγλία και η Γαλλία είναι οι προστάτιδες δυνάμεις της Ελλάδας, ήταν καθήκον των δικών τους πρεσβειών να εκπροσωπούν την Ελλάδα στο διάστημα αυτό. Η Πρωσία δεν δεχόταν επειδή είχε αρνηθεί η Αυστρία. Οι πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας δήλωσαν ότι δεν ήταν κατάλληλος ο χρόνος για να γίνουν εκπρόσωποι του Μεταξά. Οι ε-

πιτετραμμένοι των μικρότερων δυνάμεων φρόντισαν επιμελώς να αποφύγουν την οποιαδήποτε εκδήλωση, είτε συμπαθείας είτε αντιπαθείας. Έτσι, ο Μεταξάς αναγκάστηκε να αφήσει πίσω ένα δικό του ακόλουθο. Αλλά γρήγορα ανακαλύφθηκε ότι ο αντικαταστάτης του, κάνοντας κατάχρηση της εξουσίας που είχε παραχωρήσει η Πύλη, βάλθηκε να μοιράζει διαβατήρια στους Έλληνες ραγιάδες για να μπορέσουν να συνδεθούν με τους αντάρτες στην Αλβανία. Αυτό, είχε σαν αποτέλεσμα οι λειτουργίες της ελληνικής πρεσβείας να έχουν τελείως ανασταλεί και την έκδοση διαβατηρίων να την έχει τώρα αναλάβει μια επιτροπή από δύο Τούρκους και δύο ραγιάδες.

Ταυτόχρονα, αναρτήθηκε ανακοίνωση ότι όποιος υπήκοος του Βασιλείου της Ελλάδας το επιθυμούσε, μπορούσε να γίνει υπήκοος του Σουλτάνου, αν εύρισκε δύο ενηπόληπτα πρόσωπα να εγγυηθούν για την καλή του διαγωγή. Επειδή οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης διατύπωσαν έντονες απειλές ότι θάβαζαν φωτιά στην Κωνσταντινούπολη και θα την λεηλατούσαν πριν φύγουν, η Κυβέρνηση έχει λάβει έκτακτα μέτρα. Οι Τούρκοι περιπολούν μέρα νύχτα και στην προκυμαία του Πέρα βρίσκονται πενήντα κανόνια. Από το ηλιοβασίλεμα μέχρι τα μεσάνυχτα, όποιος κυκλοφορεί στους δρόμους και στα χωράφια, πεζός ή έφιππος, πρέπει να κρατάει ένα φανάρι μετά τα μεσάνυχτα απαγορεύεται κάθε κυκλοφορία. Ένα άλλο διάταγμα απαγορεύει την εξαγωγή σιταριού. Στους Έλληνες που ασπάζονται τη Λατινική θρησκεία, επιτράπηκε να μείνουν με ευθύνη των Λατίνων Επισκόπων του Πέρα... Οι κάτοικοι της Νήσου Ύδρας έχουν υποβάλει αίτηση στην Πύλη, όπου αποδοκιμάζουν έντονα την Ελληνική ανταρσία και

παρακαλούν την Κυβέρνηση να τους εξαιρέσει από τα γενικά μέτρα. Έχει έρθει επίσης μια αντιπροσωπεία των Ελλήνων υπηκόων της Πύλης από τα Τρίκαλα της Θεσσαλίας, ζητώντας αποτελεσματική προστασία από τους Έλληνες ληστές, αφού ολόκληρα χωριά έγιναν στάχτη απ' αυτούς και οι κάτοικοι τους, χωρίς διάκριση φύλου ή ηλικίας, σύρθηκαν στα σύνορα όπου βασανίστηκαν με τον πιο άγριο τρόπο.

Αισθήματα αμφιβολίας, δυσπιστίας και έχθρας κατά των Δυτικών συμμάχων τους διακατέχουν τους Τούρκους, που έχουν αρχίσει να θεωρούν τη Γαλλία και την Αγγλία σαν πιο επικίνδυνους εχθρούς απ' τον ίδιο τον Τσάρο και η γενική κατακραυγή είναι: «Θέλουν να εκθρονίσουν τον Σουλτάνο και να μοιράσουν τη γη —θα μας κάνουν σκλάβους του Χριστιανικού πληθυσμού». Με το να αποβιβάσθουν νότια της Κωνσταντινούπολης, αντί βόρεια της Βάρνας, οι σύμμαχοι οχυρώνουν την Καλλίπολη κατά των ιδίων των Τούρκων. Η έκταση πάνω στην οποία βρίσκεται το χωριό είναι μια μακριά χερσόνησος, που ενώνεται με την ηπειρωτική γη μ' ένα στενό ισθμό και είναι θαυμάσια φτιαγμένη για οχυρό επιδρομέων. Εδώ ήταν που παλιά οι Γενοβέζοι αντιστάθηκαν στους Έλληνες Αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου, ο διορισμός του νέου Μεγάλου Μουφτή προκάλεσε αγανάκτηση στους ορθόδοξους Μωαμεθανούς, αφού τον θεωρούν σχεδόν σαν όργανο του Ελληνικού κλήρου και οι Τούρκοι αρχίζουν να διαπνέονται από το έντονο αίσθημα ότι καλύτερα θα ήταν να είχαν υποκύψει στο αίτημα του Νικολάου παρά να γίνουν το κλωτσοσκούφι ενός συναφιού απλήστων Δυνάμεων».

ανρι λεφεβρ

ΧΕΓΚΕΛ
ΜΑΡΞ
ΝΙΤΣΕ

η το βασίλειο των σκιών

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΤΤΑ

ΑΝΡΙ ΛΕΦΕΒΡ

ΧΕΓΚΕΛ - ΜΑΡΞ -
ΝΙΤΣΕ

Ο σύγχρονος κόσμος είναι έγγελιανός. Είναι μαρξιστικός. Είναι νιτσεϊκός. Καμιά από τούτες τις προτάσεις δεν έχει, αυτή καθαυτή, τίποτα τό παράδοξο. Διατυπωμένες όμως και οι τρεις σαν ένότητα, έχουν κάτι τό αφόρητα αλλόκοτο. Πώς μπορεί ο σύγχρονος κόσμος νά βρίσκεται ταυτόχρονα υπό την επήρεια τόσο διαφορετικών, αντίθετων σέ πολλά σημεία, και μάλιστα ασυμβίβαστων μεταξύ τους κοσμοθεωριών;

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 6 (Πάροδος 'Ακαδημίας)
Τηλ. 3615.783

Πάνω στην κρίση της μαρξιστικής θεωρίας

του Νίκου Μουζέλη

Μετά την εντυπωσιακή αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα μαρξιστικά κείμενα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 και '70, τόσο οι οπαδοί, όσο και οι αντίπαλοι του Μαρξισμού, αναγνωρίζουν τώρα και μιλάνε ανοιχτά για τις βασικές θεωρητικές αδυναμίες της Μαρξιστικής θεωρίας.

Το κύριο επιχείρημα του Gregor McLennan στο βιβλίο του: «Ο Μαρξισμός και οι Μεθοδολογίες της Ιστορίας», είναι ότι, οι τελευταίες επιστημολογικές εξελίξεις στην Μαρξιστική φιλοσοφία της επιστήμης, αν ληφθούν υπόψη σοβαρά, μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στην αντιμετώπιση των σύγχρονων αδιεξόδων της Μαρξιστικής θεωρίας.

Το ενδιαφέρον και η καινοτομία της συνεισφοράς του McLennan στη συνεχιζόμενη συζήτηση για την κρίση και τις μελλοντικές προοπτικές της Μαρξιστικής θεωρίας, έγκεινται στο ότι ο συγγραφέας, αναπτύσσοντας τα βασικά του επιχειρήματα, δεν περιορίζεται σε μια αφαιρετική θεωρητικοποίηση. Με έναν τρόπο, που δείχνει ευρυμάθεια και οξύνοια σκέψης, ασχολείται με πολυάριθμες εργασίες στους τομείς της επιστημολογίας, της φιλοσοφίας της ιστορίας, της ιστορικής μεθοδολογίας και της ιστοριογραφίας. Πιο συγκεκριμένα: εξετάζει τις πολυσύνθετες διασυνδέσεις ανάμεσα σε τρεις κατηγορίες κειμένων, που τοποθετούνται σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης.

α. πρόσφατες φιλοσοφικές έρευνες, σχετικές με τη φύση του ιστορικού υλισμού και της διαλεκτικής, τον ρεαλισμό, σαν θεωρία της γνώσης, και τη συγγένειά του με τον Μαρξισμό, τις λειτουργιστικές ερμηνείες και τη συγγένειά τους με τους Μαρξιστικούς «νόμους»-τάσεις, την καταλληλότητα της αναλυτικής φιλοσοφίας της ιστορίας για την Μαρξιστική θεωρία κτλ.

β. μεθοδολογικά «μανιφέστα» ιστορικών, όπως εμφανίζονται ή συνδέονται με ιδιαίτερα ιστορικά ρεύματα στο πεδίο της ιστοριογραφίας (κοινωνική ιστορία, θεωρία της εργασίας και του φεμινισμού, γαλλική Σχολή των "Annales")

γ. ειδικές ιστορικές εργασίες πάνω σε συγκεκριμένα θέματα. Στον τομέα αυτό, ο McLennan εξετάζει κριτικά τα ιστορικά κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς για τη Γαλλία, την εργασία του Soboul για τη Γαλλική Επανάσταση και την πολυσύνθετη διαμάχη, σχετικά με την θεωρία της «εργατικής αριστοκρατίας» — μια διαμάχη, που άρχισε από τον Λένιν και μετά.

Επειδή υπάρχουν περιορισμοί στην έκταση αυτού του άρθρου μου, και επειδή, στην ιδιαίτερα πυκνή εργασία του McLennan, θίγονται πάρα πολλά ζητήματα, θα περιοριστώ σε μια εκτίμηση των βασικών του θέσεων.

Η βασική προβληματική του McLennan

Η πρώτη κύρια θέση είναι η αναντίρρητη ιδέα, ότι η φιλοσοφία γενικά, και οι επιστημολογικές θεωρήσεις ειδικότερα, δεν μπορούν εύκολα να διαχωριστούν από την ιστορική έρευνα, και ότι η προσπάθεια διαφόρων εμπειριστών ιστορικών να επιβάλουν έναν αυστηρό καταμερισμό εργασίας και να εξαλείψουν τα επιστημολογικά ερωτήματα από τους ειδικότερους τομείς του ενδιαφέροντός τους, είναι μια προσπάθεια τελείως άκαρπη.

Η επιχειρηματολογία του McLennan γίνεται πιο ενδιαφέρουσα, αλλά και πιο αμφισβητήσιμη, όταν, στη συνέχεια, υποστηρίζει, ότι ένας ορισμένος τύπος ρεαλιστικής επιστημολογίας — που διατρέχει το έργο του Μαρξ και που πρόσφατα έχει αναπτυχθεί πιο συστηματικά και με μεγαλύτερη σαφήνεια από μαρξιστές φιλόσοφους των θετικών επιστημών — μπορεί να συμβάλει στο να αποφευχθούν τελεολογικές και ουσιοκρατικές (εσσεσιαλιστικές) θεωρήσεις των ιστορικών εξελίξεων, που αφθονούν στη Μαρξιστική παράδοση. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το συγγραφέα, η αποφυγή της ουσιοκρατικής αντίληψης μπορεί να επιτευχθεί, χωρίς να ξαναγυρίσουμε σε α-θεωρητικές, εμπειριστικές θεωρήσεις της κοινωνίας — δηλαδή, χωρίς να απορρίψουμε το βασικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού.

Αν και ο Μαρξ δεν έδωσε συστηματική προσοχή σε επιστημολογικά ζητήματα, μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε στο έργο του τη θεμελιώδη ρεαλιστική αρχή, σύμφωνα με την οποία, η εξωτερική πραγματικότητα ή τα υλικά αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από τη γνώση ή τη συνείδηση που έχουμε γι' αυτά. Επίσης, μπορούμε να διακρίνουμε στον Μαρξ έναν αντι-εμπειριστικό προσανατολισμό, που τονίζει την αναγκαιότητα της αφαίρεσης και της θεωρητικοποίησης, σαν ένα μέσον για να αντιληφθούμε τις πραγματικές δομές, που βρίσκονται κάτω από τα επιφανειακά γεγονότα και τις μακρόχρονες ιστορικές εξελίξεις. Ορισμένοι νεο-ρεαλιστές φιλόσοφοι με μαρξιστικό προσανατολισμό, όπως ο Roy Bhaskar, ο David-Hillel Ruben και άλλοι προσπάθησαν να συνδέσουν συστηματικά τα παραπάνω δύο στοιχεία, επιδιώκοντας να ξεπεράσουν τόσο τις χονδροειδείς, αντανakλαστικές (reflectionist) εκδοχές της ρεαλιστικής επιστημολογίας, όσο και «... τον ανορθολογισμό ή τον υποκειμενισμό, που τόσο συχνά συνοδεύουν διάφορες ανθρωπιστικές ή νεο-Καντιανές πεποιθήσεις... Για τους νεο-ρεαλιστές, ο ιστορικός υλισμός, σαν ένα βασικό συστατικό στοιχείο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ακολουθεί αυτά τα κριτήρια (δηλαδή τον αντι-εμπειρισμό και τον αντι-υποκειμενισμό, ΣΣ). Χρησιμοποιώντας την θεωρητική αφαίρεση, ο Μαρξισμός διατυπώνει το αξίωμα περί των γενεσιουργών μηχανισμών στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής, που βοηθούν να εξηγήσουμε τη φύση και την εξέλιξη των ιστορικών και εμπειρικών προβλημάτων ή φαινομένων. Οι κοινωνικές μορφές, οι συγκυρίες και οι στρατηγικές πρέπει να εννοηθούν με όρους θεωρητικά εκφραζόμενων τάσεων, που έχουν μεν πραγματική, δομική υπόσταση (status), αλλά δεν είναι εμπειρικά διαφανείς» (σελ. 32).

Κατά τον McLennan, η παραπάνω εκδοχή της ρεαλιστικής επιστημολογίας αποκρούει το διπλό κίνδυνο: της ουσιοκρατικής αντίληψης και του εμπειρισμού. Όσον αφορά την ουσιοκρατική αντίληψη, η έμφαση που δίνεται στις «τάσεις», — οι οποίες έχουν μια πραγματική δομική υπόσταση, αν και δεν γί-

1. Gregor McLennan, *Marxism and the methodology of History*, Verso, New

Left Books, Λονδίνο, 1981.

νονται άμεσα αντιληπτές— αποθαρρύνει την ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων που γίνεται στη βάση των «σιδηρών νόμων» ή των σταδιακά αναπτυσσόμενων «ουσιών»/εννοιών. Κατά το συγγραφέα, τέτοιες ουσιοκρατικές τάσεις βρίσκονται όχι μόνο στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, αλλά και σε αναλύσεις του Μαρξ που είναι προσανατολισμένες περισσότερο στην ιστορική θεώρηση, καθώς, βέβαια, και σε έργα πολλών ιστορικών μαρξιστικών τάσεων. Ο Soboul, λόγου χάρη, στην κλασική του μελέτη για την Γαλλική Επανάσταση, χρησιμοποιεί, συχνά, επιχειρήματα, που κλίνουν προς την ουσιοκρατική αντίληψη: αντικειμενικές εξελίξεις μετασχηματίζονται αβίαστα και αναδρομικά σε «στόχους» της αστικής τάξης (η οποία συχνά παρουσιάζεται ανθρωπομορφικά), όλες οι δυνάμεις ή οι ομάδες προσδιορίζονται σαν εκπρόσωποι συγκεκριμένων ταξικών συμφερόντων· γενικότερα, αυτό που φαίνεται να αποτελεί την κυρίαρχη κινητήρια δύναμη, είναι η βαθύτερη ουσία ή η «λογική» της μετάβασης από το φεουδαρχικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, και όχι οι συγκεκριμένες δομικές τάσεις και κοινωνικές συγκρούσεις.

Πάντως, ο McLennan πιστεύει ότι τα έντονα ουσιοκρατικά/τελεολογικά στοιχεία, που μπορεί να βρει κανείς στην Μαρξιστική παράδοση, δεν είναι εγγενή στον ιστορικό υλισμό. Ο ιστορικός υλισμός μπορεί να αποφύγει την ουσιοκρατική αντίληψη, χωρίς να χάσει την ιδιαιτερότητά του και χωρίς να αναθεωρήσει σε βάθος τις βασικές του αρχές. Είναι από αυτήν τη σκοπιά που ο συγγραφέας εξετάζει διάφορες ερμηνείες του ιστορικού υλισμού, προκειμένου να εκτιμήσει ποια ερμηνεία αποφεύγει τόσο την ουσιοκρατική αντίληψη, όσο και τον εμπειρισμό. Διακρίνει τις ερμηνείες που δίνουν κύρια έμφαση στις δυνάμεις της παραγωγής (πχ. η πρόσφατη λειτουργιστική αναδιατύπωση του ιστορικού υλισμού από τον G. Cohen)² εκείνες, που ακολουθούν την παράδοση του Λούκατς και που τονίζουν πιο πολύ τις σχέσεις της παραγωγής, όπως επίσης τις στρουκτουραλιστικές ερμηνείες (πχ. των Αλτουσέρ, Πουλαντζά), οι οποίες έχουν διατυπώσει μια ποικιλία θεωρήσεων σχετικά με τη "συνάρθρωση" δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Ο McLennan επιλέγει με επιφυλάξεις την στρουκτουραλιστική ερμηνεία, αν και η έμφαση που δίνει στους φορείς δράσης και στην αναγκαιότητα να συνδυαστεί η λειτουργιστική με την αιτιοκρατική ανάλυση, διαφοροποιεί καθαρά τη θέση του από την αλτουσεριανή αντίληψη του υποκειμένου ως απλού «φορέα δομών».

Νεο-ρεαλιστική Επιστημολογία και Ιστορικός Υλισμός

Α Έχοντας παρουσιάσει πολύ συνοπτικά τις κυριότερες, κατά τη γνώμη μου, θέσεις του McLennan, θα ήθελα, πρώτον, να συγκεντρώσω την προσοχή μου στη βασική θέση του συγγραφέα, ότι μια ρεαλιστική επιστημολογία που είναι αντίθετη τόσο στην ουσιοκρατική αντίληψη, όσο και στον εμπειρισμό, είναι πάρα πολύ σύμφωνη με τον ιστορικό υλισμό—ή μάλλον, με την ευρεία, μη-δογματική ερμηνεία του ιστορικού υλισμού που μας παρουσιάζει ο συγγραφέας.

Η προβληματικότητα αυτής της θέσης γίνεται φανερή, όταν προσπαθήσει κανείς, μέσα σε μαρξιστικά πλαίσια, να μελετήσει πολιτικά και πολιτισμικά φαινόμενα, με έναν τρόπο που να σέβεται τη «σχετική αυτονομία» και ιδιαιτερότητά τους. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τον ισχυρισμό του συγγραφέα, ότι η λειτουργιστική θεώρηση πρέπει πάντα να συμπληρώνεται από μια αιτιοκρατική ανάλυση, (δηλ. μια ανάλυση που να χρησιμοποιεί τις έννοιες της κοινωνικής δράσης, της στρατηγικής των ενεργών υποκειμένων, των τυχαίων γεγονό-

των κτλ.). Μπορεί η δομική/λειτουργιστική ανάλυση να εφαρμοστεί σε κάθε θεσμική σφαίρα ενός κοινωνικού σχηματισμού (οικονομική, πολιτική, πολιτισμική), ή μήπως προσιδιάζει περισσότερο στο οικονομικό επίπεδο;

Αν υιοθετήσουμε την τελευταία θέση (όπως κάνει ο συγγραφέας, αλλά και πολλοί μαρξιστές, που επιμένουν να καθιερώσουν την «υλική» φύση και «προτεραιότητα» της υλικής βάσης), τότε η τάση κατά κανόνα είναι να εξισώνουμε λίγο-πολύ το *δομικό* με το *υλικό* από τη μιά, και, από την άλλη, τη δράση, το τυχαίο, το συγκυριακό με το μη υλικό, ή το ιδεατό. Και όταν η διάκριση αυτή εφαρμόζεται σε έναν πολυσύνθετο κοινωνικό σχηματισμό και στις θεσμικές του σφαίρες, οι δομές και οι τάσεις τους τοποθετούνται στο επίπεδο της οικονομικής βάσης, ενώ η ανάλυση της κοινωνικής δράσης ανάγεται στο πολιτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο³.

Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο καθιερύεται η προτεραιότητα του οικονομικού στοιχείου, είναι ιδιαίτερα αμφίβολος. Δεν μπορώ να διακρίνω καμιά εύλογη αιτία, που να μπορεί να νομιμοποιεί τον περιορισμό της δομικής ανάλυσης στο επίπεδο της οικονομίας, ή του τρόπου παραγωγής. Δεν υπάρχουν, άραγε, δομικές τάσεις που να λειτουργούν στο καθαρά πολιτικό επίπεδο; Γιατί, λόγου χάρη, δεν μπορούμε να μιλάμε για τις δομικές τάσεις ενός τρόπου κυριαρχίας, με τον ίδιο τρόπο που μιλάμε για τους νόμους-τάσεις των τρόπων παραγωγής; Εάν η απάντηση είναι ότι δεν μπορούμε, επειδή οι οικονομικοί δομικοί καταναγκασμοί είναι, κατά κάποιο τρόπο, πιο «πραγματικοί» ή «υλικοί» από τους πολιτικούς, τότε θα πρέπει κανείς να δείξει σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η υλικότητα της οικονομίας.

Με ποια έννοια, π.χ., οι στρατιωτικές ή οι διοικητικές τεχνολογίες είναι λιγότερο υλικές ή λιγότερο περιοριστικές από την οικονομική τεχνολογία; Ή, με ποια έννοια οι δομικές τάσεις προς την κατεύθυνση της επέκτασης του κράτους, ή η συγκέντρωση των «μέσων της διοίκησης» στην κορυφή είναι λιγότερο καταναγκαστικές από τις τάσεις συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής; Οι πρώτες δεν θέτουν περιορισμούς στα ενεργά υποκείμενα όσο και οι δεύτερες; Νομίζω ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να περιοριστεί η ιδέα των δομικών τάσεων ή καταναγκασμών στο επίπεδο της οικονομίας, είναι απαράδεκτη. Εάν δέχεται κανείς τη διάκριση δομής/δράσης, είναι αρκετά φανερό, ότι μπορεί να την εφαρμόσει τόσο στον οικονομικό, όσο και στον μη οικονομικό χώρο. Σε όλες τις θεσμικές σφαίρες μπορεί κανείς να προσδιορίσει δομικές τάσεις, που λίγο-πολύ θέτουν αυστηρούς περιορισμούς στις στρατηγικές και τα σχέδια των ενεργών υποκειμένων.

Β Ο McLennan μπορεί, βέβαια, να προβάλλει το επιχείρημα ότι η παραπάνω θέση, αν και δεν διατυπώνεται στο βιβλίο του, δεν είναι ασυμβίβαστη με τον ιστορικό υλισμό. Σε τελευταία ανάλυση, τόσο ο Αλτουσέρ όσο και ο Πουλαντζάς την έχουν υιοθετήσει: προσδιορίζουν στο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, ειδικούς δομικούς περιορισμούς και αντιφάσεις, που η συνολική τους διαμόρφωση καθορίζει την πρακτική των φορέων δράσης³. Αλλά μια τέτοια θέση δημιουργεί άλλου είδους περιπλοκές. Αφήνοντας κατά μέρος το πρόβλημα της παρουσίας των φορέων δράσης με τη μορφή ανδρείκελων στο μαρξισμό του Αλτουσέρ, η αποδοχή δομικών τάσεων και αντιφάσεων στη σφαίρα της πολιτικής και της ιδεολογίας δεν μας οδηγεί πολύ μακριά, αφού δεν υπάρχει κανένας τρόπος να εννοιολογήσουμε τέτοιου είδους αντιφάσεις με μη οικονομικούς όρους. Για παράδειγμα, αν η ιδέα του τρόπου παραγωγής μας παρέχει ένα σύνολο εννοιών (πχ. δυνάμεις, σχέσεις παραγωγής), μέσω των οποίων μπορεί κανείς να προσδιορίσει δομικές αντιφάσεις και «νόμους-τάσεις» στο επίπεδο

2. Ο McLennan φαίνεται να δέχεται αυτήν την εκδοχή, αφού γι' αυτόν οι δομικές εξηγήσεις έχουν αποκλειστικά να κάνουν με τις τάσεις του τρόπου παραγωγής (βλ. σελ. 231).

3. Βλέπε Ν. Πουλαντάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο σύγχρονο Καπιταλισμό*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1981.

της οικονομίας, πού είναι οι ισοδύναμες έννοιες στο επίπεδο της πολιτικής και του Κράτους;

Η απάντηση είναι ότι δεν υπάρχουν. Αν και βρίσκει κανείς σχετικά σημεία αναφοράς και υπαινιγμούς, τόσο στο έργο του Μαρξ όσο και σε ορισμένους νεότερους θεωρητικούς⁴, δεν υπάρχουν έννοιες-εργαλεία πλήρως επεξεργασμένα στα πλαίσια του Μαρξισμού, μέσω των οποίων να μπορούν να μελετηθούν τα πολιτικά φαινόμενα με τρόπο που να τους αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα και η εσωτερική δυναμική. Η αδιάσπαστη παράδοση από τον Μαρξ και μετά είναι να εννοιολογούνται οι πολιτικές δομές με οικονομικούς όρους. Έτσι, το Κράτος νοείται, είτε στη βάση των προϋποθέσεων αναπαραγωγής και επέκτασης του τρόπου παραγωγής, είτε στη βάση ταξικών όρων. Και όσες φορές ορισμένοι μαρξιστές, ευαίσθητοι στην έννοια της «σχετικής αυτονομίας», αντικρούουν την ανάλυση του Κράτους ως «εργαλείου» της άρχουσας τάξης, ή ως παθητικού δημιουργήματος της «λογικής» του τρόπου παραγωγής, δεν έχουν τίποτε να βάλουν στη θέση τους —με αποτέλεσμα, αργά ή γρήγορα, να υποτροπιάζουν σε οικονομιστικές θεωρήσεις του κράτους⁵. Έτσι, λόγου χάρη, ο Πουλαντζάς προσπάθησε να ξεπεράσει τη θεώρηση του κράτους «εργαλείου» με το επιχείρημα ότι το κράτος χρειάζεται «σχετική αυτονομία» απέναντι στα επιμέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, επειδή το έργο του είναι να εξασφαλίσει τη συνολική αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Και όταν, στο τελευταίο του βιβλίο (*Κράτος, Εξουσία και σοσιαλισμός*), προσπαθεί να αποφύγει τους ορισμούς τους κράτους και ως εργαλείου και ως μηχανισμού αναπαραγωγής του τρόπου παραγωγής, καταλήγει πάλι σε μια πιο πολύπλοκη οικονομιστική εννοιολόγηση: το καπιταλιστικό κράτος δεν είναι ούτε όργανο/αντικείμενο, ούτε υποκείμενο, αλλά ένα πεδίο στο οποίο οι ταξικές αντιφάσεις και ανταγωνισμοί αναπαράγονται με συμπυκνωμένη μορφή⁶.

Όσο ευφυείς κι αν είναι αυτές οι διατυπώσεις, παληές και νέες, βασίζονται όλες σε έννοιες που προέρχονται από τη σφαίρα της οικονομίας (τάξεις, τρόπος παραγωγής). Οι σφαίρες της πολιτικής και της κουλτούρας ποτέ δεν εννοιολογούνται με τρόπο που να τους προσιδιάζει θεωρούνται πάντοτε σαν «συνθήκες ύπαρξης» της οικονομικής βάσης. Δεν εξετάζεται ποτέ το πρόβλημα αντίστροφα, δεν εξετάζονται ποτέ οι συνθήκες ύπαρξης των πολιτικών δομών δεν εννοιολογούνται ποτέ οι πολιτικές ομάδες και οι ομάδες συμφερόντων, σύμφωνα με τους όρους αναπαραγωγής ή τις αντιφάσεις του ίδιου του πολιτικού συστήματος.

Επειδή υπάρχει αυτό το εντυπωσιακό χάσμα, αυτός ο κενός χώρος στη μαρξιστική θεωρία της πολιτικής επιστήμης, είναι αδύνατο να αποφευχθεί το δίλημμα μεταξύ ουσιοκρατικής αντίληψης και εμπειρισμού, οποιαδήποτε επιστημολογική θέση κι αν υιοθετηθεί. Θέτοντας το πρόβλημα με διαφορετικούς όρους: όσο έντονα αντιουσιοκρατικό και αντιεμπειριστικό προσανατολισμό κι αν έχει η νεο-ρεαλιστική επιστημολογία, είναι ασυμβίβαστη με τις σημερινές εκδοχές του ιστορικού υλισμού. Γιατί, είτε πρέπει να εξακολουθήσουμε να εννοιολογούμε το Κράτος στη βάση ταξικών όρων, ή όρων του τρόπου παραγωγής —οπότε πέφτουμε στην παγίδα της ουσιοκρατικής αντίληψης— είτε απορρίπτουμε συνολικά την εννοιολόγηση που γίνεται με οικονομολογικούς όρους, χωρίς να βάζουμε τίποτε άλλο

στη θέση της, οπότε βρισκόμαστε μπροστά στο αδιέξοδο του εμπειρισμού.

Για να κάνω τη θέση μου πιο συγκεκριμένη, θα εξετάσω συνοπτικά μερικά από τα παραδείγματα που δίνει ο ίδιος ο McLennan. Ο ιστορικός G.V. Taylor προβάλλει το επιχείρημα —αντίθετα προς τη μαρξιστική ερμηνεία που δίνει ο Soboul για τη Γαλλική Επανάσταση σαν επανάσταση «αστική»— ότι αυτή ήταν κατά κύριο λόγο *πολιτική* επανάσταση, με κοινωνικές συνέπειες ευνοϊκές για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον McLennan: «*Η ιδέα αυτή είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή από τον Soboul επειδή έχει μια ουσιοκρατική αντίληψη των κοινωνικών τάξεων*». Κατά τον McLennan, η πολιτική επανάσταση μπορεί να μεταφρασθεί, χωρίς καμιά αρνητική συνέπεια, σαν «*επανάσταση που δεν έχει κανέναν άμεσο ταξικό προσδιορισμό*». Η αρνητική συνέπεια, βέβαια, είναι ότι έτσι φτάνουμε στον εμπειρισμό. Γιατί, αν υποθέσουμε ότι η Γαλλική Επανάσταση ήταν, κατά κύριο λόγο, μια πολιτική εξέγερση με «*κανέναν άμεσο ταξικό προσδιορισμό*», τότε τίθεται το πρόβλημα των εννοιολογικών εργαλείων που διαθέτει ο ιστορικός υλισμός για μια μη-εμπειριστική εξέταση των δομικών αντιφάσεων και αγώνων, που συνδέονται άμεσα με την εμφάνιση και δυναμική εξέλιξη αυτής της εξέγερσης.

Ας πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα, που σχετίζεται με το σύνθετο πρόβλημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης των τάξεων. Ο McLennan πιστεύει ότι ο Soboul, υιοθετώντας την ταξική αναγωγιστική μέθοδο, αγνοεί συχνά τις ετερογενείς ταξικές θέσεις εκείνων που είναι ενταγμένοι και δρουν μέσα σε ένα πολιτικό κόμμα, και, χωρίς πολλούς ενδοιασμούς, χαρακτηρίζει τους πολιτικούς σχηματισμούς (που, από ταξική άποψη, έχουν ετερογενή σύνθεση), σαν αντιπρόσωπους μιας ολόκληρης τάξης. Προβάλλει το επιχείρημα, π.χ., ότι οι Γιρονδίνοι ήταν οι αντιπρόσωποι της αστικής τάξης —αν και «... πολλοί κριτικοί δεν βρίσκουν καμιά εμπειρική διαφορά ανάμεσα στους Ορεινούς και τους Γιρονδίνους» (σελ. 188). Επιπλέον, και οι δύο πολιτικές δυνάμεις περιλαμβάνουν στους κόλπους τους στοιχεία από όλες τις τάξεις. Το ίδιο ισχύει και για τους *sans-culotte**, που ήταν «... μια ετερογενής, εσωτερικά διαιρεμένη πολιτική δύναμη» (σελ. 190).

Για τον McLennan τώρα, ο ιστορικός υλισμός μπορεί να αποφύγει την ουσιοκρατική αντίληψη του Soboul, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη ποικίλων ταξικών μερίδων μέσα σε ένα και μόνον πολιτικό οργανισμό, ή «... *την πολλαπλότητα των πολιτικών διαφοροποιήσεων μέσα σε μια τάξη*» (σελ. 189). Το να επισημάνουμε όμως ταξικές υποδιαίρεσεις στους κόλπους των Γιρονδίνων ή των Ορεινών, αυτό ελάχιστα μπορεί να μας βοηθήσει, στο να εξηγήσουμε τη βασική διατομή μεταξύ τους. Αν υποθέσουμε (και αυτό είναι ένα εμπειρικό ερώτημα που δεν έχω τις απαραίτητες γνώσεις για να το συζητήσω), ότι η δομική βάση της διατομής μεταξύ των δύο αυτών κύριων πολιτικών δυνάμεων έχει μία αμεσότερη πολιτική, παρά οικονομική, θεμελίωση, αυτό δεν μας βοηθάει πάρα πολύ στο να προσφύγουμε σε μια ανάλυση των ταξικών μερίδων —αν και η ανάλυση καθαυτή είναι χρήσιμη.

Όταν υπάρχει ένα σημαντικό πολιτικό σχίσμα, και συναντάμε και στις δύο πλευρές του κατηγορίες όλων των τάξεων, τότε είτε πρέπει να δεχτούμε την εμπειριστική άποψη του συμβατικού ιστορικού —ότι, δηλαδή, ο βασικός πολιτικός ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πλευρών βασίζεται σε αποκλειστικά συγκυριακούς λόγους— είτε πρέπει να αναζητήσουμε τις

4. Για μια πρόσφατη προσπάθεια εννοιολόγησης των πολιτικών αντιφάσεων κατά μη-οικονομιστικό τρόπο, βλ., E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο, 1977.

5. Για μια τυπολογία και ανάλυση διαφόρων ειδών αναγωγισμού στις Μαρξιστικές Θεωρίες περί Κράτους, βλ., N. Mouzelis, *Types of reductionism in Marxist Theory*, Telos, Φθινόπωρο, 1980.

6. Βλ. Νίκος Πουλαντζάς, «*Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*», Εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα, 1982.

* Έτσι ονόμασαν τους επαναστάτες οι ευγενείς, στο καθεστώς της Εθνικής Συνέλευσης (21 Σεπτ. 1792 -26 Οκτωβ. 1795). Η ονομασία οφείλεται στο ότι οι επαναστάτες φόρεσαν παντελόνια αντί της γαλλικής κυλότητας.

δομικές εξηγήσεις όχι μόνον στο χώρο της οικονομίας, αλλά και σε άλλους μη οικονομικούς χώρους.

Αυτήν την τελευταία εναλλακτική δυνατότητα την παραβλέπουν τόσο οι συμβατικοί ιστορικοί, όσο και οι μαρξιστές. Συγκεκριμένα, ο McLennan, ταυτίζοντας το δομικό και υλικό στοιχείο με το «οικονομικό», παρουσιάζει διαρκώς στον αναγνώστη μία ψευδή «διχοτομία»: είτε υιοθετεί κανείς τον εμπειρισμό, είτε δέχεται την έμφαση που δίνει ο ιστορικός υλισμός στις δυνάμεις και στις σχέσεις παραγωγής. Η ιδέα ότι μη-οικονομικοί δομικοί περιορισμοί και τάσεις μπορούν να προσφέρουν μια μη συγκυριακή ανάλυση ορισμένων πολιτικών εξελίξεων, δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη.

Μονισμός και πλουραλισμός

Α Η έλλειψη επαρκούς εννοιολόγησης των μη-οικονομικών τομέων, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το γιατί ο McLennan (όπως και πολλοί άλλοι μαρξιστές) αντιμετωπίζει το δίλημμα μεταξύ μονισμού και πλουραλισμού με έναν τρόπο που οδηγεί σε παρερμηνείες. Κατά τον McLennan, η νεο-ρεαλιστική επιστημολογία, αποφεύγοντας την ουσιοκρατική αντίληψη και τον εμπειρισμό, βοηθάει τον μελετητή να αποφύγει και τα δύο· δηλαδή τόσο τον μονισμό, με βάση τον οποίο η ιστορία νοείται σαν σταδιακή ανάπτυξη μιας και μόνης αιτίας (πχ. των δυνάμεων της παραγωγής), όσο και τον αιτιοκρατικό πλουραλισμό των μη-μαρξιστών εμπειριστών, που η ερμηνεία τους για τα ιστορικά φαινόμενα συνίσταται σε έναν ατελείωτο πίνακα παραγόντων ή αιτιών. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι «οι δομικές τάσεις πρέπει να συμπληρώνονται με τις έννοιες της ατομικής δράσης, των φυσικών αιτιών και των «τυχαίων» περιστάσεων. Οι ιστορικές εξελίξεις εξαρτώνται επίσης από αυτά τα στοιχεία. Ωστόσο, οι υλικές και κοινωνικές σχέσεις είναι δυνατόν να είναι μακρόχρονες, αποτελεσματικές πραγματικές δομές, που θέτουν σταθερά όρια στη φύση και στην έκταση των πρακτικών επιπτώσεων που έχουν η συγκυρία, ή ακόμα και η κοινωνική δράση. Κατά συνέπεια, δεν είναι αλήθεια, ότι η ιστοριογραφία μπορεί να δεχθεί είτε μία και μόνη αιτιώδη εξήγηση, είτε έναν απεριόριστο αριθμό από αυτές» (σελ. 234).

Αυτός ο συμβιβασμός μεταξύ μονιστικών και πλουραλιστικών εξηγήσεων δεν είναι τόσο ικανοποιητικός όσο φαίνεται από πρώτη ματιά. Πρώτα απ' όλα, πολλοί μη-μαρξιστές κοινωνικοί επιστήμονες και ιστορικοί δεν αποδέχονται την άποψη ότι η ιστοριογραφία «... μπορεί να δεχθεί έναν απεριόριστο αριθμό εξηγήσεων». Ο μαρξισμός, ασφαλώς, δεν έχει το μονοπώλιο στην απόρριψη και του μονισμού και του πλουραλισμού (όπως ορίζονται από τον McLennan). Ο Weber, λόγου χάρη, δεν θα ήταν αντίθετος στην άποψη, ότι οι δομικοί περιορισμοί θέτουν όρια στις διάφορες κοινωνικές στρατηγικές. Θα είχε μόνον αντιρρήσεις, όσον αφορά τις απόπειρες των μαρξιστών να ταυτίσουν, με αποκλειστικό τρόπο, τους δομικούς περιορισμούς με τους οικονομικούς. Όταν ο Weber, π.χ., επιμένει ότι όχι μόνον τα μέσα παραγωγής, αλλά και τα μέσα καταπίεσης και διοίκησης θέτουν σοβαρούς δομικούς περιορισμούς στους φορείς δράσης, σαφώς δεν υποστηρίζει τον τύπο του αστόχαστου αιτιοκρατικού πλουραλισμού, στον οποίο αναφέρεται ο McLennan. Απλώς επισημαίνει, ότι δεν είναι δυνατόν να τεθεί *a priori* το αξίωμα, ότι οι οικονομικές αντιφάσεις και οι ταξικοί αγώνες θα πρέπει να κατέχουν προνομιακή ερμηνευτική θέση σε όλες τις αναλύσεις των κοινωνικών σχηματισμών, ανεξάρτητα από χρόνο και τόπο.

Ο McLennan, με έναν τρόπο που αντιφάσκει καθαρά προς τη γενική του θέση απέναντι στον ιστορικό υλισμό, φαίνεται να αποδέχεται την άποψη του Weber, όταν αναφέρεται και συμ-

φωνεί με τον ισχυρισμό του Anthony Giddens, ότι οι δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής, και οι ταξικοί αγώνες που στηρίζονται σε αυτές, είναι πιο κατάλληλοι για την κατανόηση της δυναμικής των καπιταλιστικών παρά των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τον McLennan, «... οι όροι του (δηλ. του Giddens, ΣΣ) μπορεί να μην είναι οι πιο κατάλληλοι, αλλά επισημαίνει ένα ουσιαστικό σημείο. Στις πρώτες φάσεις του πολιτισμού, "η εξουσία είχε την προτεραιότητα σε σχέση με την κατανομή", με την έννοια ότι ούτε η τεχνική πρόοδος στα εργαλεία παραγωγής, ούτε ο έλεγχος της περιουσίας είχε πρωταρχική σημασία σε αυτόν τον... εξουσιαστικό καταμερισμό της εργασίας» (σελ. 56).

Μια τέτοια θέση, όμως, που υπονομεύει την πίστη του ιστορικού υλισμού στην καθολική προτεραιότητα των δυνάμεων/σχέσεων παραγωγής, δεν οδηγεί αναγκαστικά στον τύπο του πλουραλισμού με τον «απεριόριστο αριθμό των αιτιών», στον οποίο αναφέρεται ο McLennan. Δεν αποκλείει την ιεράρχηση των αιτιών, ή ακόμα και μια δομική ανάλυση που τονίζει τον πρωτεύοντα ρόλο ορισμένων τύπων περιορισμών (οικονομικών, πολιτικών, στρατιωτικών), σε συγκεκριμένες μορφές κοινωνιών, ή σε συγκεκριμένα στάδια ανάπτυξής τους. Αυτό που αποκλείει, είναι η ιδέα, ότι οι δυνάμεις και οι σχέσεις της παραγωγής αποτελούν τη βάση και προσφέρουν την πρωταρχική ερμηνευτική αρχή, ανεξάρτητα τόπου και χρόνου.

Η θέση αυτή δεν είναι απαραίτητο να οδηγήσει στον εμπειρισμό, ή στην αποδοχή ενός «απεριόριστου αριθμού αιτιών». Μπορεί εύκολα να προκύψει από ένα εννοιολογικό πλαίσιο, που συλλαμβάνει τη σχέση μεταξύ οικονομικών και μη-οικονομικών σφαιρών με έναν τέτοιο τρόπο, που η κυριαρχική θέση των πρώτων να μην αποτελεί οργανικό στοιχείο αυτού του τύπου του ορισμού της πολιτικής και πολιτιστικής σφαίρας. Με άλλα λόγια, νομίζω ότι θα πρέπει να απορρίψουμε το παραπλανητικό δίλημμα του McLennan, —δηλαδή είτε να δεχτούμε τη θέση της πρωταρχικής σημασίας του οικονομικού πεδίου, είτε την πλουραλιστική άποψη του «απεριόριστου αριθμού των αιτιών». Γιατί πιστεύω πως μπορούμε κάλλιστα να αποφύγουμε και τα δύο.

Β Τελικά, αν και είναι πέρα από το πλαίσιο αυτού του άρθρου να ασχοληθώ με τη σύνθετη συζήτηση για το θέμα της πρωταρχικής σημασίας του οικονομικού στοιχείου, νομίζω ότι είναι σημαντικό να διακρίνουμε δύο επίπεδα, στα οποία θα πρέπει να εξετασθεί το παραπάνω θέμα: ένα μεθοδολογικό και ένα οντολογικό. Όσον αφορά το δεύτερο, θα συμφωνούσα πλήρως με τον Κολακόφσκι, ότι η προσπάθεια να προσδιορίσουμε κάποια οικονομική βάση, η οποία κατά καθολικό τρόπο είναι πιο σημαντική από άλλες θεσμικές σφαίρες —όπως συμβαίνει με όλες τις στερούμενες συγκεκριμένου πλαισίου αναφοράς καθολικές γενικεύσεις στις κοινωνικές επιστήμες— οδηγεί σε ορισμούς, που είναι είτε εσφαλμένοι είτε ασήμαντοι.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο, η θέση περί της πρωταρχικής σημασίας του οικονομικού στοιχείου, οδηγεί στην άρνηση της διαμόρφωσης εννοιολογικών εργαλείων, που να παίρνουν σοβαρά υπόψη τη σχετική αυτονομία των μη-οικονομικών σφαιρών. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας θεωρητικής τοποθέτησης είναι, για παράδειγμα, η διαρκής εννοιολογική ένδεια της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας. Έτσι, έναν αιώνα μετά το θάνατο του Μαρξ, οι μαρξιστές έχουν να επιδείξουν πολύ λίγα επιτεύγματα σε αυτόν το χώρο. Σε αντίθεση, πχ., προς τον λειτουργισμό του Parsons —που έχει δημιουργήσει ένα πολύ επεξεργασμένο, αν και με σοβαρές αδυναμίες, σώμα εννοιών για την μελέτη των πολιτικών συστημάτων (βλέπε π.χ. τις εργασίες των G. Almond, K. Deutsch, D. Apter, P. Nettl, S. Eisenstadt κτλ.)— στα πλαίσια του μαρξισμού δεν υπάρχει συγκρίσιμος εννοιολογικός εξοπλισμός.

Αυτό που πρέπει να τονισθεί, πάντως, είναι ότι οι οντολογικές και μεθοδολογικές συνέπειες της θέσης περί της πρωταρχικής σημασίας του οικονομικού στοιχείου, δεν είναι απαραίτητο να συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Ακόμα και αν οι μαρξιστές αρνούνται, για τους οποιουσδήποτε λόγους, να εγκαταλείψουν την πίστη τους στην καθολική προτεραιότητα των δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, στο μεθοδολογικό επίπεδο δεν υπάρχει κανένας λόγος να μεταφρασθεί αυτή η πίστη σε μία άρνηση να εννοιοποιηθούν οι σφαίρες της πολιτικής και της κουλτούρας με μη-οικονομολογικούς όρους. Εάν γίνει δεκτή, π.χ., η πρωταρχική σημασία των ταξικών διαιρέσεων και αγώνων στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες (μία θέση που είναι πολύ λογική, και που, όπως είδαμε, την δέχεται και ο McLennan), αυτό δεν απαλλάσσει το μαρξιστή μελετητή από την υποχρέωση, να ορίσει εννοιολογικά το «οικονομικό» και το «πολιτικό» στοιχείο, με τέτοιο τρόπο που η προτεραιότητα του πρώτου, σε σχέση με το δεύτερο, να μην αποτελεί στοιχείο ορισμού των δύο όρων.

Συμπέρασμα

Η κρίση της μαρξιστικής θεωρίας, που αποτελεί αντικείμενο της μελέτης του McLennan, δεν μπορεί να ξεπεραστεί με μian απλή προσφυγή στην επιστημολογία. Η προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα σε αυτό το επίπεδο, είναι το ίδιο ατελέσφορη όσο και οι πρόσφατες απόπειρες που έγιναν για να βρεθούν λύσεις σε άλλους τομείς επιστημονικής σκέψης (όπως στην γλωσσολογία, στην ψυχανάλυση, στη σημειολογία κτλ.). Για ορισμένους θεωρητικούς, στο βαθμό που η κρίση συνδέεται με τον αναγωγιστικό χαρακτήρα του μαρξισμού, δεν υπάρχει καμιά πιθανή λύση: κάθε μη-αναγωγιστική θεωρία της πολιτικής ή της κουλτούρας παύει αυτόματα να είναι μαρξιστική. Για άλλους, μια μη-οικονομιστική, μη-αναγωγιστική πολιτική θεωρία στα πλαίσια του μαρξισμού είναι δυνατή, αρκεί να διαμορφωθούν νέα εννοιολογικά εργαλεία με τα οποία:

α. αφ' ενός μεν θα επιχειρείται η προσέγγιση των πολιτικών φαινομένων, με έναν τρόπο που να μην καθιστά καθαυτό στοιχείο του ορισμού τους τον τύπο της σχέσης που υποτίθεται ότι έχουν με την οικονομία·

β. αφ' ετέρου δε θα γίνεται προσπάθεια να αποφευχθεί ο αναγωγισμός, χωρίς να απορρίπτεται η σφαιρική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων· χωρίς, δηλαδή, να καταλήγουμε στον τύπο της «ουδέτερης» και κατακερματισμένης ανάλυσης των πολιτικών και οικονομικών φαινομένων —έναν τύπο ανάλυσης που συναντάμε στη νεο-κλασική οικονομική σκέψη και στη μη-μαρξιστική πολιτική επιστήμη.

Για να γίνω πιο σαφής, δεν υπάρχει κανένας λόγος, π.χ., που να μας εμποδίζει να χρησιμοποιούμε για την ανάλυση πολιτικών φαινομένων την έννοια του *τρόπου πολιτικής κυριαρχίας*, όπως για την ανάλυση οικονομικών φαινομένων χρησιμοποιούμε την έννοια του *τρόπου παραγωγής*. Έτσι, αν ένας κυρίαρχος τρόπος παραγωγής υποδηλώνει τις σημαντικότερες παραγωγικές δυνάμεις ή τις οικονομικές τεχνολογίες και τις διαδικασίες ελέγχου τους (οι σχέσεις της παραγωγής), ο τρόπος πολιτικής κυριαρχίας μπορεί να υποδηλώσει τις σημαντικότερες πολιτικές τεχνολογίες κυριαρχίας (πχ. τύποι των μέσων διοίκησης, τεχνολογίες πολιτικού προσηλυτισμού, τεχνολογίες πολιτικής καταστολής κτλ.), καθώς επίσης και τους κύριους θεσμοθετημένους τρόπους, με τους οποίους ελέγχονται αυτές οι τεχνολογίες (δηλαδή οι σχέσεις κυριαρχίας). Επιπλέον, με τον ίδιο τρόπο που οι σχέσεις παραγωγής αποτελούν τη βάση για τον σχηματισμό των εκμεταλλευτριών και των εκμεταλλευόμενων τάξεων, έτσι και οι σχέσεις κυριαρχίας αποτελούν τη δομική βάση για το σχηματισμό των πολιτικά κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων, των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων.

Νομίζω ότι οι πολιτικές τεχνολογίες (οι δυνάμεις κυριαρχίας), όπως και οι διαδικασίες ελέγχου τους (οι σχέσεις κυριαρχίας), απαιτούν την ίδια προσοχή, ειδική εννοιολόγηση, και ανάλυση, όση και οι δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής.

Εάν γίνεται δεκτή αυτή η θέση, τότε ένας τύπος κυριαρχίας μπορεί να εξετασθεί περίπου όπως και ένας τρόπος παραγωγής. Π.χ., μπορεί να μελετηθεί η «γενεαλογία» ενός τρόπου κυριαρχίας (δηλ. ερευνώντας την ιδιαίτερη ιστορία των βασικών του θεσμικών χαρακτηριστικών), οι βασικές δομικές τάσεις και αντιφάσεις του, ο τύπος πολιτικών αγώνων που είναι πιθανόν να αναπτυχθούν στη βάση αυτών των αντιφάσεων, κτλ. Μια τέτοια εννοιολόγηση του «πολιτικού», ούτε αρνείται ούτε επικυρώνει την προτεραιότητα της οικονομικής βάσης, αλλά προσφέρει ένα πλαίσιο για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ των δύο σφαιρών, χωρίς περιορισμούς και αναγωγιστικές θεωρήσεις.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις, παρ' όλη τη συντομία και την ελλειπτικότητά τους, προτείνουν, νομίζω, έναν θεωρητικό προσανατολισμό, ή μάλλον, ένα *θεωρητικό χώρο* μεταξύ επιστημολογίας και συγκεκριμένων εμπειρικών γενικεύσεων, μέσα στον οποίο θα μπορούσε να βρεθεί κάποια λύση στο δίλημμα ουσιοκρατίας/εμπειρισμού, που θέτει ο McLennan στο βιβλίο του.

Οικονομική Σχολή Λονδίνου
Φεβρουάριος 1983

Μετάφραση από τα Αγγλικά Δημ. Παπαθανασίου

Ελληνική Λογοτεχνία • Δοκίμιο • Ξένη Λογοτεχνία
Φιλοσοφία • Εθνική Αντίσταση • Παιδικά
Ελληνικά Θέματα • Επιστημονική Φαντασία

Εξάντας

Κωλέττη 11 • Τηλ. 36.04.885
Τζαβέλα 1 • Τηλ. 36.21.236

17

Κυκλοφόρησε ο 17ος τόμος του ANTI
• Β' εξάμηνο • 1982 • τεύχη 209-221

Δύο Μαρξισμοί

Με αφορμή
την ιδεοτυπική διάκριση
του A. Gouldner

του Νίκου Δεμερτζή

Μετά από δύο, ίσως και περισσότερες, δεκαετίες συζήτησης, πολεμικής και κριτικής για το τι είναι ή δεν είναι ο Μαρξισμός, ο Alvin Gouldner επανέρχεται το 1980 με το βιβλίο του *The two marxisms*¹, σφραγίζοντας με τρόπο μελετημένο και συστηματικό όλην αυτήν την περίοδο των αναζητήσεων και θεωρητικών ανακατατάξεων. Αφήνοντας έξω από την ανάλυσή του τα ανθρωπολογικά, οντολογικά και επιστημολογικά προβλήματα, τις σχέσεις του Μαρξισμού με τη Φιλοσοφία γενικά, ο Gouldner συζητά εδώ τον Μαρξισμό σαν κοινωνική θεωρία· συγκεκριμένα, αυτό που τον ενδιαφέρει είναι να δείξει με τρόπο μεθοδικό τις αντιφάσεις, τις ασυνέχειες και τις ανωμαλίες που παρουσιάζονται κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του Μαρξισμού, σαν κοινωνικής θεωρίας, όπως διατυπώθηκε από τους Μαρξ και Ένγκελς. Όμως, δεν ενδιαφέρεται τόσο για ένα μαρξισμό του Μαρξισμού —πρόγραμμα παράλληλο με εκείνο της κοινωνιολογίας της Κοινωνιολογίας²— όσο για μια κριτική θεώρηση της μαρξιστικής θεωρίας της κοινωνίας και της Ιστορίας.

Κι αυτό γιατί μια θεωρία δεν είναι ποτέ νεκρό γράμμα, προτάσεις συστηματικά δουλεμένες, που μπορούν να επεξηγηθούν και να ερμηνευθούν «αντικειμενικά» και «επιστημονικά». Μια οποιαδήποτε θεωρία είναι αναπόσπαστο μέρος αυτής της ίδιας της κοινωνικής διαδικασίας και σαν τέτοια περιέχει μια ολόκληρη σειρά από νοήματα, μηνύματα και αμφισημίες, και μόνον ένα μέρος από αυτά είναι γνωστό στο μελετητή, ενώ ένα άλλο του είναι άγνωστο, δυσδιάκριτο ίσως και απρόσιτο. Η θεωρία, σαν γνωσιολογική αναδιάρθρωση/μεσολάβηση της πραγματικότητας, είναι συστατικά συνδεδεμένη με τον ευρύτερο κοινωνικό, φαντασιακό και ιδεολογικό Λόγο· πίσω και πέρα από τον Θεωρητικό Λόγο, υπάρχει το «φόντο» των αρχικών και τελικών παραδοχών και υποθέσεων. Η ανάλυση και η προσέγγιση μιας θεωρίας, άρα και αυτή του Μαρξισμού, είναι πάντοτε κριτική και ερμηνευτική/κανονιστική· γιατί όχι μόνον η θεωρία, αλλά και η ερμηνεία της έχει βαθιά ιστορικό χαρακτήρα. Συνεπώς, πολιτική/πρακτική αποτελεσματικότητα δεν έχει μόνον ο θεωρητικός λόγος: η μετα-θεωρία, η κριτική του αξιολόγηση, έχει άμεσες και συγκεκριμένες πολιτικές συνέπειες. Γιατί αυτό που λέμε δεν είναι άσχετο με αυτό που κάνουμε.

Ο τρόπος με τον οποίον ο Gouldner αντιλαμβάνεται τις εσωτερικές αντιφάσεις της θεωρίας των Μαρξ και Ένγκελς, συνδυάζει την ανάλυση του T. Kuhn και τη μέθοδο του Weber: ο Μαρξισμός είναι μια θεωρία που διαμορφώθηκε σε αντιπαράθεση με άλλες θεωρίες της εποχής του· αποτελεί όμως και ένα Παράδειγμα και σαν τέτοιο μπορεί να πει κανείς ότι περνάει από τρία στάδια ανάπτυξης: την περίοδο της αρχικής έντονης αντιπαράθεσης και διαφοροποίησης, την περίοδο της εσωτερικής διάρθρωσης και παγίωσης (βασικό Παράδειγμα), και την περίοδο της ομαλοποίησής του.

* Ο Alvin Gouldner υπήρξε μια από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της κοινωνικής θεωρίας στον αγγλο-σαξωνικό χώρο. Άρχισε την καριέρα του σαν κοινωνιολόγος, με έρευνες πάνω στις κοινωνικές ομάδες, τα εργοστάσια και την γραφειοκρατία· αργότερα έγινε ίσως ο σπουδαιότερος μαρξιστής στις ΗΠΑ και είχε στενές σχέσεις με το φοιτητικό κίνημα εκεί. Υπήρξε ο ιδρυτής και εκδότης του διάσημου περιοδικού *Theory and Society*.

Στην αρχή, ο Μαρξισμός αντιτάχθηκε σε δύο διαφορετικού τύπου θεωρίες/Παραδείγματα: α) στον Ιδεαλισμό, σαν κοσμοαντίληψη και μέθοδο ανάλυσης και ερμηνείας (πρωτεύουσα αντίθεση), β) στις επικρατούσες τότε εκδοχές του Υλισμού —μηχανιστικός, θετικιστικός (δευτερεύουσα αντίθεση). Το γεγονός αυτό του διπλού και ανισοσκελούς μετώπου αντιπαράθεσης έμελλε να οδηγήσει τον Μαρξισμό σε αρκετές αμφιταλαντεύσεις και δυσκολίες³. Μετά τη φάση της συνοχής του θεωρητικού εξοπλισμού του Παραδείγματος, ο Ένγκελς ήταν, βασικά, εκείνος που έκανε την προσπάθεια να ομαλοποιήσει τις αρχικές πολώσεις του Ιστορικού Υλισμού.

Το να αντιπαρατίθεται, όμως, μια θεωρία με άλλες σημαίνει ότι σχετίζεται μαζί τους, ότι συμεριζείται αναγκαστικά, αν μη τι άλλο, έναν ελάχιστο αριθμό ιδεολογικών παραδοχών και στοιχείων της κουλτούρας της εποχής τους. Στο θεωρητικό επίπεδο, ο Μαρξισμός δεν ήταν, απλά, η εναλλακτική απάντηση στα προβλήματα της καπιταλιστικής οργάνωσης των κοινωνιών του 19ου αιώνα στην Ευρώπη· ήταν, παράλληλα, μια θεώρηση που αναδύθηκε μέσα από τον εγελιανισμό, τον δαρβινισμό, την αντίληψη της επιστήμης και της επιστημονικότητας που επικρατούσε τότε, τα θρησκευτικά σχήματα σκέψης της εποχής (άρα και η διαμεσολαβημένη επιβίωσή τους μέσα στον Μαρξισμό), την ανάπτυξη της τεχνολογίας, την αύξηση της παραγωγικότητας σαν στοιχείο προόδου. Με δυο λόγια, ο Μαρξισμός δεν μπορεί να ιδωθεί έξω από την παράδοσή της εκπολιτιστικής διαδικασίας (*civilising process* - N. Elias) που συντελέστηκε στη Δύση από το Διαφωτισμό και μετά (*Modernity*)⁴. Αν ο Ιστορικός Υλισμός, σαν θεωρία, αποτελεί το ρήγμα στις καθιερωμένες επιστημονικές προσεγγίσεις της κοινωνίας και της Ιστορίας, δεν είναι αναγκαστικά και η απόλυτη άρνησή τους.

Η συνέπεια αυτών των συσχετίσεων, λέει ο Gouldner, είναι διπλή, τόσο από την άποψη της εσωτερικής συνοχής της αρχικής θεωρίας, όσο και από την άποψη της μετέπειτα εξέλιξης, ερμηνείας και εφαρμογής της, εκφράζεται δε με δύο διαμετρικά αντίθετους τύπους Μαρξισμού: τον επιστημονικό και τον κριτικό Μαρξισμό.

Ο επιστημονικός Μαρξισμός είναι ο Μαρξισμός της οικονομικής αναγκαιότητας, ο Μαρξισμός της βάσης και του εποικοδομήματος, του εξελικτικισμού, της κλειστής διαλεκτικής των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων, του αιτιοκρατικού καθορισμού των δομών. Είναι ο Μαρξισμός

που θεωρείται επιστήμη και που αντιλαμβάνεται αυτή την ίδια την έννοια της επιστήμης με τα θετικιστικά κριτήρια του περασμένου αιώνα, αντικαθιστώντας τη δράση και την πάλη των ατόμων και των τάξεων με κάποιους υπερβατικούς και αναπόφευκτους ιστορικούς νόμους, αναγωγικά διατυπωμένους από μια εξω-ανθρώπινη Διαλεκτική της Φύσης· ή που, στην καλύτερη περίπτωση (π.χ. Πλεχάνωφ), θεωρεί τον άνθρωπο σαν τον αναγκαίο εκείνο παράγοντα, που προστακτικά έχει να εκπληρώσει ένα ήδη προκαθορισμένο ιστορικό καθήκον· καθήκον που υπαγορεύεται από το νόμο της αντίφασης των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων —σχέσεων όχι μόνον κοινωνικά/ιστορικά, αλλά, τώρα επίσης, από και μέσα στη θεωρία πραγματοποιημένων (εργαλειακή δράση - Habermas).

Από την άλλη μεριά, ο κριτικός Μαρξισμός είναι εκείνος που συνδέεται άμεσα με την εγγεληνή παράδοση, που θεωρεί τον άνθρωπο μέσα στην κοινωνία σαν το θεμέλιο και το υποκείμενο της ιστορικής εξέλιξης, που βασιζέται στη θέληση και τη δυνατότητα του ανθρώπου να πραγματοποιήσει τους σκοπούς του, είναι ο Μαρξισμός που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του σαν Πράξη, σαν κριτική και σαν τέχνη, τέχνη πολιτική, και, έτσι, σαν ανοιχτή διαλεκτική.

Είναι αυτονόητο, βέβαια, ότι αυτές οι δύο διαφορετικές θεωρητικές εκδοχές του Μαρξισμού υποβάλλουν και διαφορετικές πολιτικές στρατηγικές, που, στην ιστορία του παγκόσμιου εργατικού κινήματος, έχουν και φανεί και οδηγήσει σε διαφορετικά, πολλές φορές περίεργα και καταστρεπτικά, ιστορικά αποτελέσματα. Σχηματοποιώντας, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η πολιτική στρατηγική που στηρίζεται στον επιστημονικό Μαρξισμό, είναι εκείνη που υπερτονίζει και προστατεύει τα μέσα για την επιτυχία της επανάστασης —π.χ. το κόμμα σαν πρωτοπορία— με τέτοιο τρόπο, ώστε τα ίδια τα μέσα να γίνονται αυτοσκοπός. Αντίθετα, η πολιτική του κριτικού Μαρξισμού είναι βουλησιαρχική, τονίζει τους σκοπούς και τις αξίες της σοσιαλιστικής χειραφέτησης, αποσκοπώντας στην αυτοσυνείδηση και στη δράση των ατόμων και των τάξεων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι το διχοτομικό σχήμα του Gouldner είναι μια *ερμηνευτική ιδεοτυπική κατασκευή*. Δηλαδή, ο επιστημονικός και ο κριτικός Μαρξισμός είναι ιδεατοί τύποι αναλυτικής χρησιμότητας. Σαν τέτοιοι, δεν μπορούν να ανιχνευθούν αυτοτελώς στην ιστορία του Μαρξισμού. Είναι μάλλον δύο αντιθετικές τάσεις μέσα στον ίδιο τον Μαρξισμό σαν ολότητα —ολότητα ενιαία αλλά όχι και ομογενής—, έτσι ώστε να είναι κάθε φορά οι συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις που αναδεικνύουν μίαν από τις δύο σαν την επικρατέστερη. Πάντως, μέχρι στιγμής, όλα δείχνουν ότι, τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτική, η τάση που έχει σχετικά υπερισχύσει είναι εκείνη του επιστημονικού Μαρξισμού: το μοντέλο της γραμμικής κοινωνικής εξέλιξης, η αναγωγή των «νόμων» της Ιστορίας στους Νόμους της Φύσης, η «επιστημονικότητα» της επαναστατικής στρατηγικής, το αναπόφευκτο της έλευσης του σοσιαλισμού, και ούτω καθεξής.

Εάν πρόκειται να ακολουθήσει κανείς το ερμηνευτικό σχήμα του Gouldner θα πρέπει τότε να λάβει σοβαρά υπόψη του τέσσερις τουλάχιστον από τις θεωρητικές του συνέπειες: α) την εγκατάλειψη της θέσης εκείνης που, υιοθετώντας την έννοια της επιστημολογικής ρήξης, κάνει την διάκριση μεταξύ «νεαρού» και «ώριμου» Μαρξ (Althusser)· β) την επανατοποθέτηση των σχέσεων Μαρξ και Ένγκελς για πολλούς θεωρητικούς (π.χ. Colletti), ο Ένγκελς είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος του Μαρξισμού, ιδιαίτερα στο χώρο της φιλοσοφίας —ενγκελσιανή διαλεκτική κτλ.— και πιστεύεται ότι ήταν εκείνος πρώτος που αλλοίωσε την θεωρία. Αυτό, βέβαια, δεν αληθεύει απόλυτα, δεδομένου ότι και ο ίδιος ο Μαρξ συμμεριζόταν τις απλοϊκότητες του συνεργάτη του, και μάλιστα, όχι μόνο συμφώνησε, π.χ., με το περιεχόμενο του Αντι-Ντύρινγκ, αλλά και έγρα-

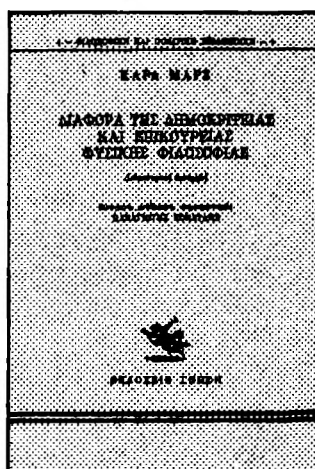
ψε και ένα κεφάλαιο· γ) ο Μαρξισμός εποπτεύεται καλύτερα μέσα από τις ίδιες τις εσωτερικές του αντιφάσεις και όχι με βάση τις γενεαλογικές/χρονολογικές διχοτομήσεις (Anderson)⁵· δ) τα σύνορα μεταξύ Κοινωνιολογίας και Μαρξισμού, σαν θεωρητικά ρεύματα, δεν μπορούν πλέον να χαράζονται με την ίδια ευκολία όπως στο παρελθόν. Ακόμα κι αν δεχτεί κανείς την άποψη του Therborn —στον οποίο ο Gouldner ασκεί έντονη κριτική— ότι ο Μαρξισμός και η Κοινωνιολογία είναι οι θεωρητικές απαντήσεις που έδωσαν στο «κοινωνικό πρόβλημα» του περασμένου αιώνα το προλεταριάτο και η αστική τάξη, αντίστοιχα, αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι και οι δύο προέρχονται από την ίδια κοινωνική και ιστορική μήτρα.

Δυστυχώς, ο χώρος δεν μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε στις αναλύσεις του αμερικανού μαρξιστή· αυτό που αξίζει να σημειωθεί εδώ είναι ότι με τρόπο πειστικό δείχνει, το πώς η έλλειψη εσωτερικής συνοχής της θεωρίας (το βασικό Παράδειγμα δεν ομαλοποιείται συστηματικά, έτσι ώστε τα κείμενα και των τριών φάσεων να παρουσιάζουν κενά) γίνεται εμφανής στις αναλύσεις των Μαρξ και Ένγκελς, που αφορούν στον λεγόμενο ασιατικό τρόπο παραγωγής, στην έννοια της κοινωνικής τάξης και τη θεωρία του Κράτους, όπως επίσης και στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών (civil society). Είναι γνωστό ότι, ακόμα και σήμερα, τα προβλήματα αυτά δεν έχουν ξεκαθαριστεί απόλυτα· ήδη, μέσα στα γραπτά των κλασικών του Μαρξισμού, το κεντρικό ντετερμινιστικό/διχοτομικό σχήμα, «Βάση - εποικοδόμημα», συγκρούεται με τις μετέπειτα λεπτότερες διαλεκτικές προσεγγίσεις, χωρίς όμως να φθάσουν ποτέ σε μια ολοκληρωμένη θεωρητική σύνθεση. Έτσι, π.χ., δεν είναι πάντα σωστό ότι οι κοινωνικές τάξεις προσδιορίζουν την ύπαρξη και τον χαρακτήρα του κράτους· υπήρξαν περιπτώσεις στην Ιστορία όπου το κράτος ήταν ο παράγοντας εκείνος γύρω από

τα νέα βιβλία της «Γνώσης»
(Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη)

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑΣ
ΦΥΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Διδακτορική διατριβή

τα πρώτα σκιρτήματα
ενός μεγάλου πνεύματος,
που μόλις αρχίζει
ν' αποκτά
την συνείδηση
της δύναμής του.

Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879 - 7754963 - 7786441

τον οποίο και εξαιτίας του οποίου διαμορφώθηκαν κοινωνικές τάξεις. Επίσης, δεν είναι σωστό, η κοινωνία των πολιτών, νοούμενη σαν δημόσια σφαίρα, να θεωρείται σαν ένα απλό φαινόμενο, του οποίου η ουσία, και κατ' επέκταση η αιτία, να βρίσκεται στις παραγωγικές σχέσεις⁶. Η κοινωνία των πολιτών ήταν η ίδια μια από τις αναγκαίες —όχι όμως και ικανή— συνθήκες για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Τελειώνοντας, ας μας επιτραπεί μια παρατήρηση: νομίζουμε ότι η ιδεοτυπική διάκριση «επιστημονικός-κριτικός Μαρξισμός» με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνεται ο Gouldner (ντετερμινισμός-βουλησιαρχία) είναι απατηλή. Νομίζουμε ότι ο κριτικός Μαρξισμός, ακόμα και σαν ιδεατός τύπος, δεν είναι το αντίστροφο του επιστημονικού· πάρα πολλές ενδείξεις μέσα από τα ίδια τα κείμενα των κλασικών —πχ. οι *Θέσεις για τον Φώερμπαχ*— μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο κριτικός Μαρξισμός είναι μάλλον η συμπλήρωση και η διόρθωση του άλλου. Αν μιλήσουμε για τον «αληθινό Μαρξισμό» —πράγμα επιστημολογικά απαράδεκτο και πολιτικά επικίνδυνο— δεν θα πρέπει να τον εννοήσουμε σαν τον συνδυασμό των τύπων του Gouldner· ο «αληθινός Μαρξισμός» βρίσκεται μάλλον μέσα στους κόλπους του ίδιου του κριτικού Μαρξισμού κι αυτό είναι ακριβώς που κάνει την σύγκρουση των δύο τάσεων τραγικότερη. Αν ο επιστημονικός Μαρξισμός είναι επικράτηση της Αναγκαιότητας πάνω στην Ελευθερία, των δομών πάνω στις πρακτικές, της οικονομίας πάνω στην πολιτική, της ύλης πάνω στη συνείδηση, τότε δεν νομίζουμε ότι πρέπει, κατ' ανάγκη, ο κριτικός Μαρξισμός να θεωρηθεί σαν ο αντίθετος πόλος μιας εξίσου μονοδιάστατης ερμηνείας της πραγματικότητας. Γιατί τότε, αν ο επιστημονικός Μαρξισμός σε σχέση με το Διαλεκτικό Υλισμό αποτελούν μια υλιστική μεταφυσική, ο κριτικός μαρξισμός σε σχέση με τη φιλοσοφία της Πράξης δεν θα ήταν τίποτε άλλο από εγκόσμιος ιδεαλισμός. Ο συνδυασμός τώρα αυτών των δύο, που φαίνεται να προτείνει ο Gouldner, δεν θα βοηθούσε ούτε τη θεωρία ούτε την πρακτική μας.

Lund, Ινστιτούτο Κοινωνιολογίας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. Gouldner, *The two marxisms*, Λονδίνο, 1980.
2. Αυτό ακριβώς είναι που κάνει ο Göran Therborn στο βιβλίο του *Science, class and society*, Λονδίνο, 1980· το πρόγραμμα αυτό όμως δεν υπόσχεται και πολλά, δεδομένου ότι, αν η κοινωνιολογία της Κοινωνιολογίας μπορεί να τη βγάλει από την κρίση της, ένας μαρξισμός του Μαρξισμού, μια αυτοανασκόπηση του μαρξισμού που δεν φέρνει στην επιφάνεια τις κρυμμένες αντιφάσεις του, καταλήγει να είναι μια απολογητική στον ίδιο του τον εαυτό. Για την κοινωνιολογία της Κοινωνιολογίας βλ. το κλασικό πια βιβλίο του A. Gouldner, *The coming crisis of Western Sociology*, Λονδίνο, 1970.
3. Π.χ., στο περίφημο χωρίο από την *Γερμανική Ιδεολογία* («δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει το είναι, αλλά το είναι που καθορίζει τη συνείδηση»), έχοντας σαν στόχο του την ιδεαλιστική ερμηνεία του κόσμου και της κοινωνίας, συγχέει την αντιστροφή με την άρνηση/υπέρβαση. Ο ιδεαλιστικός δυισμός μετατρέπεται σε υλιστική δυαρχία. Το ζήτημα είναι να ανατραπεί ο δυισμός καθ' εαυτός· η συνείδηση μετέχει οντολογικά στο είναι και συγκαθορίζεται από την ολότητά του, άρα και από τον ίδιο της τον εαυτό.
4. Βλ. A. Gouldner, *οπ. παρ.*, σελ. 108 επομ.
5. Βλ. Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, Λονδίνο, 1976. Αντίθετα με την άποψη του Gouldner, θεωρούμε ότι η γενεαλογική ερμηνεία του Anderson αποτελεί έναν άλλο συμπληρωματικό τρόπο κατανόησης του Μαρξισμού.
6. Το σχήμα «Βάση - Εποικοδόμημα», νοούμενο σαν σχέση ουσίας προς φαινόμενο δεν είναι καν εγγεληνόν. Ο Χέγκελ στην *Λογική* του τόνισε ότι το φαινόμενο είναι πάντοτε φαινόμενο κάποιου πράγματος, ανήκει στην ουσία, κατά τον ίδιο τρόπο που η ουσία μετέχει στο φαινόμενο. Το φαινόμενο δεν είναι ποτέ απάτη των αισθήσεων και της γνώσης. Το πρόβλημα δεν είναι να αντικαταστήσουμε το φαινόμενο με την ουσία, αλλά να πορευθούμε θεωρητικά από το πρώτο στη δεύτερη. Βλ. Hegel, *Logik*, Oxford, 1975, σελ. 186 επομ.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

Καρλ Μαρξ

Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*

Εισαγωγή:

Λούτσιο Κολλέτι

Μετάφραση:

Μπάμπης Γραμμένος

* Βρέθηκαν 50 χρόνια μετά το θάνατό του, αποσιωπήθηκαν για καιρό και σήμερα διευρύνουν τον ορίζοντα του κοινωνικού οραματισμού.

Η δημοσίευση των «χειρογράφων» έφερε στο προσκήνιο την ιδέα-κλειδί της αλλοτριωμένης εργασίας και πάνω σ' αυτή γεννήθηκε ένας νέος φιλοσοφικός και κοινωνικός οραματισμός.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΛΑΡΟΣ

Το ανθρωπολογικό στοιχείο στο έργο του Καρλ Μαρξ

του Ευτύχη Ι. Μπιτσάκη

Υπάρχει μια μαρξική φιλοσοφία του ανθρώπου
—μια μαρξική ανθρωπολογία;
Στο έργο του Μαρξ υπάρχει, έστω, ο πυρήνας
μιας «μαρξιστικής» αντίληψης για τον άνθρωπο;

1. Οι δύο και ο μοναδικός Μαρξ

Είναι γνωστό ότι στο ερώτημα αυτό δίδονται συχνά δυο διαμετρικά αντίθετες απαντήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο μαρξισμός είναι ένας αντιανθρωπισμός (αντιουμανισμός). Ο Αλτουσέρ, ο πιο γνωστός εκπρόσωπος αυτής της άποψης, ταυτίζει τον ανθρωπισμό με τον αστικό ανθρωπισμό. Αλλά ο μαρξισμός αποκόπτεται ριζικά από την αστική φιλοσοφία. Έτσι, η απόρριψη του ουμανισμού, αποτελεί, κατά τον Αλτουσέρ, συστατικό στοιχείο της ρήξης του μαρξισμού με την παραδοσιακή φιλοσοφία. Άλλωστε, κατά τον Αλτουσέρ (πριν από την Αυτοκριτική του), η ιδεολογία συνιστά μια φανταστική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, άρα, ταυτίζεται με την πλάνη, ενώ η επιστήμη ταυτίζεται με την αλήθεια. Αντίστοιχα ο Αλτου-

σέρ διακρίνει δύο περιόδους στο Μαρξ: την πρώιμη, ιδεολογική και ανθρωπολογική (περίοδος των Χειρογράφων του 1844, κτλ.) και τη δεύτερη, την επιστημονική (τον Μαρξ, κυρίως, του Κεφαλαίου). Το ανθρωπολογικό στοιχείο, κατά τον Αλτουσέρ, δεσπόζει στην πρώτη, την ιδεολογική περίοδο, ενώ απορρίπτεται στα επιστημονικά έργα της ωριμότητας. Η άλλη άποψη, αντίθετα, θεωρεί σαν αυθεντικό Μαρξ, τον Μαρξ της πρώτης περιόδου, το «φιλόσοφο» των Χειρογράφων και όχι τον «τεχνοκράτη» του Κεφαλαίου. Η τάση αυτή αντιπροσωπεύεται από διάφορα σύγχρονα «ουμανιστικά» ρεύματα, που επηρεάζονται από το μαρξισμό ή και αυτοπροσδιορίζονται σαν μαρξιστικά.

Αλλά για να περιλαμβάνει μια φιλοσοφία του ανθρώπου, ο μαρξισμός πρέπει να είναι, πριν απ' όλα, φιλοσοφία. Ωστόσο πολλοί ταυτίζουν το μαρξισμό με την οικονομική του θεωρία, άλλοι τον ανάγουν απλά σε πολιτική θεωρία, και άλλοι τον θεωρούν οδηγό για την επαναστατική πράξη. Κατά τον Σαρτρ, π.χ., «η διαλεκτική δεν είναι άλλο από την πράξη», κατ' άλλους η φιλοσοφία «πέθανε μέσα στη δράση», κ.ο.κ. Ωστόσο ο μαρξισμός είναι και οικονομική θεωρία και πολιτική θεωρία και φιλο-

σοφία: είναι η κοσμοαντίληψη του νεότερου προλεταριάτου, όργανο για το μετασχηματισμό της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Ο μαρξισμός είναι, λοιπόν, θεωρία χωρίς να είναι θεωρησιακή φιλοσοφία, και ταυτόχρονα είναι όργανο για το μετασχηματισμό του κόσμου, χωρίς να περιορίζεται σε ένα σύνολο πρακτικών κανόνων. Στο μαρξισμό το προλεταριάτο βρίσκει —κατά τον Μαρξ— τα πνευματικά του όπλα, ενώ, αντίστροφα, ο μαρξισμός βρίσκει στο προλεταριάτο την υλική δύναμη για την πραγμάτωσή του.

Η ενότητα θεωρίας και πράξης στο μαρξισμό εκφράστηκε λακωνικά από τον Μαρξ στην 11η (και τελευταία) Θέση για τον Φώυερμπαχ: «Οι φιλόσοφοι δεν έκαναν άλλο από το να ερμηνεύουν τον κόσμο με διάφορους τρόπους· αλλά εκείνο που έχει σημασία είναι να τον μεταμορφώσουμε». Αλλά για να μεταμορφώσουμε τον κόσμο πρέπει να τον γνωρίζουμε και, αντίστροφα, τον γνωρίζουμε μετασχηματίζοντάς τον. Έτσι, η θεωρία και η επαναστατική πράξη αλληλοπροσδιορίζονται διαλεκτικά. Η πράξη γίνεται συνειδητή και η θεωρία επαληθεύεται στην πράξη.

Ο μαρξισμός είναι η κοσμοαντίληψη του νεότερου προλεταριάτου. Είναι, λοιπόν, πριν απ' όλα, η ανάλυση της φύσης, των ενδογενών αντιθέσεων και της δυναμικής των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών και, ταυτόχρονα, θεωρία της σοσιαλιστικής επανάστασης και θεωρία του σοσιαλισμού. Ο μαρξισμός είναι, συνεπώς, από τη φύση του, κριτική θεωρία. Η διαλεκτική, κατά τον Μαρξ, «στη θετική αντίληψη της πραγματικότητας, περιλαμβάνει ταυτόχρονα την κατανόηση της αναπόφευκτης άρνησής της, της αναγκαστικής της καταστροφής». Η διαλεκτική «είναι ουσιαστικά κριτική και επαναστατική» (Το Κεφάλαιο, Ι, 29). Κριτική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας σημαίνει ανάλυση των ενδογενών της αντιθέσεων, άρα προσδιορισμός των δυνατοτήτων του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Η κριτική παρεμβαί-

νει, συνεπώς, ενεργά στο ιστορικό γίγνεσθαι. Αλλά ο Μαρξ και ο Ένγκελς, αντίθετα με τους θεωρησιακούς φιλοσόφους, δεν δέχονταν ότι η νόηση προσδιορίζει την πραγματικότητα. Όπως έγραφαν στη *Γερμανική Ιδεολογία*, «κινήτρια δύναμη της ιστορίας δεν είναι η κριτική, αλλά η επανάσταση».

2. Η μαρξική προσέγγιση της έννοιας «άνθρωπος»

Κινήτρια δύναμη της ιστορίας, κατά τον Μαρξ, είναι η πάλη των τάξεων. Το ιδεολογικό εποικοδόμημα, και ειδικά η φιλοσοφία, αποτελούν ενεργό στοιχείο της ταξικής πάλης. Έτσι, η θεώρηση του κοινωνικού Είναι έχει ταξικό χαρακτήρα και ο μαρξισμός αυτοπροσδιορίζεται σαν η αντίληψη της πραγματικότητας από την ταξική σκοπιά του προλεταριάτου. Η μαρξική ανθρωπολογία αποτελεί οργανικό στοιχείο της μαρξικής κοσμοαντίληψης. Γι' αυτό, η ανθρωπολογία του Μαρξ έχει σαν αφετηρία της την κριτική της αφηρημένης και συχνά υπερβατικής αστικής ανθρωπολογίας: του αφηρημένου αστικού ουμανισμού. Ο Μαρξ δεν δέχεται κάποια αφηρημένη υπερβατική ουσία του ανθρώπου (χριστιανική ανθρωπολογία, Καρτέσιος, Καντ, κτλ.), ή έστω μια αφηρημένη εγκόσμια ουσία (όπως ο Φώουερμπαχ). Αντίστοιχα, απορρίπτει μια ιστορικά πραγματοποιούμενη «ουσία» που δεν θα ήταν άλλο από την πραγμάτωση της ιστορικής πορείας του Απόλυτου Πνεύματος (Χέγκελ). Η έννοια της «ανθρώπινης ουσίας» μετασχηματίζεται, στο έργο του Μαρξ, σε έννοια ιστορική: *η ουσία του ανθρώπου είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων*.

Η μαρξική ανθρωπολογία απορρίπτει, λοιπόν, την ύπαρξη κάποιας εξωϊστορικής ανθρώπινης ουσίας, δηλαδή απορρίπτει την εξωϊστορική θεώρηση του ανθρώπινου όντος, που χαρακτηρίζει τον αστικό ουμανισμό. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται σαν ζώο κοινωνικό και ζώο πολιτικό, δηλαδή σαν μια ιδιαίτερη οντότητα που αυτοδημιουργείται, δημιουργώντας τον ιδιαίτερο, κοινωνικό κόσμο του.

Αλλά ο άνθρωπος είναι, πριν απ' όλα, βιολογικό ον. Ο άνθρωπος —έγραφε ο Μαρξ— είναι άμεσα φυσικό ον. Σαν φυσικό ον, κατέχει φυσικές ζωτικές δυνάμεις. Η φυσική και η πνευματική ζωή του ανθρώπου συνδέονται άρρηκτα με τη φύση, που χαρακτηρίζεται σαν «το ανόργανο σώμα του ανθρώπου». Αυτό σημαίνει ότι η Φύση είναι άρρηκτα δεμένη με τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος αποτελεί μέρος της φύσης. Αλλά ο άνθρωπος δεν είναι απλά φυσικό - βιολογικό ον. Το ζώο, κατά τον Μαρξ, ταυτίζεται άμεσα με τη ζωτική του δραστηριότητα, και δεν διακρίνεται από αυτήν. Ο άνθρωπος, αντίθετα, μετατρέπει τη ζωτική του δραστηριότητα σε αντικείμενο της βούλησης και της συνειδήσής του και γι' αυτό έχει μια συνειδητή ζωτική δραστηριότητα. Το χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους είναι η *παραγωγική δραστηριότητα*. Βέβαια, γράφει ο Μαρξ, και το ζώο παράγει. Αλλά το ζώο παράγει μόνον αυτό που έχει άμεσα ανάγκη. Παράγει μονόπλευρα, ενώ ο άνθρωπος παράγει καθολικά. Το ζώο παράγει μόνο κάτω από την άμεση φυσική ανάγκη, ενώ ο άνθρωπος παράγει ακόμα και αποδεσμευμένος από την άμεση φυσική ανάγκη και δεν παράγει πραγματικά, παρά μόνο, όταν είναι απελευθερωμένος. Το ζώο αυτοαναπαράγεται, ενώ ο άνθρωπος αναπαράγει ολόκληρη τη φύση (βλ. *Χειρόγραφα του 1844*, σελ. 58, 62, 63, 64 κτλ.). Έτσι, ο Μαρξ συνδέει τη βιολογική και την παραγωγική δραστηριότητα με την κοινωνική ζωή, με την υπέρβαση της φυσικής αναγκαιότητας και με τους όρους της ανθρώπινης ελευθερίας.

Ο Μαρξ απέφυγε τις δύο διαμετρικά αντίθετες απολυτοποιήσεις των αφηρημένων ανθρωπολογιών: να δει τον άνθρωπο απλά και μόνον σαν φυσική - βιολογική οντότητα, ή σαν οντότητα προικισμένη με κάποια εξωφυσική, αμετάβλητη ουσία. Ο Μαρξ ανέλυσε την πνευματική και υπαρξιακή υπόσταση του

ανθρώπου σε συνάρτηση με τη βιολογική και την κοινωνική φύση του. Έτσι, τον πνευματικό κόσμο του ανθρώπου δεν τον είδε σαν εκδήλωση κάποιας πνευματικής ουσίας που χορηγείται από κάποιο εξωφυσικό ον, ούτε σαν πραγμάτωση κάποιου απολυτοποιημένου λόγου, ή ακόμα σαν αυτοπραγμάτωση του Πνεύματος. Ο Μαρξ αναζήτησε και έφερε στο φως τις γενετικές σχέσεις αμοιβαίου καθορισμού ανάμεσα στο κοινωνικό είναι και στην κοινωνική συνείδηση:

«Κατά την κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σχέσεις παραγωγής, που αντιστοιχούν σε ένα καθορισμένο βαθμό ανάπτυξης των υλικών, παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων συνιστά την οικονομική δομή της κοινωνίας, τη συγκεκριμένη βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στην οποία αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει τα κοινωνικά, πολιτικά και πνευματικά φαινόμενα γενικά. Η συνείδηση των ανθρώπων δεν καθορίζει το είναι τους. Αντίθετα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους» («Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», σελ. 4).

Τα νοητικά και τα ψυχικά φαινόμενα δεν αυτονομούνται λοιπόν από το σύνολο των όρων της κοινωνικής ζωής. Έτσι, την υλική και την πνευματική κατάσταση της εργατικής τάξης, και γενικότερα του ανθρώπου στις σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές-εμπορευματικές κοινωνίες, ο Μαρξ την ανέλυσε στα πλαίσια της θεμελιακής κατηγορίας της μαρξιστικής επιστήμης: του τρόπου παραγωγής.

3. Η μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης

Κεντρική έννοια της μαρξικής ανθρωπολογίας είναι η έννοια της αλλοτρίωσης. Η έννοια αυτή έχει τις ρίζες της στη θεολογική έννοια της πτώσης και της αποξένωσης του ανθρώπινου όντος από τον Θεό-δημιουργό. Αντίστοιχα, στον Χέγκελ, η αλλοτρίωση είναι μια ιδεαλιστική, οντολογική και γνωσιολογική κατηγορία. Ο Χέγκελ, όπως είναι γνωστό, ταυτίζει το Είναι με τη Νόηση. Η Φύση είναι το άμεσο, ζωτικό γίγνεσθαι του Πνεύματος. Έτσι, ένα πράγμα είναι αληθινό χάρη στην Ιδέα του, ή ακόμα δεν είναι αληθινό, παρά εφόσον είναι Ιδέα. Η Ιδέα δεν έχει μόνον το γενικό νόημα του Αληθινού Όντος, της ενότητας της έννοιας και της πραγματικότητας, αλλά και το ακριβέστερο νόημα της ενότητας της υποκειμενικής έννοιας και της πραγματικότητας. Η Φύση, κατά τον Χέγκελ, είναι αλλοτριωμένο Πνεύμα. Δεν είναι άλλο από την αιώνια αλλοτρίωση της ίδιας του της υπόστασης και η κίνηση που αποκαθιστά το υποκείμενο. Στο πλαίσιο αυτής της ιδεαλιστικής - εξελικτικής αντίληψης του Είναι, η ιστορική πορεία για την άρση της αλλοτρίωσης ταυτίζεται με την πορεία του Απόλυτου πνεύματος προς την κατάκτηση της αυτοσυνειδήσής: το πνεύμα, αναζητώντας τον εαυτόν του, έχει σαν δρόμο προσπέλασης την ανασυλλογή των πνευμάτων, τέτοια που είναι και όπως πραγματώνουν τη θεωργάνωση του πνευματικού βασιλείου τους. Η άρση της αλλοτρίωσης ολοκληρώνεται με την επιστροφή της Ιδέας στον εαυτό της. Μέσα στο ιδεαλιστικό αυτό σχήμα εξαφανίζονται οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, οι αιτίες της αλλοτρίωσης, και οι όροι για την πραγματική άρση της. Έτσι, ο ιδεαλιστής Χέγκελ δεν μπόρεσε να πλησιάσει τον πυρήνα του προβλήματος. Αυτό δεν το κατόρθωσε ούτε ο υλιστής Φώουερμπαχ, που διαμόρφωσε μια μη υπερβατική, αλλά αφηρημένη ανθρωπολογία, όπου η αλλοτρίωση νοείται σαν απογύμνωση του ανθρώπου από την ουσία του, σαν μια διαδικασία όπου ο άνθρωπος γίνεται ξένος με τον εαυτό του, κτλ., χωρίς να προσδιορίζεται η ίδια η έννοια της ανθρώπινης ουσίας (βλ. Χέγκελ, *Λογική*, του ίδιου: *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Φώουερμπαχ, *Φιλοσοφικά Μανιφέστα*).

Ο Μαρξ κατέβασε και την έννοια της αλλοτρίωσης από τον ουρανό των «καθάρων» εννοιών, στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, μετέτρεψε αυτή τη μεταφυσική ή αφηρημένα ανθρωπολογική κατηγορία, σε υλιστική-κοινωνική κατηγορία, και ανέδειξε το περιεχόμενό της, τη ρίζα της, τις μορφές της και τους όρους για την άρση της.

Με την εργασία, γράφει ο Μαρξ, αντικειμενοποιούνται οι δυνάμεις και οι δημιουργικές ικανότητες του ανθρώπου. Αλλά η αντικειμενοποίηση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την αλλοτρίωση, όπως ισχυρίζονται σήμερα πολλοί, που πιστεύουν πως «ερμηνεύουν» αυθεντικά τον Μαρξ. Η αλλοτρίωση της εργασίας εμφανίζεται, κατά τον Μαρξ, μαζί με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας. Ο άνθρωπος παράγει, πριν απ' όλα, αξίες χρήσης. Αλλά με την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής, τα προϊόντα της εργασίας αποκτούν μια δεύτερη, συμπληρωματική και αντίθετη ιδιότητα: αποκτούν ανταλλακτική αξία. Με την ανάπτυξη και τη διαφοροποίηση της αγοράς, εμφανίζεται το χρήμα: το γενικό ισοδύναμο των αξιών. Αλλά με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας εισέρχεται στην αγορά ένα νέο και πρωτοφανές εμπόρευμα: η εργατική δύναμη, που έχει την πρωτοφανή ικανότητα να παράγει υπεραξία. Ο Μαρξ ανέλυσε την εργασία, όχι μόνο στο επίπεδο των κατηγοριών, αλλά μέσα στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Χάρη στην υπεραξία, η εργασία γίνεται πηγή πλούτου για τους κατόχους των μέσων παραγωγής και «παύει να αποτελεί ενότητα με τα άτομα».

Στην πρωτόγονη κοινοκτημονική κοινωνία, η εργασία υπηρετεί την ομάδα. Στη φάση της μισθωτής εργασίας, ο παραγωγός αποξενώνεται από τα μέσα παραγωγής και από το προϊόν της εργασίας του, που στέκεται απέναντί του σαν ένα ον ξένο, σαν δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό. Το εμπόρευμα είναι ενότητα αντιθέσεων. Είναι η ενότητα των συμπληρωματικών ιδιοτήτων της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας. Το ίδιο και η εργασία: η ανθρώπινη δύναμη γίνεται εμπόρευμα και ο αστός πληρώνει όχι την εργασία, αλλά την εργατική δύναμη, δηλαδή το εμπόρευμα που αγοράζει στην αγορά της εργασίας. Ο Μαρξ ήταν ο πρώτος που διέλυσε την ιδεολογική πλάνη της αστικής πολιτικής οικονομίας, σύμφωνα με την οποία ο αστός πληρώνει την εργασία του προλετάριου. Το να μιλάμε για τιμή εργασίας, γράφει ο Μαρξ, είναι τόσο παράλογο όσο και το να μιλάμε για κίτρινο λογάριθμο.

Η εργασία, λοιπόν, κατά τον Μαρξ, δεν είναι από τη φύση της αλλοτριωτική. Αλλοτριώνεται σε μια φάση της ανάπτυξης των ανθρώπινων κοινωνιών, με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας. Το τρίπτυχο: ατομική ιδιοκτησία, καταμερισμός εργασίας, εμπόρευμα-χρήμα, αποτελεί, σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, την πηγή της αλλοτρίωσης. Η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται σαν πηγή της αλλοτρίωσης. Στην πραγματικότητα, είναι προϊόν αλλοτριωμένης εργασίας και με τη σειρά της γίνεται πηγή αλλοτρίωσης. Στην εμπορευματική παραγωγή, οι

αξίες χρήσης των εμπορευμάτων γίνονται αξίες χρήσης με ένα είδος «γενικής μετάθεσης», περνώντας από τα χέρια όπου είναι μέσα ανταλλαγής, στα χέρια όπου γίνονται αντικείμενα χρήσης. Μόνο χάρη σ' αυτήν την καθολική αλλοτρίωση των εμπορευμάτων, γράφει ο Μαρξ, η εργασία που περικλείουν, γίνεται χρήσιμη εργασία.

Αλλά η χρήσιμη αυτή εργασία είναι ήδη αλλοτριωμένη εργασία, γιατί έχει γίνει εμπόρευμα και εισήλθε στον κύκλο της παραγωγής και της ανταλλαγής. Ο παραγωγός τώρα δεν είναι κάτοχος του προϊόντος της εργασίας του, που στέκεται απέναντί του σαν ένα ον ξένο και ακατανόητο, ανεξάρτητο από τον ίδιο το δημιουργό του. Το προϊόν αποξενώνεται από τον παραγωγό. Έτσι, η πραγματοποίηση της εργασίας είναι απώλεια της πραγματικότητας του εργάτη, απώλεια του αντικείμενου, υποδούλωση του δημιουργού στο έργο του.

Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής και η ατομική ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας, συνιστούν, κατά τον Μαρξ, τη θεμελιώδη αντίθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και την πηγή των σύγχρονων μορφών αλλοτρίωσης.

Στις ταξικές, και προπαντός στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής, καθολικεύεται η εμπορευματοποίηση και η αλλοτρίωση της εργατικής δύναμης. Αντίστοιχα, ο παραγωγός υποβαθμίζεται σε απλό μέσον παραγωγής, σε εξάρτημα της μηχανής, γίνεται και θεωρείται βιολογική ύπαρξη, χρήσιμη για την παραγωγή υπεραξίας. Η πολιτική οικονομία, έγραφε ο Μαρξ στα Χειρόγραφα του 1844, βλέπει τον προλετάριο σαν εργάτη, που, σαν το οποιοδήποτε άλλο, οφείλει να κερδίσει όσο του χρειάζεται για να μπορέσει να ζήσει. Αλλά, στο χώρο της παραγωγής, ο εργάτης δεν βρίσκεται αντιμέτωπος μόνο με τον εργοδότη. Καθώς έχει υποβιβαστεί από τον κόσμο της μηχανής, αυτή η τελευταία βρίσκεται αντιμέτωπή του και τον ανταγωνίζεται. Τέλος, ο εργάτης αντιμετωπίζει σαν εχθρό του και τον άλλο εργάτη, την κάθε μονάδα από τη στρατιά των ανέργων που εποφθαλμιά τη θέση του.

Στον ανταγωνιστικό κόσμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τα προϊόντα, όπως γράφει ο Μαρξ, στέκονται μπροστά στο δημιουργό τους «με τη μορφή συγκεκριμένων, ξένων, χρησιμών αντικειμένων, με τη μορφή της αλλοτρίωσης». Ο εργάτης είναι ξένος και αισθάνεται ξένος μέσα στον κόσμο που ο ίδιος δημιουργεί. Στον ανταγωνιστικό κόσμο του κεφαλαίου κυριαρχεί το τυχαίο, το οποίο ο εργάτης βιώνει σαν τυφλή αναγκαιότητα, το ίδιο τυφλή και αδυσώπητη με τη Μοίρα των πρωτόγωνων λαών.

Ο Μαρξ ανέλυσε στο Κεφάλαιο την αναπόφευκτη καταστροφή της υπαίθρου από τη ληστρική εκμετάλλευση. Ο καταμερισμός της εργασίας από την άλλη, είναι, κατά τον Μαρξ, «η δολοφονία ενός λαού». Έτσι, στη γεωργία, όπως και στη βιομηχανία, «ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής μοιάζει να είναι το μαρτυρολόγιο του παραγωγού, το μέσον για την εξαθλίωση του εργάτη». Ο Μαρξ ονόμαζε τα εργοστάσια, κάτεργα και μιλούσε για τη «βιομηχανική παθολογία» που χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (βλ. σχετικά, Κ. Μαρξ: 1)Το Κεφάλαιο, 2)Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, 3)Χειρόγραφα του 1844).

Τα ακόλουθα δύο χωρία από το Κεφάλαιο προσδιορίζουν την ουσία της αλλοτρίωσης στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, και θα μπορούσαν να θεωρηθούν σαν ο πυρήνας της μαρξικής αντίληψης για τον άνθρωπο στις ταξικές κοινωνίες και ειδικά στην περίοδο του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού: «Αν η ίδια η φύση της μεγάλης βιομηχανίας κάνει αναγκαία την αλλαγή εργασίας, τη ρευστότητα των λειτουργιών, την καθολική κινητικότητα του εργάτη, από την άλλη, αναπαράγει, με κεφαλαιοκρατική μορφή, τον παλιό καταμερισμό εργασίας και τις αποστεωμένες μορφές του. Είδαμε ότι η απόλυτη αυτή αντίθεση α-

νάμεσα στις γενικές ανάγκες της μεγάλης βιομηχανίας και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που αποκτά στον καπιταλισμό, καταλήγει να καταστρέφει όλες τις εγγυήσεις της ζωής του εργάτη, που απειλείται μόνιμα να χάσει, μαζί με το μέσον της εργασίας, και όλα τα μέσα για την ύπαρξη, και να καταντά ο ίδιος περιττός με την κατάργηση της αποσπασματικής λειτουργίας του. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι ο ανταγωνισμός αυτός γεννά την τερατώδη του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, που διατηρείται στην αθλιότητα, για να είναι πάντα στη διάθεση της ζήτησης του καπιταλιστή, και ότι καταλήγει στις περιοδικές εκπτώσεις της εργατικής τάξης, στην ξέφρενη σπατάλη της εργατικής δύναμης, και στις καταστροφές της κοινωνικής αναρχίας που μετατρέπει την κάθε οικονομική πρόοδο σε κοινωνική θεομηνία» (Το Κεφάλαιο, II, σελ. 165). Ακόμα: «Στον καπιταλισμό όλες οι μέθοδοι για τον πολλαπλασιασμό της συλλογικής εργασίας πραγματοποιούνται σε βάρος του ατομικού εργάτη. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μετασχηματίζονται σε μέσα κυριαρχίας και εκμετάλλευσης του παραγωγού, που τον μετατρέπουν σε άνθρωπο ακρωτηριασμένο, αποσπασματικό, εξάρτημα μιας μηχανής, και του αντιπαράτασσουν, σαν εχθρικές δυνάμεις, τις επιστημονικές δυνάμεις της παραγωγής» (στο ίδιο, III, σελ. 87-88).

Από την προηγούμενη συνοπτική και σχηματική παρουσίαση, τεκμηριώνεται ο ισχυρισμός, ότι ο Μαρξ μετέτρεψε την κατηγορία της αλλοτρίωσης, από θρησκευτική και ιδεαλιστική, σε κοινωνική κατηγορία. Η έννοια της αλλοτρίωσης απαντάται συχνά στα Χειρόγραφα του 1844. Ωστόσο, ήδη στο νεανικό αυτό έργο, συνδέεται με τις οικονομικές και, ευρύτερα, τις κοινωνικές συνθήκες και την κατάσταση του προλεταριάτου, και προοιωνίζει την εξέλιξη της μαρξικής αντίληψης, σε συνεπή και ολοκληρωμένη θεωρία του σοσιαλισμού. Στο Κεφάλαιο, η έννοια της αλλοτρίωσης απαντάται λιγότερο συχνά. Ωστόσο, και εδώ δεν αποτελεί περιθωριακή, αλλά κεντρική έννοια, και, κυρίως, οι αναλύσεις του Κεφαλαίου διαπερνούνται από τη συστηματική αναζήτηση και ερμηνεία της αλλοτρίωσης και των όρων που θα οδηγήσουν στην υπέρβασή της. Έτσι, το Κεφάλαιο, ενώ δεν αποτελεί έργο ανθρωπολογικής φιλοσοφίας, με την ακαδημαϊκή έννοια του όρου, περιέχει τα βασικά στοιχεία μιας μαρξιστικής, δηλαδή υλιστικής - διαλεκτικής ανθρωπολογίας.

4. Η έννοια της φενακισμένης συνείδησης

Αλλά η αλλοτρίωση στον καπιταλισμό δεν περιορίζεται στη σφαίρα της οικονομίας. Επεκτείνεται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, στις διαπροσωπικές σχέσεις και στο χώρο της ιδεολογίας. Μια κεφαλαιώδης συνεισφορά των Μαρξ και Ένγκελς ήταν ότι ανέλυσαν τους όρους δημιουργίας φενακισμένης, πλαστής συνείδησης, δηλαδή μιας φανταστικής εικόνας του κόσμου, μέσα στις συνθήκες των ταξικών κοινωνιών και ιδιαίτερα της κεφαλαιοκρατικής.

Η ρίζα της φενακισμένης συνείδησης αναζητήθηκε πάλι στο χώρο της παραγωγής. Η αξία χρήσης, κατά τον Μαρξ, δεν αποτελεί μυστήριο. Ωστόσο, η πραγματική φύση του εμπορεύματος είναι δύσκολο να κατανοηθεί, και ο μυστηριακός χαρακτήρας του προκύπτει από το ότι είναι ανταλλακτική αξία. Η αξία, γράφει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, δεν έχει γραμμένο στο μέτωπό της αυτό που είναι. Η αξία μετατρέπει το κάθε προϊόν σε είδος ιερογλυφικού.

Έτσι, ολόκληρη η σφαίρα της παραγωγής και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων εμφανίζεται διαφορετική απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Ειδικά οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής μυστικοποιούνται. «Μια καθαρά κοινωνική σχέση μεταξύ ανθρώπων παίρνει εδώ τη φανταστική μορφή σχέσης ανάμεσα σε πράγματα». Για να βρούμε μια αναλογία σ' αυτό το

κυκλοφορούν

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
Η αφήγηση ενός ναυαγού

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
Μάτια Γαλάζιου Σκύλου

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
Η κηδεία της Μεγάλης Μάμα

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
Θάνατος σταθερός
πέρα απ' τόν έρωτα

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
Ερέντιρα

ΕΡΜΑΝ ΕΣΣΕ
Ντέμιαν

ΕΡΜΑΝ ΕΣΣΕ
Σκέψεις και Δοκίμια

ΕΡΜΑΝ ΕΣΣΕ
Η ινδική Βιογραφία

ΓΚΥΓΙΩΜ ΑΠΟΛΛΙΝΑΙΡ
Ποιήματα

ΓΚΥΓΙΩΜ ΑΠΟΛΛΙΝΑΙΡ
Οί κυβιστές ζωγράφοι

ΖΑΝ ΜΙΣΕΛ ΠΑΛΜΙΕ
Λακάν

ΖΑΝ ΠΙΕΡ ΒΕΡΝΑΝ
Μύθος και σκέψη
στήν 'Αρχαία Ελλάδα

ΜΠΟΡΙΣ ΒΙΑΝ
Αναζητώντας
τό χαμένο Βαρώνο

ΓΚΥ ΟΚΕΝΓΚΕΝ
Ιστορική Εικόνα
της Όμοφυλοφιλίας

ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομιχάλη 9 - 'Αθήνα 143
τηλ. 3607744

φαινόμενο, θα πρέπει να ανατρέξουμε στη νεφελώδη περιοχή του κόσμου της θρησκείας. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος είναι, κατά τον Μαρξ, αξεχώριστος από τον εμπορευματικό τρόπο παραγωγής. (βλ. Το Κεφάλαιο, I, σελ. 83-94).

Όπως έγραφαν παλαιότερα οι Μαρξ και Ένγκελς, «στην ιδεολογία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται με το κεφάλι κάτω και η αναστροφή αυτή προκύπτει από την ίδια τη διαδικασία της ιστορικής τους ζωής» (Γερμανική Ιδεολογία, σελ. 50-51). Στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας, οι θεμελιώδεις παραγωγικές σχέσεις αυτονομούνται από τα άτομα. Συνέπεια αυτής της αυτονόμησης είναι το γεγονός ότι οι γενικές έννοιες με τις οποίες εκφράζονται αυτές οι σχέσεις, μεταμορφώνονται σε μυστηριακές δυνάμεις (στο ίδιο, σελ. 399). Έτσι, τα άτομα ζουν σ' έναν κόσμο όπου οι πραγματικές σχέσεις εμφανίζονται ανεστραμμένες, όπου η φαινομενικότητα επικαλύπτει την ουσιαστική πραγματικότητα.

Στον κόσμο της πλαστής συνείδησης δεν ζουν μόνο οι μη ειδικοί στις κοινωνικές επιστήμες: οι εργάτες και οι εργοδότες. Η ίδια η αστική επιστήμη, η πολιτική οικονομία, γράφει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, περιορίζεται να βλέπει μόνον τα σύννεφα σκόνης της επιφάνειας και να αποδίδει σ' αυτή τη σκόνη μυστηριακό χαρακτήρα. «Η πολιτική οικονομία βλέπει εκείνο που φαίνεται: δηλαδή το αποτέλεσμα της περιόδου της κυκλοφορίας στην αξιοποίηση του κεφαλαίου γενικά. Το αρνητικό αυτό αποτέλεσμα το βλέπει σαν θετικό, γιατί οι συνέπειές του είναι θετικές. Και προσκολλάται τόσο περισσότερο σ' αυτήν την φαινομενικότητα, όσο αυτή φαίνεται να παρέχει την απόδειξη ότι κατέχει μια πηγή αυθόρμητης αξιοποίησης, πηγή μυστική, ανεξάρτητη από την εκμετάλλευση της εργασίας» (Το Κεφάλαιο, IV, σελ. 116).

Ο αστός βιώνει θετικά την αλλοτρίωση μέσα στην οποία είναι βυθισμένος, γιατί τη βιώνει από προνομιακή θέση. Η αλλοτριωμένη του συνείδηση μπορεί να είναι μια «ευτυχισμένη συνείδηση». Αντίθετα, ο εργάτης βιώνει την αλλοτρίωση σαν αποξένωση, στέρξη, απώλεια της ύπαρξής του και θα τη βιώνει με τη μορφή της «δυστυχισμένης συνείδησης», όσο η εργατική τάξη θα είναι τάξη για τους άλλους και δεν θα έχει αποκτήσει ταξική συνείδηση, ώστε μέσα από την κατάκτηση της εξουσίας να μετατραπεί, από «τάξη για τους άλλους» σε «τάξη για τον εαυτό της». Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής «αποκρύπτουν την εσωτερική δομή τους μέσα στην καθολική αδιαφορία, στην εξωτερική και την αλλοτρίωση, στις οποίες βρίσκεται ο εργάτης σε σχέση με τις συνθήκες πραγματοποίησης της εργασίας του». (στο ίδιο, VI, σελ. 103).

Οι κλασικοί του Μαρξισμού δεν είπαν ποτέ ότι η συνείδηση αποτελεί άμεση ανταπόκριση της πραγματικότητας. Ανέλυσαν τις γνωσιολογικές και τις κοινωνικές αιτίες του σφάλματος, της πλάνης και της φενακισμένης συνείδησης. Ευρύτερα, ανέλυσαν τους όρους της γένεσης και της ανάπτυξης του ιδεαλισμού. Η γνώση δεν είναι απ' ευθείας γνώση των πραγμάτων. Διαμεσο-

λαβείται από τις παραγωγικές και τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες, στις ταξικές κοινωνίες, γίνονται αιτίες φενακισμού της πραγματικότητας. Μια θεωρία μπορεί να κυριαρχήσει σε μια ιστορική περίοδο, όχι επειδή είναι αληθινή, αλλά γιατί αντιστοιχεί στην κοινωνική και πολιτική συγκυρία και στην ιδεολογική κατάσταση των «μαζών». Η πλάνη, ή το συνειδητό ψεύδος μπορεί να πείθουν, γιατί ανταποκρίνονται στην ιδεολογική αλλοτρίωση της κοινωνίας. (Η κυριαρχία της χιτλερικής ιδεολογίας στο μεσοπόλεμο στη Γερμανία αποτελεί ακραίο σχετικό παράδειγμα).

5. Εργασία και Ελευθερία

Ο σοσιαλισμός, αποτελεί, κατά τον Μαρξ, την προϋπόθεση για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης και των εργαζόμενων γενικότερα. Οι αγώνες για τη σοσιαλιστική επανάσταση τροφοδοτούνται από τη θεμελιακή αντίθεση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: την αντίθεση ανάμεσα στην εργατική τάξη και την αστική. Οι δύο βασικές τάξεις των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών δεν μπορούν να υπάρξουν η μια χωρίς την άλλη: η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το προλεταριάτο, και δεν νοείται προλεταριάτο χωρίς την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Με το σοσιαλισμό, το προλεταριάτο, καταργώντας την αστική τάξη, καταργεί και τον εαυτό του σαν τάξη. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής είναι από τη φύση του ανταγωνιστικός. Ο σοσιαλισμός, κοινωνία των ελεύθερα και συνειδητά συνεταιρισμένων παραγωγών, στηρίζεται στη συνειδητή, προγραμματισμένη και συλλογική δημιουργία των υλικών και πνευματικών αγαθών που έχει ανάγκη η κοινωνία. Το κράτος ήτανε πάντοτε όργανο βίας στα χέρια της κυρίαρχης τάξης. Με τη βαθμιαία ανάπτυξη του σοσιαλισμού και την εξαφάνιση των τάξεων, το κράτος απονεκρώνεται: από όργανο για τη διεύθυνση των ανθρώπων μετατρέπεται σε όργανο για τη διαχείριση των πραγμάτων.

Η εργατική τάξη είναι αυτή, που, καταργώντας τις τάξεις, καταργεί και τον ίδιο τον εαυτό της. Ο σοσιαλισμός, προϋπόθεση για την απελευθέρωση του ανθρώπου, πραγματοποιείται μέσα από την ανάπτυξη της γνώσης, της τεχνικής και της παραγωγής, με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της. Ωστόσο, το πέρασμα στο σοσιαλισμό δεν είναι μια απλή, ευθύγραμμη διαδικασία. Πρόκειται για μια μακρά περίοδο, στην οποία βαθαίνει ολόκληρη η παράδοση της προηγούμενης κοινωνίας, και που, στη διάρκεια της, μπορούν να εμφανιστούν νέες, απρόβλεπτες αντιθέσεις.

Προϋπόθεση για το σοσιαλισμό αποτελεί η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Η ατομική κατοχή των μέσων παραγωγής προσδιορίζει τη θεμελιακή αντίθεση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Αλλά οι δύο πλευρές της αντίθεσης δεν είναι ισοδύναμες. Η ατομική ιδιοκτησία, όπως γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς στην Αγία Οικογένεια, αποτελεί τη θετική πλευρά της αντίθεσης, που θέλει να διατηρήσει τον εαυτό της. Το προλεταριάτο, αντίθετα, είναι υποχρεωμένο να αυτοκαταργηθεί σαν προλεταριάτο, άρα να καταργήσει το αντίθετό του, την ατομική ιδιοκτησία, που καθορίζει την ύπαρξή του και το κάνει προλεταριάτο. Το προλεταριάτο είναι, συνεπώς, το ανήσυχο, το επαναστατικό στοιχείο, η αρνητική πλευρά της αντίθεσης. Στο εσωτερικό της αντίθεσης ο ιδιοκτήτης είναι η συντηρητική πλευρά και ο προλετάριος η καταλυτική. Ο πρώτος ενεργεί για να διατηρήσει την αντίθεση. Ο δεύτερος για να την εκμηδενίσει (βλ. Μαρξ, Ένγκελς, Για τη λογοτεχνία και την τέχνη, σελ. 157-158). Η καπιταλιστική ιδιοκτησία —γράφει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο— αποτελεί την άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που αντιστοιχεί στην ατομική και ανεξάρτητη εργασία. Αλλά η καπιταλιστική ιδιοκτησία γεννά την άρνησή της με την αναγκαιότητα που δεσπόζει στα φυσικά φαινόμενα. Πρόκειται για την «άρνηση της άρνησης».

Η αλλοτρίωση δεν αποτελεί αιώνια κατάσταση. Πρόκειται για φαινόμενο που χαρακτηρίζει μια ορισμένη φάση της ιστορίας των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο Μαρξ διακρίνει στα *Grundrisse* μια σειρά κοινωνικές μορφές που εμφανίστηκαν στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας. Πρώτη κοινωνική μορφή είναι οι σχέσεις προσωπικής εξάρτησης, που στο εσωτερικό της αναπτύσσεται, ως ένα βαθμό, η παραγωγικότητα. Δεύτερη μορφή αποτελεί η προσωπική ανάπτυξη, που στηρίζεται στην εξάρτηση από τα πράγματα. Το τρίτο στάδιο χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη ατομικότητα, που στηρίζεται στην καθολική ανάπτυξη των ατόμων και στον εξουσιασμό της κοινής, κοινωνικής παραγωγής τους, που γίνεται η κοινωνική τους δύναμη. Η ανάπτυξη γίνεται στην αρχή σε βάρος της πλειοψηφίας των ατόμων και ολόκληρων τάξεων. Αλλά ο σοσιαλισμός θα εξαφανίσει τον ανταγωνισμό και θα οδηγήσει στην ανάπτυξη των ατόμων. Ο σοσιαλισμός πραγματώνει την καθολική και την ατομική απελευθέρωση, γιατί, κατά τον Ένγκελς, η κοινωνία είναι ελεύθερη μόνο όταν το κάθε άτομο είναι ελεύθερο. Το προλεταριάτο είναι η τάξη που εκφράζει και θα πραγματοποιήσει τη διάλυση των τάξεων, όχι επειδή οι προλετάριοι είναι θεοί, αλλά ακριβώς για το αντίθετο (Μαρξ).

Αλλά στο σοσιαλισμό δεν πραγματώνεται κάποια αφηρημένη ελευθερία, κάποιο «ιδανικό», έξω από αντικειμενικούς περιορισμούς και αντιφάσεις. «Το βασίλειο της ελευθερίας —γράφει ο Μαρξ— αρχίζει μόνον εκεί όπου σταματά η εργασία από ανάγκη, από εξωτερική συγκυρία. Η ελευθερία τοποθετείται, συνεπώς, από τη φύση της, πέρα από την καθαυτό σφαίρα της υλικής παραγωγής». Η μόνη δυνατή ελευθερία, κατά τον Μαρξ, είναι αυτή που στηρίζεται στην ορθολογική και συλλογική εκμετάλλευση της φύσης και στη συλλογική οργάνωση της κοινωνικής ζωής. «Η μόνη δυνατή ελευθερία είναι: ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί, να ρυθμίζουν ορθολογικά τις ανταλλαγές τους με τη φύση, την οποία ελέγχουν από κοινού, αντί να κυριαρχούνται από την τυφλή της δύναμη, και σε συνθήκες που θα είναι κατά το δυνατόν αντάξιες με την ανθρώπινη φύση τους». Ωστόσο, η παραγωγική δραστηριότητα, ακόμα και στο σοσιαλισμό, δεν είναι ελεύθερο «παιχνίδι». Ανήκει πάντοτε στο βασίλειο της ανάγκης και μόνον πέρα από τη σφαίρα της παραγωγής αρχίζει, κατά τον Μαρξ, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας: «Πέρα από εκεί αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνάμεων σαν σκοπός καθεαυτός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, το οποίο δεν μπορεί να ανθίσει, παρά μόνο στηριζόμενο σε ένα άλλο βασίλειο, σε μια

άλλη βάση: στο βασίλειο της αναγκαιότητας. Η ουσιαστική συνθήκη αυτής της άρνησης είναι ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας» (βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, VIII, σελ. 198-199).

Η αστική τάξη ανήγαγε την εργασία σε αρετή, γιατί η εργασία του προλεταριάτου ήταν ο όρος της ύπαρξής της και η πηγή του πλούτου της. Αλλά οι παραπάνω απόψεις του Μαρξ είναι ιδιαίτερα επίκαιρες και από μια άλλη άποψη, σήμερα, που έχει καθολικευθεί ο φετιχισμός της εργασίας και υψώνεται σε αφηρημένη αρετή η «εργασιακή πειθαρχία». Ο μαρξισμός, ξεπερνώντας τα αστικά ιδεολογήματα, ανέδειξε το θεμελιακό ρόλο της παραγωγής και του τρόπου παραγωγής στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Αλλά ο μαρξισμός δεν είναι οικονομισμός. Για τον Μαρξ, σοσιαλισμός δεν είναι η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και η εξίσωση των μισθών· είναι η καθολική επαναστατικοποίηση των παραγωγικών, των κοινωνικών και των προσωπικών σχέσεων. Μια αύξηση των μισθών, κατά τον Μαρξ, «δεν θα ήταν άλλο από μια καλύτερη αμοιβή των δούλων, και δεν θα έδινε στον εργάτη ούτε στην εργασία τον προορισμό και την ανθρώπινη αξιοπρέπειά της». Ακόμα και η εξίσωση των μισθών δεν θα άλλαζε τη φύση της καπιταλιστικής κοινωνίας (Κ. Μαρξ, *Χειρόγραφα του 1844*, σελ. 68). Βέβαια τα προηγούμενα αφορούν την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Αλλά είναι και μια προειδοποίηση για όσους αγωνίζονται για την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για το κείμενο αυτό χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες εκδόσεις, στις οποίες και αναφέρονται οι σελίδες των παραπομπών:

1. Κ. Marx, *Manuscripts de 1844*, Ed. Sociales, 1971.
2. Κ. Marx, *Contribution à la critique de l' économie politique*, Ed. Sociales, 1957.
3. Κ. Marx, *Le Capital*, Ed. Sociales, 1975.
4. Marx-Engels, *L' Idéologie Allemande*, Ed. Sociales, 1971.
5. Marx-Engels, *On Literature and Art*, Moscow, 1976.
6. L. Feuerbach, *Manifestes Philosophiques*, PUF, 1960.
7. Hegel, *Science de la Logique*, I, II, Aubier, 1947.
8. Hegel, *Phénoménologie de l' Esprit*, I, II, Aubier, 1977.

Για μια συστηματική διαπραγμάτευση του θέματος, βλ.:

1. Ι. Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, Ράππας (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
2. Ε. Μπιτσάκη, *Θεωρία και Πράξη*, Gutenberg, 1982.
3. Ε. Μπιτσάκη, *Η Φιλοσοφία του ανθρώπου*, «Ι. Ζαχαρόπουλος», 1982.

ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ...

ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΛΙΑΔΑ

ΣΤΗΝ ΚΕΜΟΠΟΛΗ ΑΔΙΝΑ

ΕΣΑΡΧΕΙΑ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΣ
ΑΣ ΚΑΛΗΠΙΟΥ
ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 76 ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΝΑ ΜΑΓΑΖΙ ΠΟΥ ΠΟΛΛΑ ΣΤΕΡΕΟΦΩΝΙΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ

Ι SAY ΑΝΙΧΤΕ ΤΗΝ ΠΟΡΤΑ

ΚΑΙ ΠΟΥ ΠΑΡ' ΟΝΟ ΠΟΥ ΠΟΛΙΟΡΚΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥΣ ΑΠ' ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΕΡΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΑΣΗΣ ΚΛΕΙΣΤΗ ΤΗΝ ΠΟΡΤΑ

...ώστε να εξακολουθήσετε να εξυπηρετείται τους ιδιοκτήτες με την ίδια συνέπεια και φιλική διάθεση όπως και παλιά

Ενας Φυσικός-Ηλεκτρονικός και ένας Ηλεκτρολόγος-Ηλεκτρονικός εείς περιμένουν για να διαλέξετε μαζί το καλύτερο STEREO και τα λεφτά σας να πιάνουν τόπο

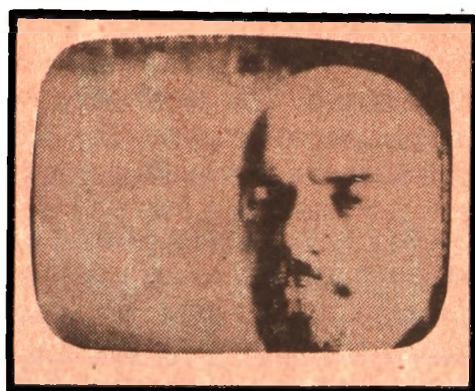
STUDIO HI FI ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 76 ΑΘΗΝΑ 706 ΤΗΛ 3602697 - 3627858

ΟΛΑ ΟΣΑ ΘΕΛΑΤΕ ΝΑ ΜΑΘΕΤΕ ΓΙΑ ΤΑ STEREO ΚΑΙ ΚΑΝΕΙΣ ΔΕΝ ΣΑΣ ΤΑ ΕΛΕΓΕ -

Σοβιετική Ένωση και Τρίτος Κόσμος

Σημειώσεις για την εξωτερική πολιτική και τις σχέσεις της
με τον κοινωνικό σχηματισμό στην ΕΣΣΔ

του Αστέρη Στάγκου

Το αντικείμενο αυτού του σύντομου άρθρου — «Η Σοβιετική εξωτερική πολιτική απέναντι στον Τρίτο και Τέταρτο Κόσμο» — εμφανίζει απ' την αρχή ένα σοβαρό θεωρητικό πρόβλημα. Ένα πρόβλημα, η απάντηση στο οποίο είναι σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετη και υποκειμενική κι έτσι, στην πραγματικότητα, με χαρακτηριστικά απροσδιοριστίας. Ένα θεωρητικό πρόβλημα — προσθέτουμε — που οφείλεται, ως την ώρα, στην ανυπαρξία εκείνων των στοιχείων που θα επέτρεπαν στο μελετητή να καθορίσει με σχετική, έστω, ακρίβεια, ποιες είναι οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις, τα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα, που σφραγίζουν το σημερινό σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό και καθορίζουν την «κινούσα δύναμη», αλλά και την ιδιαιτερότητα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα: κάθε εθνική κυβέρνηση, ακόμα και η σοβιετική, εμφανίζει έτσι την εξωτερική της πολιτική, ώστε να μπορεί να ισχυριστεί ότι η πολιτική αυτή εκφράζει το «κοινό καλό» για το σύνολο του λαού — με άλλα λόγια, ότι εκφράζει το «εθνικό συμφέρον». Στην πραγματικότητα, εν τούτοις, κανένας λαός — ούτε βέβαια και ο σοβιετικός — δεν διαθέτει μια ολοκληρωτικά ομοιογενή κοινωνική ενότητα, αλλά αποτελείται, αντίθετα, από διάφορες κοινωνικές τάξεις και ομάδες, που η καθεμία συνειδητοποιεί τα ιδιαίτερα συμφέροντά της και αγωνίζεται για την προώθησή τους σε βαθμό μεγαλύτερο απ' τις άλλες. Έτσι, η κυρίαρχη απ' αυτές τις κοινωνικές τάξεις ή ομάδες επιβάλλει, μέσα στα πλαίσια του «ιστορικού μπλοκ» του οποίου ηγείται, τα δικά της κυρίαρχα συμφέροντα και με βάση αυτά χαράζει την εξωτερική — αλλά, επίσης, και την εσωτερική, βέβαια — πολιτική της χώρας. Πολιτική, που παίρνει εξ άλλου υπόψη της και τα συμφέροντα των άλλων τάξεων και ομάδων του μπλοκ, αλλά, φυσικά, σε πολύ μικρότερο βαθμό.

Ποια, όμως, είναι η σοβιετική κοινωνική διάρθρωση, ποιές οι κοινωνικές τάξεις και ομάδες που συναποτελούν τη σημερινή σοβιετική κοινωνία, ποιες οι μεταξύ τους σχέσεις, ποια τα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα που σφραγίζουν το σημερινό σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό και διαμορφώνουν την εσωτερική κι εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ; Ποιοι είναι οι κανόνες εσωτερικής λειτουργίας και ελέγχου αυτού του ιδιόμορφου κοινωνικού σχηματισμού, που πρώτος κατάργησε το καπιταλιστικό σύστημα και κρατικοποίησε το σύνολο των μέσων παραγωγής; Η απάντηση στα ζωτικά αυτά ερωτήματα είναι, ως την ώρα, αναγκαστικά υποκειμενική κι αυθαίρετη ή, το πολύ, εμπειρική, αφού δεν στηρίζεται σε στοιχεία που πρόκυψαν από μίαν, οποιαδήποτε, προσεχτική, επιστημονική, αλλά, επίσης, και ιδεολογική (μαρξιστική) ανάλυση των σοβιετικών κοινωνικών δομών, του συνόλου του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, και φυσικά των παραγωγικών σχέσεων, που σφραγίζουν την οικονομία της χώρας.

Θεωρίες για τον χαρακτήρα της σοβιετικής κοινωνίας

Τέτοιες «υποκειμενικές», αυθαίρετες, ιδεολογίστικες ή και εμπειρικές ερμηνείες του χαρακτήρα του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού υπάρχουν, βέβαια, πολλές και με ακόμα περισσότερες παραλλαγές. Οι κυριότερες, όμως, είναι:

1. Εκείνη του Σαρλ Μπεττελέμ, που θεωρεί την ΕΣΣΔ σαν μια «κοινωνία σε μετάβαση απ' τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό», αλλά και βλέπει σ' αυτόν ορισμένες τάσεις «αποκατάστασης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής». Τάσεις, όμως, που δεν έχουν «ακόμα ολοκληρωθεί» κι επιβάλουν γι' αυτό, απ' τη μια, να μη θεωρείται η «σοβιετική γραφειοκρατική μπουρζουαζία» σαν «ξεχωριστή κοινωνική τάξη», αλλά μάλλον σαν «προνομιούχο κοινωνικό στρώμα», κι απ' την άλλη, να θεωρείται ο «σοβιετικός κοινωνικός ιμπεριαλισμός» σαν κάτι διαφορετικό απ' το Δυτικό, καπιταλιστικό «ιμπεριαλισμό».

2. Η ερμηνεία του Έρνστ Μαντέλ, του Έγκμπερτ Γιαν και πολλών άλλων (κυρίως Τροτσκιστών) που χαρακτηρίζει την ΕΣΣΔ σαν «γραφειοκρατική κοινωνία» γιατί, σημειώνει, στη φάση αυτή, η «κυρίαρχη κοινωνική ομάδα» (και κατά κανένα τρόπο «κυρίαρχη κοινωνική τάξη») δεν είναι άλλη απ' την κομματική και κρατική γραφειοκρατία, την κοματοκρατική Νομενκλατούρα, που ελέγχει και διαθέτει κατά βούληση το κοινωνικό προϊόν, χωρίς, όμως, και να είναι τυπικά ιδιοκτήτης του και, μάλιστα, με κληρονομικά δικαιώματα.

3. Η θεωρία του Κορνήλιου Καστοριάδη που διατυπώνεται με δύναμη ιδιαίτερα στο τελευταίο δέτομο βιβλίο του «Μπρος στον Πόλεμο» και σύμφωνα με την οποία η σοβιετική κοινωνία είναι όχι μόνο γραφειοκρατική και βάνουσα αυταρχική, αλλά και εξελίσσεται σταθερά προς την κατεύθυνση ενός επεκτατικού ή και επιθετικού милитарισμού. Θεωρία, εν τούτοις, που δεν επαληθεύεται πειστικά απ' τα πράγματα κι απ' την τεράστια σχετική βιβλιογραφία — αν, φυσικά, ξεχάσει κανείς τις περσινές και πολύ ανησυχητικές δηλώσεις του Λεονίντ Μπρέζνιεφ και του στρατάρχου Ντμίτρι Ουστίνωφ, καθώς και τα περσινά δημοσιεύματα του Αρχηγού του Σοβιετικού Γενικού Επιτελείου, στρατάρχη Νικολάι Ογκаркώφ, που θα μας απασχολήσουν πιο κάτω λεπτομερέστερα.

4. Η επίσημη σοβιετική άποψη — η άποψη του Σταλινικής καταγωγής και κατασκευής «μαρξισμού-λενινισμού» — που θεωρεί το σημερινό σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό σαν «κοινωνία προωθημένου σοσιαλισμού», μια κοινωνία που ξεπέρασε πια τη φάση της «δικτατορίας του προλεταριάτου» (όχι, όμως, και την περίοδο της δικτατορίας, ή, έστω, της μονοκρατορίας, τού ΚΚΣΕ) και μπήκε στη φάση όπου το σοβιετικό κράτος είναι «κράτος ολόκληρου του λαού». Άποψη, ας σημειώσουμε, που εμφανίζει τη σοβιετική εξωτερική πολιτική κάτω από ένα ψευτομανδύα «μαρξισμού-λενινισμού» — ψευτομανδύα, αφού περιορίζεται κατά κανόνα σε μερικούς γενικόλογους και τελετουργικούς «μαρξιστικούς» αφορισμούς, κάνει πολύ περιορισμένη αναφορά στις οικονομικές βάσεις της και δεν προσπαθεί καν να προχωρήσει σε μια, έστω επιπόλαιη, ανάλυσή της απ' τη σκοπιά του «ιστορικού υλισμού», όπως σημειώνει στο άρθρο του «Τέσσερις προσεγγίσεις στην Ανάλυση της Σοβιετικής Εξωτερικής Πολιτικής» (που περιλαμβάνεται στο βιβλίο «Σοβιετική Εξωτερική Πολιτική: οι Κοινωνικοί και Οικονομικοί της Όροι») ο Έγκμπερτ Γιαν, που διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Γκαίτε της Φραγκφούρτης.

Προσθέτουμε, εξ άλλου, εδώ και την παρατήρηση του ίδιου πως ακόμα και μια τόσο «έγκυρη» «Ιστορία της Σοβιετικής Εξωτερικής Πολιτικής», όσο εκείνη που εκδόθηκε το 1969 και ξανά το 1971, στην Ανατολική Γερμανία, κάτω απ' την εποπτεία του Αν-

μεί Γκρομίκο, του Μπορίς Πονομαριώφ και του Μπορίς Κβόστώφ, περιορίζεται να σημειώσει ότι η Οκτωβριανή Επανάσταση «άλλαξε το χαρακτήρα, τους στόχους και τα προβλήματα, τις πηγές δύναμης και επιρροής, τα μέσα και τις μεθόδους της σοσιαλιστικής εξωτερικής πολιτικής» και να βεβαιώσει αόριστα και γενικόλογα ότι «η κινούσα δύναμη της σοσιαλιστικής εξωτερικής πολιτικής (της ΕΣΣΔ) είναι η προσπάθεια της εργατικής τάξης που έχει στα χέρια της τη δύναμη να παράγει τις πιο ευνοϊκές συνθήκες για την οικοδόμηση μιας καινούριας, στο έπακρο δίκαιης και ελεύθερης κοινωνίας».

Όπως προσθέτουμε και την παρατήρηση του Γιαν στο ίδιο άρθρο, ότι οι Σοβιετικοί δεν χρησιμοποίησαν ποτέ αυτή τους τη θεωρία για να επιχειρήσουν μίαν ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών βάσεων της εξωτερικής τους πολιτικής. Μίαν ανάλυση που να καταπιάνεται σοβαρά και με «το πρόβλημα του "πού" και "πότε" εκδηλώθηκαν στη σοβιετική κοινωνία και ιστορία συγκεκριμένες διαφορές συμφερόντων, ή, έστω, γνώμης και ερμηνείας, ανάμεσα —για παράδειγμα— στο διεθνές προλεταριάτο και στο σοβιετικό λαό, στην εργατική τάξη και στους αγρότες, στους εργάτες και στην κομματική ηγεσία». Καθώς και την παρατήρησή του ότι ο τρόπος με τον οποίο συγκρούονται ή και τελικά εναρμονίζονται αυτά τα διαφορετικά συμφέροντα, κυρίως όταν αφορούν στις αποφάσεις για τις προτεραιότητες στις επενδύσεις ή στην κατανομή του κοινωνικού προϊόντος, δεν φτάνει και δεν ακουμπά ποτέ στο λαό, απ' τον οποίον και κρατούνται πάντα μυστικές όλες οι διαφορές και συγκρούσεις —κι ότι, μάλιστα, γίνεται άκριτα δεχτό πως υπάρχει, τάχα, αρμονία συμφερόντων και απόψεων σ' όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας των προοδευτικών παραγόντων, απ' το διεθνές προλεταριάτο ως το Γενικό Γραμματέα του ΚΚΣΕ, ενώ, ταυτόχρονα, δεν αναλύονται κι ούτε καν αναφέρονται δημόσια οι λόγοι που οδηγούν στη σύγκρουση συμφερόντων κι απορρέουν από έναν πολιτικό καταμερισμό της εργασίας, απ' το γεγονός ότι υπάρχουν —αυστηρά διαχωρισμένοι μεταξύ τους και με πολύ λίγη επικοινωνία απ' τα κάτω προς τα πάνω— οι εργαζόμενοι κι αυτοί που διοικούν ή διαχειρίζονται τα κοινά.

Μια άλλη άποψη

Με λίγα λόγια, πολύ περιορισμένη, σημαντικά παραμορφωμένη και σίγουρα μόνο προσωρινή εικόνα της σοβιετικής κοινωνίας και του τρόπου λειτουργίας της, της σύγκρουσης ή και της τελικής εναρμόνισης των αντίθετων συμφερόντων και απόψεων στο εσωτερικό της μας δίνουν, τόσο η επίσημη σοβιετική άποψη, όσο και οι άλλες θεωρίες και ερμηνείες που αναφέραμε —απόψεις, θεωρίες και ερμηνείες, δηλαδή, που δεν μπορεί να τις δει κανείς, παρά μόνο σαν βάσεις για ισάριθμες «υποθέσεις εργασίας», που η όποια αξία (ή απαξία) τους θα φανεί στο μέλλον, απ' τις όποιες εξελίξεις. Και σαν τέτοια «υπόθεση εργασίας» πρέπει να αντιμετωπιστεί και η προσωπική (και ίσως προσωρινή) άποψη που εκθέτω εδώ συνοπτικότερα. Άποψη, ας υπογραμμίσω, για την τελική διαμόρφωση της οποίας πολλά οφείλω στο Στέλιο Μπαμπά, που σε μακρά συνομιλία μας διέλυσε πολλούς δισταγμούς και πολλές (και βαθείες) αμφιβολίες μου, αλλά και άποψη για τις όποιες αδυναμίες ή ελλείψεις της οποίας, έτσι όπως την παρουσιάζω παρακάτω, η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά εμένα: Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την άποψη αυτή:

1. Η σοβιετική κοινωνία δεν είναι, βέβαια, καπιταλιστική, αφού το σύνολο (σχεδόν) των μέσων παραγωγής είναι σ' αυτήν κρατικοποιημένα και δεν αποτελούν, νομικά τουλάχιστον, ατομική ιδιοκτησία φυσικών προσώπων.

2. Η σοβιετική κοινωνία, εξ άλλου, δεν είναι ούτε και σοσιαλιστική, αφού τα μέσα παραγωγής είναι μόνο κρατικοποιημένα και όχι κοινωνικοποιημένα —γεγονός που αποτελεί, ίσως, συνθήκη μερικώς αναγκαία, σε ορισμένες, τουλάχιστον, περιπτώσεις, όχι, όμως, και επαρκή για να χαρακτηριστεί μια κοινωνία σοσιαλιστική.

3. Η σοβιετική κοινωνία είναι ακόμα, διοικητικά, αυστηρότατα ιεραρχημένη, πολιτικά, μονοκομματική, και, ιδεολογικά, μονολιθική. Είναι, δηλαδή, κοινωνία απαγορευτικά ανελαστική και ολοκληρωτικά αυταρχική, χωρίς εσωτερικές «βαλβίδες ασφαλείας», χωρίς μηχανισμούς εσωτερικής ισορροπίας και χωρίς, τέλος, διεξόδους προς κάποια αλλαγή και μεταμόρφωση, για προσαρμογή στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.

4. Η σοβιετική κοινωνία είναι, τέλος, κοινωνία ταξική. Γιατί η κομματική και κρατική γραφειοκρατία και προπαντός η κομματική και κρατική Νομενκλατούρα, κυρίως η κορυφή της:

α) Αυτοαναπαράγεται με τη βοήθεια πολλαπλών μηχανισμών και διαδικασιών, που η λεπτομερειακή ανάπτυξη τους απαιτεί ξεχωριστό σημείωμα.

β) Διαχειρίζεται αυθαίρετα κι ανεξέλεγκτα το κοινωνικό προϊόν της χώρας κι αποφασίζει «κατά κρίση» τις προτεραιότητες στις επενδύσεις και το ρυθμό της συσσώρευσης κεφαλαίου.

γ) Δεν έχει, βέβαια, νομικά κατοχυρωμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας σ' αυτό το κοινωνικό προϊόν, αλλά η αυθαίρετη κι ανεξέλεγκτη διαχείριση, που ασκεί σ' αυτό, εκτείνεται, όπως φαίνεται, σε «απεριόριστο» χρονικό βάθος και σε συνδυασμό και με την αυτοαναπαραγωγή της Νομενκλατούρας, δηλαδή της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης, μετατρέπεται, στην ουσία, σε δικαίωμα ιδιότυπης και κληρονομητέας νομής και, κατ' επέκταση, και ιδιότυπης ιδιοκτησίας.

Με αποτέλεσμα, βέβαια, κομματική και κρατική Νομενκλατούρα, από «κοινωνική ομάδα» που ήταν αρχικά, να μετατραπεί τελικά, σε ιδιότυπη και κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Κοινωνική τάξη, ας επαναλάβουμε, που επιβάλλει στη χώρα και σ' ολόκληρο το «σοσιαλιστικό συνασπισμό» τα δικά της ταξικά συμφέροντα —τα επιβάλλει, καθορίζοντας με βάση αυτά και την εσωτερική, αλλά επίσης και την εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ και, κατ' επέκταση και πάλι, ολόκληρου του συνασπισμού. Ιδιαίτερα, αφού στην ΕΣΣΔ και στα «αδελφά κόμματα» των Λαϊκών Δημοκρατιών (Μογγολίας, Πολωνίας, Λαϊκοδημοκρατικής Γερμανίας, Τσεχοσλοβακίας, Ουγγαρίας, Βουλγαρίας, Κούβας, Βιετνάμ και Λάος, όχι, όμως, και Ρουμανίας και Καμπότζης) εξακολουθούν να ισχύουν πάντα —και, μάλιστα, μετά το 1968 ενισχυμένα— η αρχή της «περιορισμένης εθνικής κυριαρχίας» (Δόγμα Μπρέζνιεφ) και η διπλή έννοια του «κράτους-οδηγού» (ΕΣΣΔ) και «κόμματος-οδηγού» (ΚΚΣΕ).

Στόχοι της Σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής

Τα ταξικά αυτά συμφέροντα —το υπογραμμίζουμε αυτό— δεν στρέφονται τόσο προς υλικά οφέλη (που υπάρχουν ασφαλώς, αλλά σε περιορισμένη έκταση), όσο προς την εξασφάλιση και επέκταση της δύναμης και της εξουσίας της ΕΣΣΔ και του συνασπισμού, επικεφαλής του οποίου βρίσκεται η Μόσχα. Τελικά, στην εξωτερική πολιτική, αυτά τα συμφέροντα εκφράζονται με μια στρατηγική που επιδιώκει:

I. Την διασφάλιση και κατοχύρωση της εθνικής ακεραιότητας και κυριαρχίας της ΕΣΣΔ, αλλά και της επικυριαρχίας της Μόσχας στο σύνολο του σοβιετικού στρατοπέδου —που οι σοβιετικοί τείνουν να το αποκαλούν τώρα «Σοσιαλιστική Κοινοπολιτεία».

II. Την επιβολή σ' ολόκληρο το συνασπισμό —αλλά αν είναι δυνατόν και στις πρόσφατες προσκτήσεις του— του σοβιετικού κοινωνικοπολιτικού μοντέλου ή, έστω, κάποιων «ανεκτών», δηλαδή ελεγχόμενων, παραλλαγών του, καθώς και του «μαρξισμού-λενινισμού», σαν επίσημης κρατικής ιδεολογίας, που αποτελεί και το βασικό μέσο νομιμοποίησης του καθεστώτος.

III. Την αποφυγή εμπλοκής της ΕΣΣΔ σε τοπικές συγκρούσεις που διεξάγονται σε περιοχές - κλειδιά για τον αντίπαλο και που υπάρχει κίνδυνος να μετεξελιχθούν σε γενική πυρηνική αναμέτρηση των δυο αντίπαλων Υπερδυνάμεων (ΗΠΑ-ΕΣΣΔ) και των αντίστοιχων συνασπισμών (ΝΑΤΟ-Σύμφωνο της Βαρσοβίας).

IV. Τη συστηματική, αλλά και πολύ προσεχτική προώθηση της φυσικής παρουσίας και της γεωπολιτικής επιρροής της ΕΣΣΔ σ' όλες τις ηπείρους και, μετά το 1976, με πρωτοβουλία του ναύαρχου Σ.Τζ. Γκορσκόφ, και σ' όλες τις θάλασσες του πλανήτη, με στόχο την κατοχύρωσή της (της ΕΣΣΔ), σαν δεύτερης και ισότιμης με τις ΗΠΑ Υπερδύναμης της εποχής.

V. Την καλλιέργεια εμπλοκών στο αντίπαλο στρατόπεδο (ΝΑΤΟ σύν. Ιαπωνία), με στόχο την εξασθένιση της ενότητάς του και της δύναμής του και, τέλος, πολύ σημαντικότερο,

VI. Τη συστηματική κι επίμονη προσπάθεια για εξασφάλιση της σχετικής (όχι αναγκαστικά αριθμητικής) ισοπλίας στους στρατη-

γικούς και της υπεροχής στους κλασικούς εξοπλισμούς με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, για να «εξανασκαστούν» η Ουάσιγκτον και οι σύμμαχοί της να εγκαταλείψουν, έστω μερικά, την επιθετική στρατηγική που ακολουθούν σταθερά κι επίμονα εναντίον της ΕΣΣΔ και του συνασπισμού της, απ' το 1945 μέχρι και σήμερα.

Στρατηγική, η πιο πάνω, ας προσθέσουμε, που δεν υπήρξε ποτέ στατική, αλλά μεταβάλλονταν σταθερά και προσεχτικά, άλλοτε αργά κι άλλοτε με άλματα, κάθε φορά που άλλαζαν οι παγκόσμιοι συσχετισμοί δύναμης, είτε γιατί η ΕΣΣΔ πλησίαζε τη στρατιωτική δύναμη και τη γεωστρατηγική επιρροή των ΗΠΑ, χάρις στις δικές της προόδους (και στην οικονομία, βέβαια, τουλάχιστον μέχρι το 1978, αλλά και στους στρατηγικούς εξοπλισμούς), είτε γιατί μειωνόταν η σχετική δύναμη της Ουάσιγκτον, ή ακόμα και εξαιτίας του αυξημένου ρόλου που παίζουν στη διεθνή οικονομία και στη διεθνή σκηνή μερικές από τις χώρες των Αδέσμευτων και ειδικότερα οι χώρες του ΟΠΕΚ (μετά τις δύο διεθνείς κρίσεις καυσίμων, πρώτα το 1973-74, και ξανά το 1979, όταν στην Περσία, απ' το 1953, αξονικό σημείο της αμερικάνικης εξωτερικής πολιτικής, ανατράπηκε ο Σάχης και τον διαδέχτηκε στην κορυφή της εξουσίας ο Χομεϊνί).

Αλλαγές στη Σοβιετική στρατηγική σκέψη

Για να αντιληφθούμε καλύτερα την πορεία που ακολούθησε η σοβιετική εξωτερική πολιτική στο χώρο των Αδέσμευτων και γενικότερα στο χώρο του Τρίτου και Τέταρτου Κόσμου, πρέπει να δούμε προσεχτικά (αλλά, δυστυχώς, συνοπτικά) τις αλλαγές που σημειώθηκαν στις αντιλήψεις των σοβιετικών (πολιτικών και στρατιωτικών) γύρω από μερικές βασικές έννοιες και βασικά προβλήματα. Και συγκεκριμένα, να δούμε την εξέλιξη της σοβιετικής σκέψης σχετικά με:

1. Τα είδη των πολέμων, το ειδικό βάρος των στρατηγικών όπλων και τη σχέση ανάμεσα στους τοπικούς πολέμους και στο γενικευμένο πυρηνικό πόλεμο —ή, έστω, σ' ένα τοπικά περιορισμένο πυρηνικό πόλεμο (κυρίως στην Ευρώπη, αλλά, ίσως, και στο νευραλγικό σταυροδρόμι προς Μέση Ανατολή, Περσικό Κόλπο, Ινδικό Ωκεανό και Νοτιοδυτική Ασία).

2. Τη στρατηγική αποστολή των Σοβιετικών Ενόπλων Δυνάμεων.

3. Το είδος των «συμμάχων» που θα πρέπει να επιλέξει στο χώρο των Αδέσμευτων και γενικά στον Τρίτο και Τέταρτο Κόσμο η Μόσχα —ο ρόλος των «προοδευτικών» στρατών και η ανάγκη για «μαρξιστικά-λενινιστικά» κόμματα σοβιετικού τύπου στις Αδέσμευτες χώρες.

Είδη πολέμων · Ειδικό βάρος στρατηγικών όπλων

Όσο ζούσε ο Στάλιν, για τους σοβιετικούς υπήρχαν τεσσάρων κατηγοριών πόλεμοι: πόλεμοι για την υπεράσπιση της «σοσιαλιστικής πατρίδας», εμφύλιοι πόλεμοι ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην καπιταλιστική τάξη· πόλεμοι για την εθνική απελευθέρωση (φυσικά, των χωρών του αποικιακού κόσμου, που σήμερα τον αποκαλούμε Τρίτο και Τέταρτο Κόσμο)· πόλεμοι ανάμεσα σε καπιταλιστικές χώρες. Επίσης, στην περίοδο της Σταλινικής απολυταρχίας (που την χαρακτήριζε ένας πρωτόγονος και παραλυτικά σχηματοποιημένος μαρξισμός) ο πόλεμος ανάμεσα στις «χώρες του σοσιαλισμού» και στις καπιταλιστικές χώρες ήταν «αναπόφευκτος», ενώ η «ειρηνική συνύπαρξη» ήταν δεκτή μόνο σαν ελιγμός τακτικής και οι εθνικοαπελευθερωτικοί πόλεμοι των αποικιακών λαών έπρεπε να έχουν στην ηγεσία τις ντόπιες «αστικές» τάξεις, κι όχι το «προλεταριάτο» που θα έπαιζε ρόλο κομπάρσου.

Μετά το θάνατο του Στάλιν, και κυρίως μετά την άνοδο στην εξουσία του Νικήτα Χρουστσώφ, τα πράγματα άλλαξαν. Γιατί σημειώθηκαν πολλές αλλαγές στο χώρο του Τρίτου Κόσμου, γιατί οι ΗΠΑ αλλά και η ΕΣΣΔ αποθήκευσαν τεράστιες ποσότητες στρατηγικών όπλων (στα οποία, μετά το 1957-58, προστέθηκαν και τα βαρέα πυραυλικά όπλα που έκαναν, επιτέλους, τρωτές και τις ΗΠΑ) και γιατί, τέλος, οριστικοποιήθηκε η ρήξη ΕΣΣΔ - Λαϊκής Κίνας και μεταβλήθηκε, έτσι, η παγκόσμια ισορροπία δυνάμεων.

Πιο συγκεκριμένα, στην Ασία, στη Μέση Ανατολή, στην Αφρική και στη Λατινική (Κεντρική και Νότια) Αμερική οι προοπτικές σκοτεινίασαν για τη Δύση κι έγιναν σχετικά αισιόδοξες κι ελπιδοφό-

ρες για την ΕΣΣΔ. Γιατί η αποαποικιοποίηση προχώρησε αλματώδως και πολλές αποικίες (Ινδονησία, Βιετνάμ και Λάος, Μαλί, Γουινέα και Γκάνα, Ινδία, Ιράκ, Συρία, Αίγυπτος και Αλγερία, Κούβα, Γουατεμάλα και πολλές άλλες) ήρθαν σε πολιτική, οικονομική και, μερικές, ακόμα και σε στρατιωτική σύγκρουση με τις κύριες αποικιοκρατικές δυνάμεις (Γαλλία, Βρετανία, Βέλγιο κτλ.) και με τις ΗΠΑ και δεν δίσταζαν να ζητούν τη βοήθεια της ΕΣΣΔ, ανοίγοντας έτσι λαμπρές προοπτικές για τη Μόσχα.

Ακόμα, η ΕΣΣΔ προχώρησε σε γρήγορη κι εντυπωσιακή ανάπτυξη των ατομικών και πυρηνικών όπλων της (με φορτίο μέχρι 47 μεγατόνων) και, με την κατασκευή των πρώτων μεγάλων διηπειρωτικών πυραύλων, έσπασε την κυριαρχία της Ουάσιγκτον και για πρώτη φορά στην ιστορία απέκτησε τα μέσα και τη δύναμη για μια ενδεχόμενη κι από τεράστιες αποστάσεις «ολοκληρωτική» καταστροφή των ΗΠΑ.

Γεγονότα, όλα αυτά, που επέτρεψαν στον Χρουστσώφ να ισχυριστεί, αλλά και να πιστέψει, ότι ο γενικός πόλεμος μεταξύ του «σοσιαλιστικού» και του ιμπεριαλιστικού στρατόπεδου «δεν ήταν πια αναπόφευκτος». Χωρίς, όμως, και να τον απαλλάξουν απ' τον παραλυτικό φόβο ότι στην πυρηνική εποχή ήταν αδύνατο να μείνει περιορισμένος, τοπικός, ένας πόλεμος, στον οποίο θα είχαν εμπλακεί οι Υπερδυνάμεις, κι απ' το φόβο ότι ένας γενικός πυρηνικός πόλεμος θα είχε «αναγκαστικά» μορφή βιβλικής καταστροφής, αφού τα φορτία των πυρηνικών κεφαλών των διηπειρωτικών πυραύλων είχαν εκείνη την εποχή εκκρηκτική δύναμη 50 ως 2.350 φορές μεγαλύτερη από κείνη των ατομικών βομβών που χρησιμοποιήθηκαν στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι. Πεποίθηση και φόβο που τον συμμερίζονταν ο στρατάρχης Σοκολόφσκυ και πολλοί απ' τους τότε μεγαλύτερους σοβιετικούς θεωρητικούς του πολέμου, όπως π.χ. ο αντιστράτηγος Ν. Λόμωφ, ο υποστράτηγος Ν. Ταλένσκυ, ο συνταγματάρχης Β. Μοροζώφ (αυτός ο τελευταίος υπογράμμιζε ότι οι ιμπεριαλιστές θα χρησιμοποιούσαν τοπικούς πολέμους για να βάλουν τέρμα στη διάλυση της αποικιοκρατίας, αλλά και θα άνοιγαν έτσι το δρόμο για ένα γενικό πυρηνικό πόλεμο κι «αναγκαστικά» για την ολοκληρωτική καταστροφή του κόσμου και μαζί του, βέβαια, και της «μάνας» του σοσιαλισμού). Πεποίθηση που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η ΕΣΣΔ «όφειλε» να μετατρέψει την πολιτική της συνύπαρξης από «ελιγμό τακτικής» σε στρατηγική επιλογή. Ένα συμπέρασμα που δύσκολα μπορούσαν να ανεχτούν οι Σοβιετικοί στρατιωτικοί, οι οποίοι και άρχισαν να αντιδρούν ανοιχτά.

Αυτές οι εξελίξεις επέτρεψαν στους Σοβιετικούς να προχωρήσουν και σε μια αξιοσημείωτη για την εποχή αλλαγή στη μετονομασία των «πολέμων για την υπεράσπιση της σοβιετικής πατρίδας», σε «πολέμους ανάμεσα σε ιμπεριαλιστικά και σοσιαλιστικά κράτη». Μετονομασία αξιοσημείωτη, γιατί σήμαινε, απλούστατα, ότι η ΕΣΣΔ δεν ήταν πια «μόνη όπως άλλοτε», αλλά, σε μια ενδεχόμενη αναμέτρησή της με τις κύριες καπιταλιστικές δυνάμεις, θα είχε δίπλα της και άλλα «σοσιαλιστικά» κράτη. Καθώς «επέτρεψαν» (ή, σωστότερα, «επέβαλαν») στον Χρουστσώφ να βεβαιώσει τους συνέδρους της Διάσκεψης των 81 κομμουνιστικών κομμάτων που πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα το 1960, ότι οι πόλεμοι διαιρούνται «τελικά» σε τρεις κατηγορίες, τους παγκόσμιους, τους τοπικούς και εκείνους για την εθνική απελευθέρωση, οι οποίοι είναι «δίκαιοι», ενώ οι πρώτοι και οι δεύτεροι είναι «άδικοι», αφού οι μεν παγκόσμιοι θα οδηγήσουν «σίγουρα» στην καταστροφή ολόκληρου του κόσμου και έτσι και του σοσιαλισμού, οι δε δεύτεροι θα μετεξελιχθούν σε παγκόσμιους κι έτσι θα οδηγήσουν κι αυτοί στο γενικό όλεθρο. Του το «επέβαλαν», γιατί αυτή η ερμηνεία τού ήταν απαραίτητη για να αντιμετωπίσει, αν μπορούσε να τις αντιμετωπίσει, τις κατηγορίες του Μάο Τσε-Τουγκ ότι με την καινούρια του ηγεσία το ΚΚΣΕ πρόδινε και την κινέζικη, αλλά και την παγκόσμια επανάσταση, για χάρη κάποιων πολύ αμφίβολων «κερδών» απ' τη συνεργασία της ΕΣΣΔ με τις ΗΠΑ, δηλαδή, με τον «κύριο εχθρό της επανάστασης».

Καινούριες ισορροπίες στην ΕΣΣΔ

Φυσικά, όλες αυτές οι αλλαγές και οι καινούριες εκτιμήσεις και ερμηνείες που επέβαλε ο Χρουστσώφ, αλλά και η διαφορά αντιλήψεων ανάμεσα, απ' τη μια μεριά, σ' αυτόν, κι απ' την άλλη, στους σοβιετικούς στρατιωτικούς και, για διαφορετικούς λόγους, στην ηγεσία του ΚΚ Κίνας, εισήγαγαν στους κόλπους της κυρίαρ-

χης κοινωνικής τάξης της ΕΣΣΔ κι ανάμεσα στους δύο «μεγάλους» του κομμουνιστικού συνασπισμού (την ΕΣΣΔ και την Κίνα) ένα στοιχείο δυσαρμονίας και αβεβαιότητας, που είχε σοβαρές επιπτώσεις στη σοβιετική εξωτερική πολιτική και στις διεθνείς ισορροπίες. Οδήγησε, συγκεκριμένα, αυτό το καινούριο στοιχείο στην οριστικοποίηση της ρήξης Μόσχας - Πεκίνου (μετακινώντας, έτσι, επικίνδυνα τις διεθνείς ισορροπίες σε βάρος του στρατόπεδου του «υπαρκτού σοσιαλισμού») και σε μια καινούρια θεώρηση του Τρίτου Κόσμου απ' το Κρεμλίνο. Σε μια θεώρηση, σύμφωνα με την οποία, ορισμένοι «μη αριστεροί» ηγέτες χωρών του Τρίτου Κόσμου (π.χ. της Αιγύπτου, της Συρίας, του Ιράκ, της Ινδονησίας, κτλ.) ήταν, τάχα, σε θέση «να οδηγήσουν τις χώρες τους στο σοσιαλισμό από ένα δικό τους δρόμο και παρά το γεγονός ότι ακολουθούσαν, εσωτερικά, έντονα αντικομμουνιστική πολιτική». Θεώρηση που, τελικά, διαψεύστηκε οικτρά, αφού προηγούμενα έβαλε την ΕΣΣΔ σε μεγάλες και άσκοπες δαπάνες (ύψους πολλών δεκάδων δισεκατομμυρίων δολλαρίων που δόθηκαν σ' αυτές ακριβώς τις χώρες), καθώς, επίσης, και σ' επικίνδυνες περιπέτειες. Κι αυτά, ας προσθέσουμε, την ίδια ώρα που το αδιάκοπα αναδομούμενο ΚΚΣΕ εξαπέλυε βίαιη πολεμική ενάντια στην επαναστατική ηγεσία της Κούβας, γιατί τόλμησε να πάρει θέσεις διαμετρικά αντίθετες με τις λύσεις που πρόσφερε το επίσημο σοβιετικό «επαναστατικό δόγμα», και να αμφισβητήσει έτσι, στην ουσία, το σχήμα που «νομιμοποιούσε» τον ηγετικό ρόλο της ΕΣΣΔ και του ΚΚΣΕ σε διεθνές επίπεδο.

Εδώ, όμως, χρειάζεται μια σύντομη παρένθεση, για ν' αναφερθούμε σ' ένα μεγάλης σημασίας χαρακτηριστικό της μετασταλινικής σοβιετικής κοινωνίας και προπαντός της μετασταλινικής κυρίαρχης τάξης αυτής της κοινωνίας. Για ν' αναφερθούμε, δηλαδή, πρώτα στο γεγονός ότι ο σοβιετικός κοινωνικός σχηματισμός και ιδιαίτερα η κυρίαρχη τάξη του πέρασε στη διάρκεια της βασιλείας του Χρυστσώφ μια περίοδο αδιάκοπων αναστατώσεων και εντυπωσιακά αυξημένης εσωτερικής κινητικότητας. Μια περίοδο που απάλλαξε, βέβαια, και τον πρώτο, κυρίως, όμως, τη δεύτερη απ' την αδιάκοπη απειλή της φυσικής, ή και της κοινωνικής και ηθικής, εξόντωσης των μελών της, αλλά και έδωσε σ' αυτά της τα μέλη ένα σκοτεινό αίσθημα αβεβαιότητας, που το προκαλούσε η αυξημένη κινητικότητα την οποία επέβαλαν οι ατέλειωτοι οικονομικοί και διοικητικοί-οργανωτικοί πειραματισμοί του Χρυστσώφ.

Έτσι, πρώτο μέλημα εκείνων που ανέτρεψαν τον Χρυστσώφ ήταν να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα και μονιμότητα τόσο των θεσμών όσο και των ατόμων που ανήκουν στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη — φυσικά από ένα επίπεδο και πάνω. Κι ακόμα, να καθορίσουν και σταθεροποιήσουν τις καινούριες ισορροπίες ανάμεσα στις οργανωμένες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες (Κόμμα - Στρατός - Υπηρεσίες Ασφάλειας - Τεχνοκράτες - Γραφειοκράτες - Τεχνικοί - Επιστήμονες - Διανοούμενοι - Καλλιτέχνες κτλ.) που συναπαρτίζουν την κυρίαρχη κοινωνική τάξη, να καθορίσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους και το καινούριο ειδικό τους βάρος, ανάλογα με τη συμβολή τους στο νέο status quo. Και τέλος, να επανακαθορίσουν την εσωτερική, εξωτερική και αμυντική πολιτική της χώρας (και της Κοινοπολιτείας) σύμφωνα μ' αυτές τις νέες ισορροπίες, τα νέα δικαιώματα και τις νέες υποχρεώσεις, το νέο ειδικό βάρος των επιμέρους ομάδων· ομάδων απ' τις οποίες ευνοήθηκαν, ιδιαίτερα, εκείνη του Στρατού και σε συνέχεια των Υπηρεσιών Ασφαλείας και των Τεχνοκρατών, ενώ ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο η ήδη ισχυρότατη ομάδα του μηχανισμού του Κόμματος.

Τολμηρότερη παρουσία στον Τρίτο Κόσμο

Συγκεκριμένα και πάλι: Μόλις ανέβηκε στη Γενική Γραμματεία (και σε συνέχεια στην Προεδρία του Ανώτατου Σοβιέτ και στην Αρχιστρατηγεία και έτσι στην υπέρτατη κορυφή της ηγεσίας), ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ ανέτρεψε την παράτολμη αμυντική στρατηγική του Χρυστσώφ (που είχε ρίξει όλο το βάρος στα πυρηνικά και πυραυλικά όπλα, ενώ, ταυτόχρονα, μείωνε το δυναμικό του Στρατού και τους κλασικούς εξοπλισμούς) και προχώρησε σε μια σταθερή ενίσχυση τόσο του στρατηγικού, όσο και του κλασικού οπλοστασίου της ΕΣΣΔ, όπως απαιτούσαν οι στρατιωτικοί. Ταυτόχρονα, κάτω απ' την πίεση του νέου ειδικού βάρους των τελευταίων, τους επέτρεψε ν' ασχολούνται πια δημόσια και σχεδόν μονοπωλιακά με τους προβληματισμούς της πολιτικοστρατιωτικής

στρατηγικής, όπως αυτή εξελίσσεται και μεταβάλλεται κάτω από τις πολλαπλές πιέσεις της πολύπλοκης μεταπολεμικής συγκυρίας — και ιδιαίτερα της συγκυρίας που διαμορφώθηκε μετά τη βαθύτατη εμπλοκή των ΗΠΑ στο Βιετνάμ κι αργότερα, μετά τις δυο διεθνείς ενεργειακές κρίσεις, εξαιτίας της παρατεινόμενης οικονομικής ύφεσης και κρίσης στη Δύση και της ανατροπής του Σάχη στην Περσία.

Επιπλέον, η ΕΣΣΔ, μπρος στην εντονότατη πίεση των Βορειοβιετναμιτών, αλλά και εξαιτίας της όλο και εντονότερης αναμέτρησης με την Κίνα, προχώρησε σ' ένα τόλμημα: αποφάσισε, δηλαδή, να δώσει μεγάλη στρατιωτική βοήθεια (κάθε είδους σύγχρονο οπλισμό) στο Βόρειο Βιετνάμ, που βρισκόταν σε θανάσιμη αναμέτρηση με τις ΗΠΑ. Πήρε, με άλλα λόγια, τότε η ηγεσία της ΕΣΣΔ μια απόφαση που δεν αποκλειόταν να την οδηγήσει, τελικά, σε ανοιχτή πολεμική αναμέτρηση με την ισχυρότερη πολιτική δύναμη του κόσμου. Και την πήρε την απόφαση αυτή, γιατί αλλιώς κινδύνευε να χάσει τη μάχη με το Πεκίνο, αλλά και γιατί ήταν σχεδόν σίγουρη ότι η αυξημένη στρατιωτική της δύναμη (ιδίως σε κάθε λογής στρατηγικά, επιθετικά και αμυντικά όπλα) θα έκανε την Ουάσιγκτον να σκεφτεί δυο φορές πριν προχωρήσει στο βήμα που δεν επιτρέπει υποχώρηση.

Απόφαση, ας προσθέσουμε, που την ίδια εποχή επαναλήφθηκε και για δύο τουλάχιστον αραβικές χώρες της ζωτικής για τις ΗΠΑ Μέσης Ανατολής — δηλαδή, για την Αίγυπτο και για τη Συρία. Χώρες προς τους «ριζοσπαστικούς» στρατούς των οποίων η Μόσχα πραγματοποίησε μεγάλες αποστολές σχετικά σύγχρονων όπλων, ενισχύοντάς τους, ταυτόχρονα, και με την αποστολή πολυάριθμων (πολλές χιλιάδες) στρατιωτικών συμβούλων, γιατί, όπως «βεβαίωναν» πολλοί σοβιετικοί στρατιωτικοί συγγραφείς της πολεμολογίας, οι «ριζοσπαστικοί» αυτοί στρατοί υπήρχε μεγάλη ελπίδα να οδηγήσουν, τελικά, τις χώρες τους προς κάποιας μορφής «ριζοσπαστική δημοκρατία» ή και «σοσιαλισμό».

Ακόμα τολμηρότερα...

Στα χρόνια 1969-1975, εξ άλλου — χρόνια που μπορούν να χαρακτηριστούν «μέση Μπρεζνιεφική περίοδος» — τα πράγματα κινήθηκαν ακόμα πιο γρήγορα. Γιατί στην περίοδο αυτή, κυρίως στο τέλος της:

1. Οι ΗΠΑ υπέστησαν τη συντριπτική ήττα του Βιετνάμ και, περνώντας μέσα απ' τη δοκιμασία του Γουότεργκαϊτ και τις αθλιότητες των Νίξον και Άγκνιου, ήταν πρόθυμες για καινούριες εξωτερικές περιπέτειες και πρόθυμες, επιτέλους, για έναν «έντιμο συμβιβασμό» με τη Μόσχα και για μια συμφωνία (τη Σάλτ-1) που θα αποδέχονταν, στην πράξη, μια «ισορροπία» στα στρατηγικά οπλοστάσια των δύο Υπερδυνάμεων.

2. Η ΕΣΣΔ, απ' την πλευρά της, με αυξημένη την εμπιστοσύνη εξαιτίας της σχετικής ισορροπίας που είχε εξασφαλίσει με τις ΗΠΑ στο χώρο των στρατηγικών εξοπλισμών, αλλά και αξιοποιώντας το κλίμα σχετικής ηττοπάθειας που επικρατούσε τότε στη Δύση (ΗΠΑ και γενικά ΝΑΤΟ) καθώς και την εντυπωσιακή ναυτική της παρουσία σε όλες τις θάλασσες και στους ωκεανούς του πλανήτη (χάρη στην αποδοχή απ' το ναύαρχο Σ.Τζ. Γκορσκόφ των στρατηγικών αντιλήψεων του Αμερικανού ναυάρχου Α.Τ. Μάχαν — που υποστήριζε ότι η τελική νίκη στη στεριά δεν ήταν δυνατή χωρίς μια προηγούμενη νίκη στους ωκεανούς) άρχισε, για πρώτη φορά μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και την είσοδο της ανθρωπότητας στην «πυρηνική περίοδο», να εγκαταλείπει την ως τότε αμυντική στρατηγική της και να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη τόλμη, επιθετικά πια, τις καινούριες δυνατότητες που της πρόσφερε η διεθνής συγκυρία.

3. Η απόφαση των αραβικών πετρελαιοπαραγωγών χωρών της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής να χρησιμοποιήσουν το πετρέλαιό τους, μετά τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1973, σαν μέσο πολιτικής πίεσης στις πλούσιες βιομηχανικές χώρες του «Βορρά», αλλά και η απρόσμενη Πορτογαλική «Επανάσταση των Λουλουδιών», την άνοιξη του '74, που οδήγησε στην ξαφνική απελευθέρωση και ριζοσπαστικοποίηση της Γουίνεας - Μπισσάου, της Αγκόλας και της Μοζαμβίκης, αύξησαν απότομα κι «αποφασιστικά» το ειδικό βάρος και το ρόλο των χωρών του Τρίτου Κόσμου — φυσικά, σε βάρος των χωρών της Δύσης, ιδιαίτερα των ΗΠΑ, και υπέρ της ΕΣΣΔ. Και τούτο γιατί, ανάμεσα στ' άλλα, έδω-

εμπορικές σχέσεις.

Κι ένα βήμα ταυτόχρονα με το οποίο η Μόσχα φρόντιζε να εντάξει, όχι βέβαια στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας (αφού δεν συμφωνούσαν με κάτι τέτοιο οι περισσότερες ανατολικοευρωπαϊκές Λαϊκές Δημοκρατίες), αλλά στην Κομεκόν, τόσο τη Νότια Υεμένη, όσο και το Βιετνάμ και την Αγκόλα. Όπως προσπαθούσε (μάταια, όμως) και να πείσει, με την πολύτιμη βοήθεια του Κάστρο, τις χώρες του Τρίτου Κόσμου πως «η ΕΣΣΔ είναι ο φυσικός τους σύμμαχος».

Ο Σοβιετικός στρατός διευρύνει τις «ευθύνες» του

Και για να κλείσουμε: προσεχτικά, βήμα το βήμα, και στο βαθμό που της το επέτρεπαν οι αλλαγές στη διεθνή συγκυρία (οι αδυναμίες και τα λάθη κι οι αντιφάσεις των αντιπάλων της, οι ζυμώσεις και μετατοπίσεις στον Τρίτο Κόσμο) η σοβιετική εξωτερική πολιτική, ενισχυμένη κι απ' τις προόδους της σοβιετικής εξοπλιστικής βιομηχανίας, γίνονταν όλο και πιο τολμηρή απέναντι στον Τρίτο Κόσμο — πιο τολμηρή και, σιγά-σιγά, ακόμα και επιθετική. Πάντα, όμως, για λόγους, επιφανειακά, τουλάχιστον, στρατηγικούς και γοήτρου και πολύ λίγο ή και καθόλου οικονομικούς. Πράγμα που φαίνεται κι απ' το γεγονός ότι πολύ συχνά στις εμπορικές ανταλλαγές της με τους φίλους και συμμάχους της η ΕΣΣΔ χρησιμοποιεί υψηλές τιμές στις εισαγωγές σ' αυτήν και κατά 5-10% χαμηλότερες στις δικές της εξαγωγές σ' αυτούς. Όπως φαίνεται κι απ' το πρόσθετο γεγονός ότι τα «βάρη» της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής απέναντι στον Τρίτο Κόσμο (καθώς κι απέναντι στους ευρωπαίους συμμάχους της) είναι, στη φάση αυτή, πραγματικά υπέρογκα και ξεπερνούν τα 10 δισεκατομμύρια ρούβλια το χρόνο (εξασφαλίζοντας, σ' αντάλλαγμα, στρατηγικά πολύτιμες συμμαχίες, αλλά και την τοποθέτηση στους «φίλους και συμμάχους» βιομηχανικών προϊόντων που ήταν πολύ δύσκολο ή και αδύνατο να τοποθετηθούν στη Δύση).

Και γινόταν όλο και πιο ιδιόμορφα ταξική. Αφού έγινε σιγά-σιγά κανόνας της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής ότι η προς τα έξω ανάληψη ευθύνης απ' τη μεριά των σοβιετικών Ένοπλων Δυνάμεων θα πρέπει να συνοδεύεται και με εγκαθίδρυση, στις καινούριες συμμαχίες ή υπό προστασία χώρες του Τρίτου Κόσμου, καθεστώς παρόμοιου ή παραπλήσιου με το σοβιετικό. Με πρόθεση, προφανώς (όπως, εξ άλλου, και στην περίπτωση των ευρωπαϊκών Λαϊκών Δημοκρατιών, αλλά και της Κούβας), να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο σοσιαλισμός είναι ένας — αυτός που υπάρχει, έστω με μικρές και ανώδυνες παραλλαγές, στο χώρο του σημερινού «υπαρκτού σοσιαλισμού». Εντύπωση που νομιμοποιεί τις επεμβάσεις στην Ουγγαρία, στην Τσεχοσλοβακία και στην Πολωνία, καθώς, βέβαια, και τις παλιότερες (κι ίσως και μελλοντικές;) προσπάθειες επέμβασης και στη Γιουγκοσλαβία.

Και, τέλος, γινόταν η σοβιετική εξωτερική πολιτική απέναντι στις χώρες του Τρίτου Κόσμου φανερά πια επεκτατική, αν όχι και επιθετική. Πράγμα που φαίνεται απ' τις αλλαγές που σημειώθηκαν την τελευταία δεκαετία στο σοβιετικό στρατηγικό δόγμα. Αλλαγές που άρχισαν απ' την εποχή του Χρουστσώφ, αλλά έγιναν αξιολογότερες απ' το 1974, όταν ο στρατάρχης Γκρέτσκο βεβαίωσε ότι «στη σημερινή (προφανώς, διεθνή) κατάσταση η λειτουργία των Σοβιετικών Ενόπλων Δυνάμεων ΔΕΝ (υπογράμμιση δική μου) περιορίζεται απλώς στην ιστορική λειτουργία της υπεράσπισης της Πατρίδας και των άλλων σοσιαλιστικών χωρών», αλλά μπορεί να πάρει και τη μορφή «βοήθειας προς τους λαούς που αγωνίζονται για την ελευθερία και την ανεξαρτησία τους και τη μορφή υπεράσπισης της ειρήνης όλου του κόσμου». Και όταν, ακόμη, ο Γκρέτσκο πρόσθετε: «Με τη δράση του στην εξωτερική πολιτική, το σοβιετικό κράτος αντιτίθεται ηθελημένα στην εξαγωγή της αντεπαναστάσεως και σε κάθε πολιτική καταπίεσης και αντιστέκεται με αποφασιστικότητα στην επίθεση των ιμπεριαλιστών σε οσοδήποτε μακρινές περιοχές του πλανήτη μας και αν εκδηλωθεί».

Λίγο αργότερα, στο σύγγραμμα «Πόλεμος και Στρατός», που υπήρξε ομαδικό έργο σειράς σοβιετικών Στρατιωτικών Ακαδημιών (όπως εκείνες του Γενικού Επιτελείου, του Φρούντζε και του Λένιν) υπογραμμίζεται ότι «στις σημερινές συνθήκες οι εξωτερικές λειτουργίες των Σοβιετικών Ενόπλων Δυνάμεων είναι οι κύριες λειτουργίες» (υπογράμμιση δική μου) και προστίθεται: «Στις σύγ-

σε στην ΕΣΣΔ την ευκαιρία να κάνει ένα ακόμα τολμηρό, αν και έμμεσο, βήμα προς τα μπρος. Να προχωρήσει, δηλαδή, στη «νόμιμη» αποστολή στην Αγκόλα ενός ισχυρού κουβανέζικου Εκστρατευτικού Σώματος (25.000 άντρες) και να εξαναγκάσει, έτσι, τους Νοτιοαφρικανούς και τους μισθοφόρους που πλησίαζαν στην Λουάντα να εγκαταλείψουν τη χώρα και να κάνουν έτσι δυνατή την εγκαθίδρυση σ' αυτήν ενός «μαρξιστικο-λενινιστικού καθεστώτος», παρόμοιου με κείνο που λίγο αργότερα εγκαθιδρύθηκε και στη Μοζαμβίκη — και μάλιστα χωρίς εμφανή αμερικάνικη και δυτικοευρωπαϊκή αντίδραση.

Κι είναι ενδεικτικό της (προσωρινής ή μόνιμης;) αλλαγής στην ατμόσφαιρα, αλλά και στις ισορροπίες στον Τρίτο Κόσμο, ότι εκείνη ακριβώς τη στιγμή εμφανίστηκε ένας σοβιετικός πολεμολόγος (ο απόστρατος συνταγματάρχης, αλλά και στέλεχος του «Ινστιτούτου Παγκόσμιας Οικονομίας και Διεθνών Σχέσεων», δηλαδή, του ΙΜΕΜΟ, Β.Μ. Κούλιτς), που τόλμησε να υποστηρίξει σ' ένα βιβλίο για τη στρατιωτική δύναμη και τις διεθνείς σχέσεις κάτι πρωτοφανές: ότι, δηλαδή, «η ΕΣΣΔ έπρεπε να προχωρήσει σε μια στρατιωτική παρουσία στον Τρίτο Κόσμο παρόμοια με εκείνη των ΗΠΑ».

Το προτελευταίο βήμα

Για να φτάσουμε σύντομα, τέλη του 1979, στο προτελευταίο βήμα: στην άμεση στρατιωτική παρουσία και επέμβαση της ΕΣΣΔ στο Αφγανιστάν, που λίγο πριν (Απρίλη του '78) είχε αποκτήσει ένα «προοδευτικό», φιλοσοβιετικό καθεστώς, χάρη στο πραξικόπημα μιας ομάδας φιλοσοβιετικών αξιωματικών, που παρέδωσαν αμέσως την εξουσία στο ασθενικό και βαθύτατα διασπασμένο, αλλά και άτεχνα καμουφλαρισμένο, Αφγανικό ΚΚ, που είχε ζωή μικρότερη από 10 χρόνια.

Ένα βήμα πριν απ' το οποίο, στα χρόνια απ' το '76 ως το '82, η ΕΣΣΔ είχε καταφέρει να επιβάλει δυναμικά την παρουσία της στην Αφρική. Να την επιβάλει μέσω του κουβανέζικου Εκστρατευτικού Σώματος (τότε σχεδόν 40.000 άντρες) που μετά την Αγκόλα έφτασε και στην Αιθιοπία, όταν εγκατέλειψε τη συμμαχία της με τις ΗΠΑ και, κάνοντας θεαματική στροφή προς την ΕΣΣΔ, υιοθέτησε κάποια πρωτόγονη κι εκχυδαϊσμένη παραλλαγή του σοβιετικού «μαρξισμού-λενινισμού» που «νομιμοποιούσε» το σκληρότατο στρατιωτικό της καθεστώς, που, με την βοήθεια των Κουβανών, αλλά και αρκετών Σοβιετικών στρατιωτικών συμβούλων, κατάφερε να συντρίψει τη στρατιωτική εισβολή της «σοσιαλιστικής» και δήθεν φιλοσοβιετικής Σομαλίας στην κατοικούμενη από Σομαλούς έρημο του Ογκαντέν. Όπως κατάφερε να την επιβάλει και χάρη στη βοήθεια πολλών ανατολικογερμανικών, τσεχοσλοβακικών και Σοβιετικών στρατιωτικών, νοσοκομειακών και επιμελητειακών αποστολών σε άλλες δέκα Αφρικανικές χώρες (πέρα, φυσικά, απ' τη Λιβύη, την Αίγυπτο, τη Συρία και την Αλγερία, με τις οποίες είχε πολύ στενότερες σχέσεις).

Ένα ακόμα βήμα προς τα μπρος, λοιπόν, πριν απ' το οποίο, όμως, οι Σοβιετικοί, απογοητευμένοι απ' τις διαψευσμένες δήθεν δυνατότητες ορισμένων «μη αριστερών, αλλά ριζοσπαστικών» καθεστώτων καθώς και των δήθεν «ριζοσπαστικών» στρατών του Τρίτου Κόσμου (που πολύ εύκολα ξεχνούσαν, κατά τους σοβιετικούς στρατιωτικούς συγγραφείς, την «επαναστατική τους έφεση» μόλις γίνονταν καθεστώς κι ενδιαφέρονταν κυρίως για την κατοχύρωση των όποιων κοινωνικοοικονομικών τους προνομίων), υπογράμμιζαν ανοιχτά ότι «η επανάσταση ήταν αμφίβολη ή κι ανέφικτη» σε κείνες τις χώρες του Τρίτου Κόσμου που δεν διέθεταν ένα «μαρξιστικό-λενινιστικό» κόμμα, ικανό και πρόθυμο να εγκαθιδρύσει σοβιετικού τύπου «επαναστατικό» καθεστώς και να υπογράψει «συνθήκη φιλίας και αμοιβαίας βοήθειας» με την ΕΣΣΔ. Συνθήκη παρόμοια, δηλαδή, με κείνη που η Μόσχα είχε ήδη συνάψει όχι μόνον με το Βιετνάμ, τη Νότια Υεμένη και την Αιθιοπία, αλλά και με την Αγκόλα, τη Μοζαμβίκη, την Αιθιοπία και, βέβαια, το Ιράκ και τη Συρία. Και συνθήκη, τέλος, που η Μόσχα δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήσει ακόμα και για την ενίσχυση των δεσμών της με την επαναστατική Νικαράγουα — αν, εννοείται, η Ουάσιγκτον συνεχίσει τη σημερινή της επιθετική και επικίνδυνη αντισοβιετική πολιτική. Μια πολιτική που αποβλέπει στην απομόνωση της ΕΣΣΔ σε διεθνές επίπεδο — ακόμα, δηλαδή, απ' τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, με τις οποίες η Μόσχα επιθυμεί στενές

χρονες συνθήκες οι εξωτερικές λειτουργίες του σοσιαλιστικού Στρατού γίνονται, φυσικά, πλατύτερες και βαθύτερες».

Αλλά και ο Αρχηγός και αναμορφωτής του Σοβιετικού Ναυτικού, ναύαρχος Γκορσκόφ, σημειώνει το 1976, στο βιβλίο του «*Η Ναυτική Δύναμη των Κρατών*», ότι «σε πολλές περιπτώσεις ο Στόλος μπορεί, καταφεύγοντας σε "επιχειρήσεις επίδειξης", να επιτύχει ορισμένους πολιτικούς στόχους, χωρίς να προχωρήσει σε ένοπλη ρήξη και περιοριζόμενος στην άσκηση πίεσης καθώς και στην απειλή να αρχίσει δράση». Ενώ τρία χρόνια αργότερα, το 1979, μιλώντας σε συγκέντρωση αξιωματικών, ο Αρχηγός του Σοβιετικού Γενικού Επιτελείου, στρατάρχης Ογκαρκόφ, βεβαίωσε κατηγορηματικά τους ακροατές τους κι όποιον άλλον ήθελε να τον ακούσει, δηλαδή τη Δύση, ότι η αποστολή των Σοβιετικών Ένοπλων Δυνάμεων δεν περιορίζονταν πια στην υπεράσπιση της ακεραιότητας και των συμφερόντων της ΕΣΣΔ και όλων των Λαϊκών Δημοκρατιών του Συμφώνου της Βαρσοβίας, καθώς και της Κούβας, του Βιετνάμ και του Λάος, αλλά εκτεινόταν τώρα και στην υπεράσπιση της ακεραιότητας και των συμφερόντων και όλων των λαών που βρίσκονταν ήδη στο δρόμο προς το σοσιαλισμό (Αφγανιστάν, Αγκόλα, Μοζαμβίκη, Αιθιοπία, Νότια Υεμένη, Νικαράγουα), καθώς και στην παροχή «αδελφικής βοήθειας» και σ' όλους εκείνους τους λαούς που αγωνίζονται για την εξασφάλιση της εθνικής, αλλά και της κοινωνικής τους απελευθέρωσης (Σαλβαντόρ, ίσως Γουατεμάλα, κτλ.).

Τέλος, το 1981 και, επίσης, το 1982, τόσο ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ, όσο και ο υπουργός Άμυνας, στρατάρχης Ουστίνωφ, καθώς και ο Ογκαρκόφ έκαναν πάλι επανειλημμένες και κατηγορηματικές δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες, η Σοβιετική Ένωση ήταν τώρα αποφασισμένη να δυναμώσει με κάθε τρόπο και με όλα τα μέσα το εσωτερικό της μέτωπο, να προχωρήσει στην κατά το δυνατό μεγαλύτερη στρατικοποίηση της οικονομίας της χώρας, αλλά και της κινητοποίησης και πειθαρχίας του λαού, ώστε να μπορέσει, τελικά, να αντιμετωπίσει με επιτυχία την «πρόκληση του διεθνούς ιμπεριαλισμού» και, ταυτόχρονα, την προβολή της σοβιετικής πατρίδας στο εξωτερικό.

Συμπέρασμα

Και για να συνοψίσουμε: μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και στη διάρκεια των δεκαετιών '50, '60 και εν μέρει '70, η σοβιετική εξωτερική πολιτική και στρατηγική ήταν αναγκαστικά κι αναμφισβήτητα αμυντική, αφού κανείς δεν αμφέβαλε ότι η οικονομική και κυρίως η στρατιωτική δύναμη των ΗΠΑ και γενικότερα του Δυτικού συνασπισμού (NATO συν Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία κτλ.) ήταν συντριπτικά υπέρτερη εκείνων του σοβιετικού συνασπισμού και ότι μια ένοπλη αναμέτρηση ΗΠΑ - ΕΣΣΔ σίγουρα θα οδηγούσε στην καταστροφή της δεύτερης κι έτσι του «σοσιαλισμού», ή, σωστότερα, του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μετά το 1974, όμως, και ιδίως μετά το 1979, οπότε η ΕΣΣΔ διέθετε πια την ισοπλία με τις ΗΠΑ στα στρατηγικά όπλα και ήξερε ότι μπορούσε να τις καταστρέψει, ακόμα κι αν η Ουάσιγκτον κατάφευγε στο καλούμενο «πρώτο (πυρηνικό, βέβαια) πλήγμα», τα πράγματα άλλαξαν ριζικά.

Και άλλαξαν ριζικά, γιατί η σοβιετική εξωτερική πολιτική και στρατηγική, έκφραση του γεγονότος ότι η ΕΣΣΔ είναι τώρα μια Υπερδύναμη με παρουσία και συμφέροντα σε όλους τους ωκεανούς και στις τέσσερεις απ' τις πέντε ηπείρους του πλανήτη, αλλά και της ανάγκης κατοχύρωσης και διεθνούς νομιμοποίησης της ιδιόμορφης, έντονα δογματικής και σεχταριστικής, κυρίαρχης τάξης του αυστηρά ιεραρχημένου και αυταρχικού κοινωνικού σχηματισμού της, έγινε, αναγκαστικά και πάλι, επεκτατική, ιδιόμορφα ιμπεριαλιστική και καθαρά ταξική. Επεκτατική και ιδιόμορφα ιμπεριαλιστική, γιατί χρειάζεται όχι τόσο καινούρια οικονομικά κέρδη, καινούριες πηγές πρώτων υλών και καινούριες αγορές, (που πολύ λίγο θα μπορούσε να τα αξιοποιήσει η οικονομία της στη σημερινή της κατάσταση), όσο καινούρια και κατά το δυνατό σταθερότερα και μονιμότερα στηρίγματα για την κατοχύρωση και παραπέρα προώθηση της γεωπολιτικής της επιρροής, αλλά και της γεωστρατηγικής της δύναμης. Και ταξική, τέλος, αφού επιμένει στην ανάγκη ύπαρξης «μαρξιστικών-λενινιστικών» κομμάτων παρόμοιων, ή περίπου παρόμοιων, με το ΚΚΣΕ και τα παραδοσιακά ΚΚ, σ' όλες τις χώρες που περνούν, ή προσπαθούν να περά-

σουν «οριστικά» στο χώρο του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αφού, δηλαδή, επιμένει σ' ένα στοιχείο που η ύπαρξή του ενισχύει τεχνητά το επιχείρημα ότι ο «σοσιαλισμός είναι ένας», ο «υπαρκτός», κι αφού έτσι παραμερίζεται, πάλι τεχνητά και, φυσικά, αυταρχικά, η αμφισβήτηση στο μόνο στοιχείο που διαθέτει για τη δική της, σε διεθνές πια επίπεδο, νομιμοποίηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για το χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης

Charles Bettelheim	: Class Struggles in the USSR.
Ernst Mandel	: La Longue Marche de la Revolution
	: La bureaucratie
Cornelius Castoriadis	: Devant la Guerre
	: Les Rapports de production en Russie
Hélène Carrère d' Encausse	: Le Pouvoir Confisqué-gouvernants et gouvernées en URSS.
Fernando Claudin	: The Communist Movement-from Comintern to Cominform
Il Manifesto (quaderno 8)	: Potere e opposizione nelle società post-rivoluzionaria. Una discussione nella sinistra.
Egbert Jhan	: Four Approaches to the analysis of Soviet Foreign Policy.
Antonio Carlo	: Social Structure and Foreign Policy in the Soviet Union.

Για την εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ απέναντι στον Τρίτο Κόσμο

Mark N. Katz	: The Third World In Soviet Military Thought.
H.F. and W.F. Scott	: The Armed Forces of the USSR.
Marsall Grechko	: The Armed Forces of the USSR.
S.R. Lototskiy	: The Soviet Army (Αγγλόφωνη έκδοση, Progress Publishers, Μόσχα).
Marshall V.D. Sokolovskiy	: Soviet Military Strategy (αμερικάνικη μετάφραση).
ed. by colonel V.M. Kulish	: Military Force and International Relations, IMEMO-Moscow.
Pierre Naville	: Mahan et la Maitrise des Mers.
Stanley Hoffmann	: La Nouvelle Guerre Froide.
N. Chomsky-J. Steele-	: Super-Powers In Collision-the Cold War.
J. Gittings	: Threat from the East? Soviet Policy from Afghanistan and Iran to the Horn of Africa.
Fred Halliday	: Model or Ally? The Communist Powers and the Developing Countries.
Richard Lowenthal	: The International Situation and Soviet Foreign Policy.
A. Gromyko	: Soviet Strategic Initiatives: Challenge and Response.
C.G. Jacobsen	

Αρχείο Αγγλικών, Αμερικάνικων, Γαλλικών και Ιταλικών εφημερίδων και περιοδικών.

Έρνστ Φίσερ

Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ

Μετάφραση:

Μπάμπης Γραμμένος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΓΛΑΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ
• ΛΟΝΔΙΝΟ
ΠΑΡΙΣΙ
ΛΥΩΝ
ΜΑΔΡΙΤΗ
ΜΙΛΑΝΟ
ΖΥΡΙΧΗ
ΓΕΝΕΥΗ
ΡΩΜΗ
ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ
ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ
ΝΤΥΣΣΕΛΝΤΟΡΦ
ΤΙΡΑΝΑ
ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗ
ΣΤΟΥΤΓΑΡΔΗ
ΒΙΕΝΝΗ
ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ
ΤΡΙΠΟΛΗ
ΚΑΪΡΟ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ
ΤΕΛ ΑΒΙΒ
ΝΑΪΡΟΜΠΙ
ΓΙΟΧΑΝΝΕΣΜΠΟΥΡΓΚ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΖΕΝΤΑ
ΝΤΑΧΡΑΝ
ΝΤΟΥΜΠΑΪ
ΚΟΥΒΕΪΤ
ΑΜΠΟΥ ΝΤΑΜΠΙ

Έχετε 28+1 λόγους νά ταξιδέψετε μέ τήν 'Ολυμπιακή στό έξωτερικό

Ἡ 'Ολυμπιακή Ἀεροπορία πετάει σέ 28 διεθνείς προορισμούς. Καί μαζί της, αἰσθάνεσθε σάν στό σπίτι σας, γιατί ἡ ἑλληνική φιλοξενία σᾶς συνοδεύει παντοῦ.

Ἐπί πλέον, οἱ περισσότερες πτήσεις τῆς 'Ολυμπιακῆς, γίνονται χωρίς ἐνδιάμεσους σταθμούς. Γιά παράδειγμα, ἡ 'Ολυμπιακή πετάει κατευθείαν γιά Νέα Ὑόρκη. Ἔτσι φθάνετε γρήγορα καί ξεκούραστα, μέ τά πιά σύγχρονα ἀεροσκάφη.

Ταξιδεύοντας στό έξωτερικό, γιά δουλειές ἢ διακοπές, ὁ καθένας ἀπό τοὺς 28 προορισμούς μας, εἶναι ἓνας λόγος γιά νά πετάξετε μέ τήν 'Ολυμπιακή Ἀεροπορία. Ἀλλά ὑπάρχει πάντα ἀκόμα ἓνας λόγος: ἡ εὐχαρίστηση ἀπό τό ταξίδι σας.

ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ
ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ

εκδοτική προσφορά

Πιέτρο Ινγκράο
Η κρίση και ο τρίτος δρόμος
 σελ. 175 δρχ. 280

Μια ανάλυση για τις προοπτικές και τη φιλοσοφία του τρίτου δρόμου προς το σοσιαλισμό, την κρίση του μαρξισμού και της αριστεράς και τα προβλήματα του μεσογειακού εργατικού κινήματος.

Νίκου Πουλαντζά
Για τον Γκράμσι—Μεταξύ Σάρτρ και Αλτουσερ
 σελ. 158 δρχ. 250

Το τελευταίο βιβλίο του Νίκου Πουλαντζά που συνοψίζει τις αναζητήσεις του για τη σύγχρονη φιλοσοφία τη θεωρία του κράτους, την κρίση των πολιτικών κομμάτων.

Στην ίδια σειρά —«Σύγχρονη Πολιτική Σκέψη»— κυκλοφορούν προσεχώς:

- Ραλφ Μιλμπαντ, Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία
 - Λουί Αλτουσερ, Αυτοκριτική
 - Ανιές Χέλλερ, Ριζοσπαστική Φιλοσοφία
 - Λουμπορίνι, Μπαλιμπάρ, Τόζελ
- Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ

Γιάννη Ιωάννου
Η Άλλη Επταετία
 σελ. 256 δρχ. 400

Γιάννη Ιωάννου
Ο Τρίτος Δρόμος
 σελ. 224 δρχ. 400

Δυο λευκώματα με καυστικά σχόλια-σκίτσα για την μεταπολιτευτική Ελλάδα από το 1974 ως το 1982

Πέτρου Μαρτινίδη
Συνήγορία της Παραλογοτεχνίας
 σελ. 240 δρχ. 350

Τεκμηριωμένη ανάλυση για τον κόσμο του αστυνομικού και κατασκοπευτικού μυθιστορήματος, των κόμικς και της επιστημονικής φαντασίας.

Δημήτρη Ψυχογιού
Μεροληπτική κατάθεση
 σελ. 112 δρχ. 180

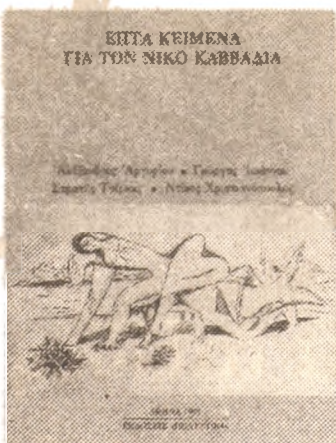
Οδοιπορικό των προσδοκιών και απογοητεύσεων της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Δανιήλ Ι. Ιακώβ
Η αρχαιογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη
 σελ. 112. δρχ. 150

Μια ενδιαφέρουσα μελέτη για τις πηγές αρχαιογνωσίας του Οδυσσέα Ελύτη. Τεκμηριωμένη προσέγγιση του ποιητικού έργου, μέσα από την καταγραφή των αντλήσεων του από τα αρχαία ελληνικά κείμενα.

Επτά κείμενα για τον ΝΙΚΟ ΚΑΒΒΑΔΙΑ
Γράφουν οι
Αλέξανδρος Αργυρίου,
Γιώργος Ιωάννου,
Στρατής Τσίρκας, Ντ. Χριστιανόπουλος.
 σελ. 80 δρχ. 120

Αφηγήσεις και μελετήματα—συμβολές στη γνώριμία του ποιητή των μακρινών οριζόντων. Στην ίδια σειρά —«Νεοελληνικές ψηφίδες»— κυκλοφορούν προσεχώς επιτομές με δοκίμια για τον Οδ. Ελύτη, τον Γ. Σεφέρη, τον Γ. Ρίτσο, την Κυπριακή Λογοτεχνία.

CHARLES KAHN
Ο Αναξιμανδρος και οι
απαρχές της ελληνικής
κοσμολογίας
 σελ. 384 δρχ. 480

Το πρώτο βιβλίο μιας σειράς που παρουσιάζει το φιλοσοφικό λόγο των Ελλήνων, από τους προσωκρατικούς ως τους νεοπλατωνικούς. Τα αρχαία κείμενα, με παράλληλη υπεύθυνη μετάφραση, σχόλια και εισαγωγές σε επιμελημένη και χρηστική έκδοση.

Κυκλοφορούν σε λίγο καιρό εκδόσεις για τον Πρόκλο, τον Ηράκλειτο, τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, τον Επίκουρο.

ΠΟΛΥΤΥΠΟ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΑΘΗΝΑ: εκδόσεις «ΝΕΦΕΛΗ» Μαυρομιχάλη 9, Τηλ. 36.07.744 — 36.39.962
 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. Κοτζιά και Σία ΟΕ, Τσιμισκή 78, Τηλ. 279.720